МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Журнал заснований у 1918 році

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Юридичні науки

Том 36 (75) № 3 2025

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Головний редактор:
Міловська Надія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України

Члени редакційної колегії:
Бортняк Катерина Василівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
Бортняк Валерій Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, ректор Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
Губарєв Сергій Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, директор Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
Добрянська Наталія Валеріївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
Недюха Микола Петрович – доктор філософських наук, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»
Пєтков Сергій Валерійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
Тімуш Ірина Сергіївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри господарського, повітряного та космічного права Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»
Шабалін Андрій Валерійович – кандидат юридичних наук, старший дослідник, завідувач відділу питань захисту прав інтелектуальної власності Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України
Шемчук Віктор Вікторович – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України
Сабіна Грабовська – доктор габілітований, професор кафедри державної теорії, права і політики Жешувського університету (Жешув, Польща)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 11 від 27 червня 2025 року)

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки» зареєстрований друкованим медіа (рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1136 від 11.04.2024 року). Ідентифікатор медіа – R30-04003.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського (просп. Берестейський, 10, м. Київ, 01135, e-mail: crimea.tnu@gmail.com. Тел.: +38 (044) 529-05-16).

Періодичність – 6 разів на рік.
Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, словацька, румунська.

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі юридичних наук (спеціальності D8 Право, D9 Міжнародне право, K9 Правоохоронна діяльність) відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України № 1643 від 28.12.2019 р. (додаток 4)

Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.juris.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2707-0581 (print)
ISSN 2707-059X (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2025

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Білик В. А.
СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ У СТАРОДАВНЬОМУ ВАВИЛОНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АНАЛІЗУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА (ЗА ЗАКОНАМИ ХАММУРАПІ)..... **1**

Волошкевич Г. А.
СТАНОВЛЕННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ. **7**

Горєлова В. Ю.
КОГНІТИВНИЙ ЗМІСТ МОРАЛІ В МЕДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА СУЧАСНИЙ ПРАВОВИЙ СТАН..... **13**

Зайцев О. М.
ПРАВОВИЙ УСТРІЙ ТА ПОРЯДОК ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ЯК УНІКАЛЬНЕ ЯВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ..... **23**

Захожай З. В., Горєлова В. Ю.
ОНТОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ «КОРУПЦІЯ»: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР..... **29**

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Барвіненко В. Д.
ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ У 2024 РОЦІ..... **36**

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Іванець І. П.
ОСОБЛИВОСТІ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ПРИ ЗАХИСТІ ПОРУШЕНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ..... **42**

Іванова А. С.
ПРЕДСТАВНИЦТВО У СПРАВАХ ПРО ОБМЕЖЕННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У ВІДВІДУВАННІ ГРАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА УЧАСТІ В АЗАРТНИХ ІГРАХ..... **48**

Луценко Д. С.
ОГЛЯД ОСНОВНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ЩОДО МАЙНОВИХ ОЧІКУВАНЬ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ..... **53**

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Гнедюк В. Л.
ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ ОБ'ЄКТІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ..... **59**

Дерець В. А.
ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІНСЬКИХ ВІДНОСИН У СИСТЕМІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД..... **65**

Добрянська Н. В.
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ОХОРОНИ КЛЮЧОВОГО ПРИРОДНОГО РЕСУРСУ..... **70**

Романенко І. В.
ПРАВОВІ АСПЕКТИ УЧАСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ..... **76**

Труба Р. М.
ЦІЛЬОВА СПРЯМОВАНІСТЬ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
ЯК СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ..... **82**

Філатов В. В.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ **88**

Шумейко І. П.
ФІНАНСОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИКИ
ТА КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ..... **94**

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Луценко Ю. В., Тарасюк А. В., Горелкіна К. Г.
ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ
В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО ЧИ ВОЄННОГО СТАНУ..... **102**

Мороз Ю. А.
УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНИХ ЗАХОДІВ ВПЛИВУ
НА ЗЛОЧИННІСТЬ У ПОДАТКОВІЙ СФЕРІ УКРАЇНІ..... **111**

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Застрожнікова К. С.
КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ:
ЗАРУБІЖНІ МОДЕЛІ ТА НАПРЯМИ ПРАВОВОГО ВПЛИВУ..... **117**

Сідак А. П., Давиденко С. В.
МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ:
ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ЕКСТРАДИЦІЇ..... **125**

Тарасова І. В.
ДЕЯКІ АСПЕКТИ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ У КРИМІНАЛЬНИХ
ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ОСІБ, СТОСОВНО ЯКИХ РОЗГЛЯДАЄТЬСЯ ПИТАННЯ
ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ **133**

Тарасюк С. М.
ПОРУШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ОСОБИ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ
ЗАХОДІВ ПРИМУСУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: СИСТЕМНА ДЕФОРМАЦІЯ
ТА ВИКЛИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **138**

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Барган С. С., Авраменко О. О.
ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ДІЇ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ:
ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... **146**

Жибак А. А.
ЦИФРОВІ ГЕЙТКІПЕРИ ЯК ВИКЛИК ЄВРОПЕЙСЬКІЙ МОДЕЛІ ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМ..... **152**

Звєрєва К. С.
РЕГУЛЯТОРНА АВТОНОМІЯ ДЕРЖАВИ ТА ЗАХИСТ ІНВЕСТОРА:
ЯК АРБІТРИ ТЛУМАЧАТЬ МЕЖІ СУВЕРЕНІТЕТУ..... **159**

Тараненко М. М., Правосуд А. О., Устименко В. Д.
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ НАДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ
В ЗОНАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ..... **166**

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Пука М. П.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОГОВОРІВ:
ПРОБЛЕМИ АВТЕНТИФІКАЦІЇ ТА ЮРИДИЧНОЇ СИЛИ ЕЛЕКТРОННОГО ПІДПИСУ..... **173**

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ ПРАВА

Бортняк К. В., Добрянська Н. В., Захожай З. В.
АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК ВАГОМИЙ ЧИННИК ЯКІСНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ..... **179**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... **184**

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; THE HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

Bilyk V. A.
SOCIAL RELATIONS IN ANCIENT BABYLON THROUGH THE PRISM OF CRIMINAL LAW ANALYSIS (ACCORDING TO THE CODE OF HAMMURABI)..... 1

Voloshkevych H. A.
THE FORMATION OF JUVENILE JUSTICE IN THE UKRAINIAN TERRITORIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY 20TH CENTURY..... 7

Horielova V. Yu.
COGNITIVE CONTENT OF MORALITY IN MEDICAL PRACTICE: HISTORICAL EXPERIENCE AND CURRENT LEGAL STATUS..... 13

Zaitsev O. M.
LEGAL SYSTEM AND ORDER OF THE ZAPORIZH SITCH AS A UNIQUE PHENOMENON OF UKRAINIAN HISTORY..... 23

Zakhozhai Z. V., Horielova V. Yu.
ONTOLOGY OF THE CONCEPT «CORRUPTION»: HISTORICAL AND LEGAL DIMENSION..... 29

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Barvinenko V. D.
TRENDS IN LEGAL REGULATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE IN 2024..... 36

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Ivanets I. P.
THE FEATURES OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN PROTECTION OF VIOLATED CIVIL RIGHTS..... 42

Ivanova A. S.
REPRESENTATION IN CASES ON LIMITATION OF AN INDIVIDUAL'S OPPORTUNITY TO VISIT GAMBLING ESTABLISHMENTS AND PARTICIPATE IN GAMBLING..... 48

Lutsenko D. S.
REVIEW OF KEY THEORETICAL CONCEPTS REGARDING PROPERTY EXPECTATIONS IN CIVIL LAW..... 53

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

Gnediuk V. L.
LEGAL FRAMEWORK FOR CYBERSECURITY OF CRITICAL INFRASTRUCTURE OBJECTS..... 59

Derets V. A.
FEATURES OF MANAGEMENT RELATIONS IN THE SYSTEM OF EXECUTIVE AUTHORITIES OF UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD..... 65

Dobrianska N. V.
RESPONSIBILITY FOR ADMINISTRATIVE VIOLATIONS IN THE FIELD OF LAND RELATIONS IN THE CONTEXT OF PROTECTING KEY NATURAL RESOURCES..... 70

Romanenko I. V.
LEGAL ASPECTS OF THE PARTICIPATION OF THE SECURITY SERVICE
OF UKRAINE IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS..... **76**

Truba R. M.
TARGETED ORIENTATION OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS
AS NATIONAL SECURITY PROVIDERS..... **82**

Filatov V. V.
ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF THE FORMATION
OF NATIONAL MEMORY IN THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION
AGAINST UKRAINE..... **88**

Shumeiko I. P.
FINANCIAL RESPONSIBILITY IN THE ENERGY AND UTILITIES SECTOR..... **94**

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL ENFORCEMENT LAW

Lutsenko Yu. V., Tarasiuk A. V., Gorelkina K. G.
PROBLEMS OF COMBATING CRIMINAL OFFENSES IN CONDITIONS
OF EMERGENCY OR MARTIAL ARTS..... **102**

Moroz Yu. A.
IMPROVING CRIMINOLOGICAL MEASURES OF INFLUENCE
ON TAX CRIME IN UKRAINE..... **111**

CRIMINAL PROCEEDINGS AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIONAL SEARCH ACTIVITY

Zastrozhnikova K. S.
CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES: FOREIGN MODELS
AND DIRECTIONS OF LEGAL INFLUENCE..... **117**

Sidak A. P., Davydenko S. V.
INTERNATIONAL COOPERATION DURING CRIMINAL PROCEEDINGS:
CHALLENGES AND PROSPECTS FOR IMPROVING THE EXTRADITION PROCEDURE..... **125**

Tarasova I. V.
ARE THE ASPECTS OF UNCERTAINTY OF PROCEDURAL GUARANTEES
IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING PERSONS IN RESPECT OF WHOM THE ISSUE
OF APPLYING COMPULSORY MEDICAL MEASURES IS BEING CONSIDERED..... **133**

Tarasiuk S. M.
VIOLATION OF CONSTITUTIONAL RIGHTS OF INDIVIDUALS WHEN APPLYING
COERCIVE MEASURES IN CRIMINAL PROCEEDINGS: SYSTEMIC DEFORMATION
AND CHALLENGES IN THE CONTEXT OF MARTIAL LAW..... **138**

INTERNATIONAL LAW

Barhan S. S., Avramenko O. O.
RESPECT FOR HUMAN RIGHTS UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES:
THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS..... **146**

Zhybak A. A.
DIGITAL GATEKEEPERS AS A CHALLENGE TO THE EUROPEAN MODEL
OF LEGAL REGULATION OF ONLINE PLATFORMS..... **152**

Zvierieva K. S.
STATE REGULATORY AUTONOMY AND INVESTOR PROTECTION: HOW ARBITRATORS
INTERPRET THE LIMITS OF SOVEREIGNTY ASPECT..... **159**

Taranenko M. M., Pravosud A. O., Ustymenko V. D.
INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS
OF PROVIDING HUMANITARIAN AID IN ARMED CONFLICT AREAS..... **166**

COMMERCIAL LAW, ECONOMIC-PROCEDURAL LAW

Puka M. P.
LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC CONTRACTS: PROBLEMS OF AUTHENTICATION AND LEGAL VALIDITY OF ELECTRONIC SIGNATURE.....**173**

SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF LAW

Bortniak K. V., Dobrianska N. V., Zakhozha Z. V.
ACADEMIC INTEGRITY AS A SIGNIFICANT FACTOR IN QUALITY HIGHER EDUCATION.....**179**

INFORMATION ABOUT AUTHORS **184**

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 94(354):343(091)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/01

Білик В. А.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ У СТАРОДАВНЬОМУ ВАВИЛОНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АНАЛІЗУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА (ЗА ЗАКОНАМИ ХАММУРАПІ)

У статті здійснена спроба визначити та охарактеризувати основні особливості суспільного розвитку Стародавньої Вавилонії в першій половині II тис. до н. е., в період найбільшого політичного піднесення цієї держави за правління Хаммурапі. Обрана тема актуалізується з огляду на сучасні геополітичні виклики, різке протистояння двох світів – західного з його людиноцентризмом та східного, де віддавна сформувалася особлива політична система, яка чітко відобразилася на функціонуванні суспільства загалом і на формуванні в ньому певних цінностей.

На підставі аналізу однієї з найбільших і найдавніших збірок законів – Кодексу вавилонського правителя Хаммурапі, у дослідженні показана структура старовавилонського суспільства з її поділом на вільне (авелуми), неповноправне (мушкенуми) та залежне (раби) населення. Через призму вивчення особливостей кримінального права, процесу ведення слідства та суду було з'ясовано, що головними учасниками судового процесу були позивач, відповідач, свідки та суддя. Доведено, що винятково важливе місце належало свідкам, а суддя ніс велику відповідальність за прийняті рішення або за їх зміну.

Також у роботі на підставі законів визначено основні види злочинів – проти держави, особи, сім'ї та майнові злочини. Показано, що при визначенні покарань застосовувався, як правило, принцип таліону, а найпоширенішими покараннями були тілесні ушкодження, штрафи та смертна кара. Доведено, що соціальний статус постраждалого та обвинуваченого визначав ступінь важкості злочину та покарання. Тобто, якщо злочин вчиняла людина супроти рівної собі за соціальним статусом особи, то покарання було переважно у вигляді штрафу або ж за принципом таліону. Смертна кара або ж важкі тілесні ушкодження як покарання застосовувалися у випадках, коли обвинувачений був нищого соціального статусу стосовно постраждалого. Таким чином, законодавством була офіційно закріпленасоціальна нерівність та визначені основні правила суспільних відносин.

Ключові слова: *Стародавній Схід, Давньовавилонська держава, Кодекс Хаммурапі, Давньовавилонське суспільство, кримінальне право, злочин, покарання.*

Постановка проблеми. Одним з регіонів, де найраніше, ще на рубежі IV-III тис. до н. е., розпочався процес розкладу потестарної організації та формування держави, було межиріччя Тигру і Євфрату. Спочатку державність тут формувалася у вигляді великих міст з підпорядкованими їм територіями, а згодом тут почали утворюватися окремі великі держави. Однією з них було Старовавилонське царство. У першій половині II тис. до н. е. правитель цієї держави Хаммурапі проводив вдалу зовнішню завойовницьку політику, в результаті чого до складу Старовавилонського царства були включені величезні території, які заселяли різні народи. Таким чином, населення держави вирізнялося строкатістю, мало різні традиції, звичаї, мову, культуру, звичаєве право. Все це ускладнювало взаємовідносини як в самому суспільстві, так і в плані взаємин влади з населенням. Тому постала потребу у правовому регулюванні відносин, в результаті чого на основі

звичаєвого права різних народів й був укладений збірник законів царя Хаммурапі, аналіз статей якого дозволяє чіткіше уявити структуру старовавилонського суспільства, визначити особливості взаємин між владою та населенням, а також між різними категоріями населення.

Позаяк сьогодні наша увага, серед іншого, також прикута й до подій на Сході, нам важливо розуміти природу тих чи інших суспільних явищ, які відбуваються там. Це можливо при дослідженні минулого, з'ясуванні обставин формування суспільства, умов взаємодії різних суспільних категорій, визначенні особливостей правової системи, яка регулювала ці взаємини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зародження сходознавчої науки в Україні цілком логічно віднести ще до початку XX ст., коли до Києва на запрошення В. Вернадського прибув відомий орієнтолог Агатангел Кримський, який стояв біля витоків Всеукраїнської Академії Наук, був її неодмінним секретарем, і якому належить низка наукових досліджень з історії Сходу [2]. Стосовно ж сучасної української сходознавчої науки зауважимо, що вона, фактично, перебуває на стадії становлення. І на сьогодні ми можемо констатувати, що праць українських дослідників на підняту нами тему небагато. Зокрема, питанню оформлення законів Хаммурапі та вивченню соціально-економічних відносин у Стародавньому Вавилоні на підстав цього законодавства присвячене дослідження Владислава Савельєва [4]. Автор розглядає Хаммурапі не стільки як справедливого правителя, а більше як одного з перших правителів, який почав займатися саморекламою. Впливу законодавства царя Хаммурапі на розвиток старовавилонського суспільства загалом та суспільних відносин зокрема, присвячене дослідження Романа Сухацького [5]. Наближеною до теми нашого дослідження є робота Антоніни Кукурузи, у якій авторка зупиняється на аналізі юридичного закріплення прав та обов'язків населення Старовавилонського царства [3].

Окрім досліджень українських авторів, нами також були використані напрацювання зарубіжних дослідників [6; 7; 8].

Постановка завдання. Таким чином, на підставі аналізу кодексу законів царя Хаммурапі в частині особливостей старовавилонського кримінального права, видів злочинів та покарань, у пропонованому матеріалі зроблена спроба визначити і описати характерні риси суспільних відносин у Старовавилонській державі.

Виклад основного матеріалу. Аналіз кримінального права Стародавньої Вавилонії дає можливість чітко уявити і охарактеризувати суспільні відносини в означений період. Право базувалося на двох основних принципах: покарання за порушення встановлених традицій і покарання за нанесення шкоди людині. Відповідно, кримінальне покарання могло бути застосоване до будь-кого, проте міра відповідальності залежала від соціального стану злочинця та статусу потерпілого [6, с. 74].

У законах виділено три основні категорії населення – вільні (авелуми), напівзалежні (мушкенуми) та раби. Відповідно, раби несли важче покарання за такі ж злочинні дії, вчинені вільними особами. У випадку злочину проти мушкенумів, кара за нього була менш суворою, ніж за злочини проти авелумів. Проте образа «вищої за статусом» особи приводила до більш тяжких і ганебних форм покарання.

Судовий процес у Стародавньому Вавилоні мав свої чітко визначені правила. Царські суди за часів Хаммурапі були запроваджені у всіх великих містах. Від імені правителя суд здійснювали відповідні адміністративні або судові органи. Царські намісники мали повноваження викликати до суду, здійснювати арешт та розшук злочинців. Порушення справ здійснювалося, як правило, приватними особами.

Відповідно до кодексу законів основними учасниками судових процесів були позивач, відповідач, свідки та суддя [1, § 2–5].

Судові вироки або постанови мали велике суспільне значення. Судді, запідозрені в шахрайствах, штрафувалися та позбавлялися суддівського звання. Якщо суддя «пересуджував» вже вирішену справу, він мав виплатити штраф, що дорівнював дванадцятикратній вартості позову, скидатися зі свого судового крісла та назавжди втрачав право здійснювати правосуддя [1, § 5]. Очевидно ці заходи мали запобігти хабарництву.

Суд розглядався як справа правителя і повинен був бути справедливим, хоча розгляд справи та представлення доказової бази на суді здійснювалися приватно. Доказами служили особиста присяга (іноді достатньою вважалася лише ця присяга) та, головне, свідки. У випадках особливої ваги для «очищення» від звинувачень застосовували спеціальне випробування – ордалії: звинуваченого кидали у річку, і він випливав, то вважався невинним; якщо звинувачений тонув, справа вважалася завершеною [1, § 2].

У судовому процесі у Вавилоні переважав усний та змагальний характер. Справи порушувалися лише за скаргою зацікавленої сторони, і кожна сторона під час процесу мала доводити свої твердження. Суд мав вислухати обидві сторони, і кожен учасник процесу мав рівні процесуальні права. Протоколи судових засідань зазвичай не велися, хоча деякі важливі моменти могли бути фіксовані письмово. Рішення та вироки також оголошувалися усно. Судовий процес зазвичай розпочинався з того, що його учасники йшли до храму, де перед богами давали клятву говорити лише правду і дотримуватись законів. Судовий процес підлягав принципу еквівалентності, згідно з яким обвинувачення та захист мали бути рівноцінними. Процедура судового процесу була не строго регламентована і будувалася з урахуванням місцевих звичаїв. Обговорення проводилося публічно, часто на храмовій площі у присутності громади. На основі представлених доказів рішення судді могло бути переглянуте та змінене [9, с. 22].

Відповідно до закону сторони самі збирали докази та пред'являли їх перед судом. Основними доказами були висловлення свідків, які зазвичай супроводжувалися релігійними клятвами, такими як клятва дружини або клятва свідків у випадку купівлі. У разі помилкового звинувачення у чарівництві також застосовувалася клятва. У справах, пов'язаних з майновими правопорушеннями, головним доказом були свідчення свідків, зокрема відносно купівлі крадених речей. Господар речі повинен був привести свідків, які свідчили про те, що ця річ його власність. Людина, яка купила вкрадену річ, також повинна була привести свідків, що підтверджували, що ця річ була куплена, а також продавця [7, с. 23].

Була можливість звернутися з апеляцією до вищої судової влади, яка належала цареві. Крім того, цар мав право на помилування. Важливість свідчень свідків на суді була настільки великою, що якщо свідків не було знайдено, суд міг бути відкладений на 6 місяців, протягом яких особа повинна була знайти своїх свідків, інакше її чекало покарання [1, § 13].

Звичайно, свідчення були важливим доказом, але в деяких випадках, коли інші засоби встановлення істини були недоступні, вони вдавалися до «божого суду», який міг мати дві форми: водна ордалія: підозрюваного кидали у річку, і якщо він тонув, це означало його вину; якщо ж він випливав, його вважали виправданим. Інша форма – клятва в ім'я богів, яка передбачала, що неправдива клятва не залишиться без кари від богів. Таким чином, присяга перед богами вважалася достатньою основою для виправдання, а відмова від неї вважалася доказом вини. Хибне звинувачення, так само як і лжесвідчення, каралося за принципом таліону, тобто тим самим покаранням, яке б поніс обвинувачений, якби його вина була доведена [3, с. 15].

В Законах Хаммурапі велике значення приділялося злочинам і покаранням, але загальні поняття кримінального права майже не розглядалися докладно. Лише в окремих випадках зверталася увага на наміри особи, що вчинила злочин, та обставини, які можуть пом'якшувати або посилювати її відповідальність. Усі злочини, перераховані у збірнику, можна розділити на декілька груп:

– злочини проти особи, такі як вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, образа, наклеп;

– злочини проти власності (державної (царської), храмової та приватної), включаючи пошкодження або знищення майна, крадіжку, грабіж та розбій;

– злочини проти сім'ї, такі як подружня зрада, розпуста, статеві зносини з близькими родичами;

– посадові злочини (проти держави), які включають зловживання службовим становищем;

– злочини проти правосуддя, такі як неправдиві свідчення та підкуп свідків.

Серед різних порушень, що були закріплені у законах Хаммурапі, особливу увагу приділяли злочинам проти особи, які включали в себе широкий спектр правопорушень, спрямованих на шкоду індивідуальній безпеці та життю людини. Одним із найбільш серйозних злочинів було умисне чи неумисне вбивство, наприклад, коли дружина сприяла смерті свого чоловіка через іншого чоловіка. Такі дії передбачалися карою у вигляді смертної кари для жінки, яка дозволила вбивство свого чоловіка [1, § 153]. Ще одним прикладом є випадки невдалих медичних операцій, що призводили до смерті пацієнтів. Якщо лікар здійснив недбале втручання, яке призвело до смерті людини, йому належало відрізати пальці в якості покарання [1, § 218]. Також серед злочинів проти особи були випадки доведення до смерті голодом боржника в будинку кредитора. Суворе покарання чекало на господаря, який довів до смерті позичальника [1, § 116]. Також у законах Хаммурапі були зазначені кари за тілесні ушкодження, образу словом або дією, згвалтування, лжесвідчення та наклеп. Ці правопорушення вважалися серйозними та мали суворі наслідки з метою забезпечення порядку

та захисту прав особи в давньому Вавилоні [8, с. 22].

Злочини проти власності у законах Хаммурапі включали різні порушення, спрямовані на шкоду майновим інтересам осіб і інституцій. Основні види злочинів проти власності – це крадіжка та грабіж. Крадії та перекупники краденого майна від приватних осіб підлягали суворому покаранню. Особлива увага приділялася захисту майна палацу (державного) або храму. Це визначалося у законах Хаммурапі, де стверджувалося, що за крадіжку майна бога чи палацу передбачалася смертна кара як для крадія, так і для того, хто приймав украдене. Крім крадіжки і грабежу, до майнових злочинів також відносилося зняття з раба рабських знаків [1, § 226]. Також до цієї категорії входили випадки пошкодження або знищення чужого майна. Наприклад, заливання поля водою через недбалість господаря поля передбачало відшкодування збитків, а у разі неможливості компенсації передбачалася конфіскація майна на користь постраждалого.

Третя група злочинів у законах Хаммурапі стосується порушень сімейних устроїв і моральних норм. Сюди входять такі дії, як кровозмішання, невірність дружини та розбещена поведінка. Якщо чоловік запідозрював дружину у зраді з іншим чоловіком, то їх обох мали зв'язати і кинути у воду. Проте, якщо чоловік вирішував зберегти їй життя, то й життя коханця теж було врятованим [1, § 129].

Закони також передбачали покарання за розбещену поведінку дружини, яка ходила з дому та ганьбила свого чоловіка. В цьому випадку жінку також могли кинути у воду. Такі закони свідчили про неповноправне становище жінки у старовавилонському суспільстві, обмеження її прав і свобод у порівнянні з чоловіком. Насильство проти жінки, особливо якщо вона ще не була займана, також каралося смертю для чоловіка, який вчинив насильство, але жінка в таких випадках вважалася не винною [1, § 130]. Крадіжка або підміна дитини також вважалася серйозним порушенням і передбачалася смертна кара для винного. У цій групі злочинів покарання враховувало не лише соціальне становище злочинця і потерпілого, але й їх стать та сімейний стан. Закони Хаммурапі не згадують про державні або релігійні злочини. Вони сфокусовані виключно на порушеннях, що відбуваються в сімейному оточенні. Це може свідчити про те, що для законодавця на першому місці стояла мораль і стабільність в сім'ї та суспільстві [4, с. 11].

Злочини проти правосуддя в законах Хаммурапі включали неправдиві свідчення під час суду. Покарання за цей проступок встановлювалося на основі принципу рівної відплати. Закон також передбачав покарання для суддів, які змінювали судові рішення через тиск або за гроші, що включало зняття їх з посади. Було встановлено, що суддя, винний у таких діях, повинен був сплатити штраф у розмірі 12 разів більше, ніж вартість позову [6, с. 16].

Злочини на професійному ґрунті включають порушення законів лікарів, будівельників, орендарів та пастухів. Ця категорія також охоплює державні злочини. Особа, яка надала притулок злочинцеві або ухилилася від повідомлення про змову, підлягала покаранню. Відмова воїнів від участі у поході каралася смертю, і вони навіть не мали права пропонувати іншу кандидатуру замість себе [1, § 26].

Покарання в законах Хаммурапі були надзвичайно суворими, з більш ніж тридцятьма видами злочинів, за які передбачалася смертна кара. Навіть ненавмисне вбивство або вбивство з необережністю призводило до смертної кари для обвинуваченого. Окрім смертної кари, застосовувалися тілесні покарання, відшкодування майна в кратних розмірах, а також покарання згідно з принципом таліону – рівної відплати [8, с. 26].

Закони Хаммурапі надавали різноманітні привілеї в залежності від соціального статусу або статі злочинця. Злочини раба та вільної людини каралися різними способами. Хоча закони зазвичай передбачали індивідуальне покарання, існували випадки колективної відповідальності – кругова порука – як спадковість родових зв'язків. Наприклад, якщо викрадача не вдалося затримати, громада мусила відшкодовувати завдані збитки на своїй території.

Таким чином, серед видів покарань за законами можна виділити такі: смертна кара у формі спалення, саджання на кіл або утоплення; тілесні покарання, такі як відрізання язика, пальців, рук або вух; вигнання з поселення; штрафи за завдану шкоду майну або за образи словом або дією [5, с. 45].

Вавилонське кримінальне право визначало такі основні види злочинів: проти особи (наклеп, лжесвідчення та бездоказові звинувачення інших осіб), проти сім'ї (вбивство дружиною чоловіка, зрада дружини, недозволені сексуальні зв'язки в межах родини, порушення синівського або дочірнього обов'язку та інші); майнові злочини (крадіжка державного, храмового або приватного

майна, за крадіжку останнього покарання було меншим, а відповідальність посилювалася, якщо крадіжка супроводжувалася зламом або убивством.

Відповідно до видів злочинів була розроблена система покарань. За найважчі злочини карали смертю – спалювали у/на вогні, садили на палю, топили в річці. Поширеним покаранням було вигнання з общини або ж нанесення тілесних ушкоджень: можливо було відрізати вухо, язик, вирвати око, зламати кістку, вибити зуб [8, с. 20]. При умові, коли злочинець і постраждалий були одного соціального статусу, покарання здійснювалося за принципом талону – око за око, зуб за зуб. При цьому, принцип таліону в частині нанесення тілесних ушкоджень застосовувався, як правило, якщо обидві сторони були нижчого соціального походження. Якщо ж часники процесу були з вищих соціальних груп, тут уже застосовувався принцип майнового покарання, тобто штрафів.

Висновки. Отже, система кримінального права за законами Хаммурапі базувалася на двох основних принципах: покарання за порушення встановлених традицій та завдання шкоди особистості людини чи її власникам. Судовий процес був усним та змагальним, де сторони представляли свої аргументи перед судом, а рішення приймалося на основі свідчень та інших доказів.

Закони, які були записані за судовими рішеннями Хаммурапі, незважаючи на їхню стародавність та архаїчність окремих положень, заклали основи всієї системи юридичних принципів та інститутів, що були властиві праву Близького Сходу взагалі, а пізніше і античному праву. У них вперше в історії права було обґрунтовано співвідношення між злочином та покаранням, а також те, що відповідальність настає за вину, принцип компенсації за завдану шкоду та його зв'язок з причинами, що спричинили злочин, і перевагу інтересів чесної людини над злісним злочинцем. Нарешті, було вперше встановлено, що зобов'язання є двостороннім і обов'язковим для обох сторін, що показало схожість стародавнього права з пізнішими правовими системами.

Аналіз законів Хаммурапі в частині кримінального права та ведення судового процесу дозволяє зробити певні висновки про суспільні відносини у Старовавилонському царстві. Головний висновок – це закріплення соціального розшарування у суспільстві й в галузі кримінального права, що проявлялося в градації покарання відносно соціального походження обвинуваченого і постраждалого. Особи нижчого соціального статусу несли жорсткіше покарання за ті ж самі злочини, що і представники соціальної верхівки. Крім того, відповідальність залежала й від статусу жертви. Також право показує ще один важливий нюанс – нерівноправне становище жінок у порівнянні з чоловічою частиною суспільства.

Запропонована у науковій розвідці тема про суспільні відносини має перспективу продовження дослідження, адже у Кодексі законів зібрано низку статей, де можна визначити основні соціальні групи населення, поділ суспільства за професійною ознакою, права та обов'язки представників різних професій тощо.

Список літератури:

1. Закони вавилонського царя Хаммурапі. URL: http://ibib.ltd.ua/zakonyi-vavilonskogo-tsarya.html (Дата звернення: 15.06.2025).
2. Кримський А. Ю. Вибрані сходознавчі праці (в 5 томах). Київ: Стилос, 2007–2010.
3. Кукуруза А. Юридичне закріплення прав людини в Старовавилонському суспільстві за кодексом Законів Хаммурапі. URL: https://surl.li/stsjis (Дата звернення: 15.05.2025)
4. Савельєв Владислав. Соціально-економічне життя у Вавилоні за царя Хаммурапі. *Старожитності Лукомор'я.* 2020. (3). С. 5–14. https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.3.31 (Дата звернення: 05.05.2025)
5. Сухацький Р. П. Вплив законодавства на розвиток суспільства й держави загалом на прикладі законів Хаммурапі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право* / голов. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. Т.1. Вип. 31. С. 40–46.
6. Kovačević D. A historical – legal review of Hammurabi's code. LAW – theory and practice. 2022. № 1. P. 71–82. URL: https://surl.lu/wvjnks (Дата звернення: 24.03.2025)
7. Mieroop M. King Hammurabi of Babylon: a Biography. Cambridge: Blackwell Publishers, 2004. URL: https://surl.li/wxktur (Дата звернення: 05.06.2025)
8. Roth M. T. Mesopotamian Legal Traditions and the Laws of Hammurabi. Chicago-Kent Law Review. 1995. №71 (1). P.13–39. URL: https://surl.li/ljdgcl (Дата звернення 17.05.2025)

Bilyk V. A. SOCIAL RELATIONS IN ANCIENT BABYLON THROUGH THE PRISM OF CRIMINAL LAW ANALYSIS (ACCORDING TO THE CODE OF HAMMURABI)

The article attempts to identify and characterize the main features of the social development of Ancient Babylonia in the first half of the 2nd millennium BC, during the period of the greatest political rise of this state under the reign of Hammurabi. The chosen topic is relevant in view of modern geopolitical challenges, the sharp confrontation of two worlds – the Western with its anthropocentrism and the Eastern, where a special political system has long been formed, which was clearly reflected in the functioning of society as a whole and the formation of certain values in it.

Based on the analysis of one of the largest and oldest collections of laws – the Code of the Babylonian ruler Hammurabi, the study shows the structure of Old Babylonian society with its division into free (avelumi), underprivileged (mushkenumi) and dependent (slaves) population. Through the prism of studying the peculiarities of criminal law, the process of conducting an investigation and the court, it was found out that the main participants in the trial were the plaintiff, the defendant, witnesses and the judge. It was proved that an exceptionally important place belonged to the witnesses, and the judge bore great responsibility for the decisions made or for changing them.

Also, the work, based on the laws, determined the main types of crimes – against the state, the person, the family and property crimes. It was shown that when determining punishments, the principle of talion was usually applied, and the most common punishments were bodily harm, fines and the death penalty. It was proved that the social status of the victim and the accused determined the degree of severity of the crime and punishment. That is, if a person committed a crime against a person equal in social status, then the punishment was mainly in the form of a fine or according to the principle of talion. The death penalty or severe bodily harm was used as a punishment in cases where the accused was of inferior social status in relation to the victim. Thus, the legislation officially enshrined social inequality and defined the basic rules of social relations.

Key words: *Ancient East, Old Babylonian state, Code of Hammurabi, Old Babylonian society, criminal law, crime, punishment.*

УДК 34(091):343.1
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/02

Волошкевич Г. А.
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

СТАНОВЛЕННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У запропонованій статті досліджено процес виникнення та становлення ювенальних судів на українських землях у складі Російської імперії на початку ХХ століття. Звертається увага на передумови появи спеціалізованих судових інституцій для неповнолітніх, які були зумовлені як загальноімперськими реформами, так і локальними потребами у гуманізації кримінального правосуддя. Проаналізовано вплив європейських ідей щодо правового захисту дітей та тенденції реформування судової системи у контексті зростання уваги до соціального походження правопорушень серед неповнолітніх. Особливу увагу приділено специфіці формування ювенальних судів саме на українських землях, зокрема в Києві, Одесі, Харкові, де спостерігався активний пошук нових підходів до розгляду справ за участі дітей та підлітків.

Окреслено ключові проблеми, з якими стикалися ювенальні суди на початковому етапі свого функціонування: недостатнє законодавче забезпечення, кадровий дефіцит підготовлених фахівців, обмеженість реабілітаційних механізмів, вплив консервативної судової практики. Зазначено також соціально-економічні та культурні чинники, що ускладнювали інтеграцію ювенальної юстиції в загальну правову систему імперії.

У статті розглянуто спроби подолання цих проблем через введення нових форм роботи з неповнолітніми (медіація, наставництво, пробація), а також через залучення представників педагогічної та медичної спільноти до участі у судовому процесі. Автор підкреслює, що історичний досвід функціонування ювенальних судів в українських реаліях початку ХХ століття має важливе значення для сучасних реформ у сфері ювенальної юстиції в Україні.

Ключові слова: *кримінальна відповідальність неповнолітніх, кримінальне покарання, виправний вплив, перевиховання, реінтеграція, ювенальне правосуддя, відновлювальне правосуддя, ювенальна юстиція, суд для неповнолітніх.*

Постановка проблеми. Проблема дитячої злочинності та необхідність ресоціалізації неповнолітніх правопорушників стає дедалі актуальнішою для сучасного українського суспільства. Тривала війна, погіршення економічної ситуації, відсутність належного контролю зі сторони правоохоронних органів сприяє поступовому зростанню кількості неповнолітніх правопорушників. Українській державі необхідно терміново розробити комплекс заходів спрямованих на подолання цього негативного явища, водночас забезпечуючи дотримання таких ключових принципів, як законність, гуманізм та повага до прав і свобод людини. Одним з ключових елементів цієї програми боротьби зі злочинністю може стати спеціалізований суд для неповнолітніх. Так, у новій стратегії Ради Європи з прав дитини на 2022–2027 рр.: «Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства» стратегічною ціллю держави визначено розбудову «дружнього до дитини правосуддя» на основі спеціалізованих установ відновлювального правосуддя, оскільки загальні суди «часто створюються для дорослих» і «недостатньо визнають і враховують специфічні потреби дітей у ситуаціях контакту та конфлікту із законом».

Окреслені завдання зумовлюють привернення уваги громадськості до інституту ювенальних судів, які з'явилися в різних країнах світу ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Актуальність дослідження історії ювенальних судів на українських землях Російської імперії обумовлена необхідністю глибшого розуміння історичних витоків правосуддя щодо неповнолітніх та вивчення механізмів, які використовувались у минулому для захисту прав дітей. Історичний досвід національної ювенальної юстиції дає змогу проаналізувати, як формувалися спеціалізовані судові інституції для неповнолітніх, які ідеї та принципи лежали в їх основі, а також які фактори впливали на їх функціонування. Вивчення цього досвіду дозволяє оцінити як позитивні, так і негативні аспекти минулого правосуддя щодо дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день, основні аспекти діяльності ювенальних судів, як в історичному минулому, так і сьогоденні, дістали широке висвітлення у багатьох пострадянських країнах. Так, зарубіжними та українськими вченими: Л. Остапович, Н. Крестовською. А. Омарова, У. Ковни, Н. Чудик-Білоусової, В. Харчука, Я. Мачужака та ін., підготовлено серію статей та монографій присвячених проблематиці ювенальної юстиції. Слід відзначити, що і іноземні автори не залишили поза увагою цю тему, свідченням чого є поява роботи Мєрі Макколі «Діти за гратами», а також роботи Даніеля Кінга, Алісона Бурка та ін.

Постановка завдання. У рамках запропонованої статті, на наш погляд, слід звернути увагу на низку ключових питань, відповіді на які дадуть можливість здійснити комплексний аналіз історичних витоків становлення в на українських землях у складі Російської імерії спеціалізованої системи правосуддя щодо неповнолітніх на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, як нами вже було встановлено попередньою, сформувалися соціальні, ідеологічні та правові передумови появи суду для неповнолітніх: різкий ріст злочинів вчинених неповнолітніми, існуюче в суспільстві переконання про необхідність не стільки покарання, скільки ресоціалізації підлітків, прийняття низки нормативно-правових актів, що закріплювали спрощений порядок судочинства при розгляді справ неповнолітніх, а також запроваджували особливі види санкцій, що носили переважно виправний характер. Загалом, можна стверджувати, що на початок XX ст. Російська імперія впритул підійшла до тієї межі, з перетинанням якої у розвинутих країнах світу починають з'являтися окремі суди для неповнолітніх.

Важливим поштовхом до запровадження ювенальних судів стало ознайомлення російської громадськості з практичною діяльністю зарубіжних судів для неповнолітніх та успіхами продемонстрованими ними у подоланні ряду проблем пов'язаних з дитячою злочинністю. Інформація про існування нових установ на самому початку, безумовно, стала предметом уваги не чисельного кола спеціалістів, які займалися розробкою питань пов'язаних з подоланням криміналізації вітчизняної молоді. Однак, завдяки їх популяризаторській роботі відомості про ювенальні суди починають поширюватися серед дедалі більшого кола людей. Популяризація ідеї ювенального суду в Російській імперії, як і загалом в багатьох країнах світу, йшла декількома шляхами.

Щонайперше, зарубіжні ювенальні суди знайшли своє жваве обговорення на засіданнях громадських організацій, що опікувалися правами і свободами неповнолітніх. На березневому засіданні Санкт-петербурзького юридичного товариства у 1908 році професором П. Люблінським була зачитана доповідь про організацію та діяльність судів для неповнолітніх, переважно американських [1, с. 3–4].

У подальшому, це питання починає виноситися на більш широке обговорення і опиняється в центрі уваги як регіональних, так і центральних з'їздів, що проводилися вищеозначеними організаціями. Зокрема, можливість створення спеціальних підліткових судів обговорювалося під час роботи з'їздів представників виправно-виховних закладів для неповнолітніх, а в заключних резолюціях цього з'їзду відзначалося необхідність створення подібних судових установ.

Поступово, з кулуарів наукових форумів ідея впровадження ювенальної юстиції потрапляє на сторінки засобів масової інформації. У чисельних публікаціях кінця XIX – початку XX ст. на шпальтах різноманітних видань, як наукового, так і публіцистичного характеру, жваво обговорювалися досвід сусідніх країн у організації судів для неповнолітніх та можливість створення подібних установ в Російській імперії. На перше десятиліття XX ст. теорія ювенальної юстиції переживає своєрідний бум в Росії – були опубліковані в журналах або вийшли окремими збірниками роботи М. Гернета, Л. Дельзона, В. Дриля, Г. Жолі, Є. Жюльє, Е. Тарасова, М. Окунева, А. Піонтковского, Ферріані, В. Ширяева та інших дослідників в яких детально аналізувався досвід роботи дитячих судів США, Франції, Англії, Німеччини тощо.

Інформація про успіх санкт-петербурзьких піонерів ювенальної юстиції досить швидко розповсюдилась по всій території Російської імперії, і зокрема в українських губерніях. Тут також знайшлись не байдужі до справи подолання проблеми дитячої злочинності і за прикладом своїх однодумців зі столиці розпочали підготовку до утворення спеціальних судів для неповнолітніх.

У 1912 році за цю справу одночасно взялися київський та харківський осередки. В Києві ініціатором виступив мировий суддя В. Левитський [2, с. 3]. У квітні 1912 року на загальних зборах Київського товариства патронату він представив доповідь з промовистою назвою – "Щодо суду для малолітніх", в якій переконливо доводив доціль-

ність відкриття ювенального суду в м. Києві. Заслухавши доповідь, збори товариства підтримали пропозицію В. Левитського і створили спеціальну комісію для розробки проекту положення, яке б регулювало діяльність подібного суду та допоміжних установ. Підготовка документу, в якій активну участь взяв сам ініціатор справи, тривала до кінця 1912 р. і завершилась прийняттям "Правил для організації спеціального суду у справах неповнолітніх в місті Києві" [3, с. 1–3]. За своїм змістом означений документ був дуже подібний до першої частини "Правил" вироблених в Санкт-Петербурзі, хоча й мав певні відмінності. Зокрема, в ньому був наведений більш детальний перелік заходів, що могли бути використані суддею для виправлення неповнолітніх правопорушників.

Одночасно з розробкою нормативного документа, була здійснена і підготовка матеріальної бази необхідної для функціонування суду – рішенням міської думи було виділено 2 тисячі карбованців на потреби цієї установи. Щоправда, представники київського осередку відзначали, що ця сума покривала лише частину витрат і для повного забезпечення усіх наявних потреб необхідні були значно більші кошти – щонайменше 5 тис. карбованців [2; с. 4].

У грудні 1913 року Міністерство юстиції дало згоду на утворення спеціального суду для підлітків, заявивши, що: "перепон до встановлення особливого порядку розгляду справ неповнолітніх у м. Києві не виникає", а Київський міський з'їзд мирових суддів 7 січня 1914 року постановив передати всі справи за участю малолітніх обвинувачених та потерпілих на розгляд додаткового судді, яким був призначений В.Левитський [2, с. 4].

За аналогічним зразком розвивалися події і на сході України, в місті Харкові, де ініціатором ювенального руху виступив місцевий мировий суддя Є.Файст. Саме він направив у 1912 році Харьківському повітовому земському зібранню та Харківській міській думі звернення, у якому доводив доцільність запровадження автономного ювенального суду в м. Харкові. Йо му ж довелося в подальшому взяти на себе роль укладача положення про суд для неповнолітніх, а після його утворення – функцію судді у цій установі [4, с. 539–541].

Зусилля проявлені київським та харьківським товаристві у справі організації судів для неповнолітніх мали важливе значення для розвитку вітчизняної ювеналістики. За їх прикладом громадські організації у великих українських містах – Одесі, Катеринославі, Миколаєві – активізують роботу з відкриття подібних установ, що дає можливість судам для неповнолітніх у цих містах розпочати свою роботу ще до початку Першої світової війни. [5, с. 32].

В науковій літературі немає єдиної точки зору щодо кількості відкритих судів для неповнолітніх до моменту повалення російської монархії. Класична ювенальна історіографія, як правило оперує цифрою від восьми до одинадцяти, визначаючи місцями утворення судів для неповнолітніх: Москву, Санкт-Петербург, Київ, Харків, Одесу, Катеринослав, Миколаїв, Ригу, Саратов, Лієпаю, Томск [6, с. 23; 7, с. 6]. Водночас, в ряді джерел можна зустріти повідомлення про організацію судів для підлітків і в інших регіонах Російської імперії. Однак, як би там не було, їх загальна чисельність навряд чи перевищувала два десятки, що загалом слід визнати недостатньою кількістю для величезної країни. Серед багатьох причин, що зумовили повільний поступ ювенальної юстиції в Російській імперії, на наш погляд основними були наступні.

Відсутність нормативно-правової бази необхідної для діяльності ювенальних судів. На початок XX ст. в країні не існувало жодного нормативно-правового акту загальнодержавного характеру, який би регулював діяльність ювенальних судів. Відповідно, піонерам ювенальної юстиції доводилося пристосовувати до своїх потреб вже існуюче законодавство. Так, перші ювенальні суди з'явилися у Російській імперії у формі особливих мирових суддів і на них поширювало діюче законодавство російської держави про мирову юстицію – "Про заснування судових установ", "Статут про покарання, що накладалися мировими суддями" тощо. Зрозуміло, що подібне рішення лише частково вирішувало ті проблеми, що стояли перед прихильниками ювенальної юстиції, оскільки в існуючих нормативно-правових актах не була врахована специфіка діяльності дитячих судів, позаяк незважаючи на ряд спільних рис, внутрішня будова означеного суду, порядок розгляду справ у ньому, значно відрізнялися від звичайного мирового суду ювенального суд.

Спробою знайти вихід з подібної ситуації стало прийняття окремих нормативних документів, які б більш точно визначили правове становище ювенальних суддів. У більшості випадків, подібними документами ставали "Правила", що розроблялися ініціативною групою і затверджувалися Міністерством юстиції та з'їздом мирових суддів відповідного округу. Однак, подібний підхід унеможливлював створення єдиної, уніфікованої сис-

теми ювенальної юстиції. Натомість, як свідчить аналіз змісту "Правил", в країні виникав ряд автономних судових установ, з власною структурною організацією, юрисдикцією, правилами розгляду справи тощо. Так, для прикладу, охарактеризуємо ситуацію, що виникала при розгляді справ стосовно завдання незначних тілесних ушкоджень дітям. Згідно з "Правил" Петербурзького суду для неповнолітніх, подібні справи розглядалися у суді лише у тих випадках, коли суб'єктом цього злочину виступав опікун або батьки неповнолітнього [8, 147]. В свою чергу, "Правила" більшості українських судів, зокрема київського, не міcти подібних обмежень і розглядали справи в незалежності від наявності родинного чи правового зв'язку особи-злочинця з неповнолітнім потерпіли.

Недостатня підтримка державою ювенального руху в країні. На початок XX ст. організація ювенальних судів була більше справою приватною, громадською, аніж державною. Уряд Російської імперії не схотів забезпечити повномасштабну підтримку ювенальній юстиції, а саме: розробити нормативно-правову базу діяльності судів, зменшити бюрократичні проволочки, здійснити централізовану організацію судів для неповнолітніх у містах Російської імперії, наголосити на необхідності організації подібних судів перед місцевими чиновниками. Як наслідок, піонерам ювенального руху доводилося самостійно долати чисельні перепони, що існували на їх шляху. Так, типовою була ситуація, з утворенням ювенального суду в місті Києві. Прийняте рішення змогли реалізувати лише через рік, оскільки проект близько року пролежав у Міністерстві юстиції, перш ніж воно дало згоду на утворення цього судового органу [9, с. 13].

Слабка матеріальна та фінансова база. Відсутність підтримки держави, про яку йшлося вище, негативно позначилося і на матеріальному та фінансовому становищі перших ювенальних судів. Кошти та матеріали, необхідні для функціонування цього виду судових установ, з державного бюджету не виділялися, а натомість, утримання ювенальних судів перекладалося на органи місцевого самоврядування або філантропічні організація. Недоліки подібної політики, її помилковість, виявилися дуже швидко. По-перше, виділення матеріальних ресурсів, а також визначення розміру фінансування, здійснювалося виключно за бажанням місцевої влади. Зрозуміло, що фінансові можливості у різних містах були різними, і це одразу проявлялося у матеріальному забезпеченні судів. Наприклад, у санкт-петербурзькому суді виділялося на утримання канцелярії (5 чол.) – 200 крб. щомісяця, тоді як у київському – всього лише 66 крб. [8, 18; 10, 16]. По-друге, урядовці не врахували того факту, що місцеві бюджети у більшості випадків страждали від нестачі грошей, і тому, навіть при наявності подібного бажання, не могли направити на розвиток ювенальної юстиції значних коштів. Як наслідок, більшість ювенальних судів страждали від нестачі коштів необхідних для утримання апарату суду та забезпечення його матеріальних потреб. Так, під час організації ювенального суду в м. Києві, рішенням міської думи було виділено 2 тисячі карбованців на потреби цієї установи, тоді як, за підрахунками представників київського осередку, для повного забезпечення усіх наявних потреб необхідні були значно більші кошти – щонайменше 5 тис. карбованців [11, 14].

Проблеми кадрового характеру – нестача необхідного числа працівників. Відсутність належного фінансування спричинила дефіцит професійних кадрів у ювенальних судах, що в свою чергу значно ускладнило їх роботу. Так, зважаючи на великі обсяги документообігу (за рік розглядалося в середньому близько 1000–2000 справ) суди потребували значну кількість добре підготовлених канцеляристів. Однак, хронічна нестача коштів змушувала їх або урізати оплату праці канцеляристів або скорочувати штати працівників. Так, описуючи ситуацію у Санки-Петербурзькому ювенальному суді, який фінансувався чи не найкраще в Російській імперії, суддя М. Окунев зазначав: «штат канцелярії більш менш достатній, однак цей результат досягнутий лише завдяки тому, що оклади працівників канцелярії вельми незначний» [8, 17].

Подібною була ситуація і з попечителями, які виконували основну роботу по нагляду за неповнолітніми правопорушниками. Якщо в столиці на формування штату працівників виділяли 6 тис. крб. і можно було найняти 5 попечителів, то в регіонах оперували значно скромнішими сумами і кількість штатних попечителів коливалося від 1 до 3. Якщо зважити, що в середньому за рік суди направляли під нагляд попечителів близько 500–1000 осіб, то в середньому на одного працівника припадало від 100 до 300 осіб, що повинні були перебувати під його наглядом. Статистичні данні підтверджують цей висновок. Так, в санкт-петербурзькому ювенальному суді, середня кількість неповнолітніх, що знаходились під його контролем становила 110–112, тоді

як у київському цей показник сягав 130–140 осіб [8, 19; 11, 36–38]. Зрозуміло, що за таких умов, нагляд попечителів за правопорушниками, що було одним з важливих чинників перевиховання правопорушника, перетворювався на звичайну формальність і не давав позитивних результатів.

Обмежений характер юрисдикції ювенального суду. Оцінюючи юрисдикцію ювенальних судів Російської імперії з точки зору відповідності поставлених перед ними завдань – захисту інтересів дитини, варто було б наголосити, що вона не охоплювала усі ті справи, які за логікою повинні б були увійти до сфери відання суду для неповнолітніх. Насамперед, мова йде про справи, що стосувались неналежного виконання батьками та дітьми своїх обов'язків один щодо одного, справи які виникали з відносин опікунства і т.п.

Обмежене коло заходів виховного характеру, які могли бути застосовані до неповнолітнього. Домінування заходів виправного характеру над репресивними заходами завжди вважалося характерною рисою ювенальної юстиції. Однак, законодавство Російської імперії не створювало умов для її втілення на практиці, оскільки на відміну від західноєвропейського законодавства, яке знало більше десятка різноманітних заходів виховного впливу (зокрема, в англійському законодавстві їх нараховувалося 13), російське кримінальне законодавство обмежувалося декількома: відповідальний нагляд з боку батьків, направлення до спеціальних колоній чи притулків тощо. Не дивно, що за таких умов суді справедливо скаржилися на обмежену кількість саме заходів виховного характеру, які за законом вони могли накласти на дитину, та неможливість в повній мірі скористатися наявними. Зокрема, хоча в якості альтернативи тюремному ув'язненню суддям настійно рекомендували відправляти неповнолітніх до колоній чи притулків, вони не мали реальної змоги виконати це побажання. Причиною цьому була гостра нехватка подібних виправно-виховних закладів на території Російської імперії – факт відзначений як сучасниками тих подій, так і сучасними науковцями.

На першому з'їзді діячів з питань суду для неповнолітніх відбувся 27–30 грудня 1913 р. у Петербурзі ці проблеми знайшли своє обговорення та намітилася спроба їх розв'язання. Однією з головних секцій цього з'їзду стала юридична, якій було доручено розглянути пропозиції та розробити проекти законів про відповідальність неповнолітніх, про судочинство у справах неповнолітніх тощо. Центральне місце у роботі цієї секції зайняло обговорення Проекту закону про судочинство у справах неповнолітніх, яка була зроблена П. І. Люблінським [12, с. 82].

Згідно з запропонованим П. І. Люблінським проектом передбачалося:

По-перше, законодавчо закріпити існування ювенального суду, для чого слід було доповнити ст. 45 «Уставу судових установлень» положеннями про виділення окремого судді для розгляду справ неповнолітніх. Також, передбачалося висунення до судді ряду додаткових вимог, насамперед у сфері володіння психолого-педагогічними якостями.

По-друге, встановити спеціальну процедуру розгляду кримінальних справ за участю неповнолітніх у суді. Основні зміни, які автор проекту передбачав внести до «Уставу карного судочинства» зводилися до наступного:

– чітко визначити підсудність ювенальних судів максимально розширивши її. Зокрема, крім тих справ де неповнолітні виступали правопорушниками, передбачалося також віднести на розгляд цього суду справи д неповнолітні виступали постраждалою стороною: про невиконання своїх обов'язків батьками; справи про порушення прав неповнолітніх, зайнятих у ремісничих закладах; справи про охорону життя, здоров'я, моральності неповнолітніх або про забезпечення їм можливості одержувати належне виховання.

– виділяти справи за участю неповнолітніх в окреме провадження і розглядати їх окремо від справ дорослих злочинців;

– спростити процедуру розгляду справи у ювенальних судах та розглядати справу за закритими дверима.

– закріпити у законодавстві інститут постійних піклувальників при ювенальних судах, визначити основні кваліфікаційні вимоги до піклувальників, та окреслити коло їх обов'язків.

Слід зазначити, що не дивлячись на актуальність більшості з піднятих Люблінським питань, цей проект отримав доволі неоднозначну оцінку присутніх, багато його положень були визнанні сумнівними та непрактичними. Особливо на цьому наголошували судді ювенальних судів, юристи практики, які бачили наявність серйозних відмінностей між тим, що було проголошено в теорії і створено на практиці. Передбачалося продовжити обговорення проекту та початок війни у 1914 році перекреслив ці плани.

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що на початку XX ст. склалися сприятливі умови для впровадження у судову систему Росій-

ської імперії ювенальних судів. Роль ініціатора цього процесу взяли на себе громадські організації, що опікувалися проблемами соціального захисту неповнолітніх. Завдяки їх зусиллям були розроблені програмні документи, що визначали порядок організації та розгляду справ у судах для неповнолітніх, забезпечили підтримку першим судам з боку органів місцевого самоврядування. Водночас, фінансові, організаційні та юридичні перепони стояли на заваді швидкому розповсюдженню цих установ. Перші ювенальні суди виникали на базі мирових судів, чия нормативно-правова база не повною мірою відповідала цілям та завданням нового суду. Спроба виробити окремий нормативно правовий акт виявилася невдалою, а відсутність особливої зацікавленості зі сторони держави в розбудові системи ювенальної юстиції, залишило багато розробок виключно на рівні теоретичних проектів, не забезпечивши їм практичної реалізації.

Список літератури:

1. Люблинский П.И. Особые суды для юношества в Северной Америке и Западной Европе. СПб.: Сенатская тип., 1908. 154 с.
2. Левитский В. Суд для малолетних в городе Киеве. Киев: Из-во Киевского патроната, 1915. 189 с.
3. Правила для организации особаго суд а по делам малолетних в городе Києве / *Левитский В. Суд для малолетних в городе Киеве*. Киев: Из-во Киевског патроната, 1915. – С. 1–3 (Приложение 1)
4. Дети – преступники. М.: Книгоизд-во «В.И. Знаменский и Ко», 1912. 617 с.
5. Крестовська Н.М. Ювенальна юстиція: навч. посібник. – О. : ОЮІ ХНУВС, 2006. – 243 с.
6. Una Kirstine Hakvåg Juvenile Justice in the Russian Federation. OSLO. 2009. 111 p.
7. Волошкевич Г.А. Організаційно-правові проблеми становлення ювенальних судів в Російській імперії./*Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави : збірник наукових праць*. Ч., 2010 С. 4–8.
8. Окунев Н.А. Особые суды по делам малолетних. Отчет С-Петербургского мирового судьи Н.А. Окунева за 1910 г. Спб., 1911. 184 с.
9. Левитський В. О особенностях руского суда и мерах его укрепления и развития / *Особые суды для малолетних*. Спб., 1915. № 3. С. 12–20.
10. Тарасова Е.П. Детский суд за границей и в Росии. М.: «Типография русскаго Товарищества», 1912. 92 с.
11. Левитский В. Детский суд и война (Второй год деятельности Особаго Суда для малолетних в г. Киеве). Киев, 1916. 50 с.
12. Окунев П.А. Первый Русский съезд деятелей по вопросам суда для малолетних / *Школа и жизнь*, 1914 № 13. С. 72–91.

Voloshkevych H. A. THE FORMATION OF JUVENILE JUSTICE IN THE UKRAINIAN TERRITORIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY 20TH CENTURY

In the proposed article, the process of the emergence and development of juvenile courts in the Ukrainian territories within the Russian Empire in the early 20th century is explored. Attention is given to the preconditions for the establishment of specialized judicial institutions for minors, which were driven by both empire-wide reforms and local needs for the humanization of criminal justice. The article analyzes the influence of European ideas on the legal protection of children and the broader trends in judicial reform, particularly in the context of growing awareness of the social origins of juvenile delinquency.

Special focus is placed on the specific features of the formation of juvenile courts in the Ukrainian territories – particularly in Kyiv, Odesa, and Kharkiv – where there was an active search for new approaches to handling cases involving children and adolescents. The article outlines the key challenges faced by juvenile courts in the early stages of their operation: insufficient legislative support, a shortage of trained professionals, limited rehabilitation mechanisms, and the influence of conservative judicial practices. Socio-economic and cultural factors that complicated the integration of juvenile justice into the broader legal system of the empire are also highlighted.

The article examines attempts to overcome these problems through the introduction of new forms of work with minors (such as mediation, mentorship, and probation), as well as through the involvement of pedagogical and medical professionals in the judicial process. The author emphasizes that the historical experience of juvenile courts in the Ukrainian context of the early 20th century holds significant relevance for current reforms in the field of juvenile justice in Ukraine.

Key words: *juvenile criminal responsibility, criminal punishment, corrective influence, re-education, reintegration, juvenile justice, restorative justice, juvenile courts.*

УДК 340.12: 17.022.1:61
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/03

Горєлова В. Ю.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

КОГНІТИВНИЙ ЗМІСТ МОРАЛІ В МЕДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА СУЧАСНИЙ ПРАВОВИЙ СТАН

У статті обґрунтовується важливість когнітивного підходу до осмислення моралі в медичній діяльності. Такий підхід розглядається як основа для формування етичної свідомості лікаря, що, у свою чергу, сприяє підвищенню якості медичної допомоги в умовах складних морально-правових викликів сучасності. Медична етика розглядається як когнітивна система, що інтегрує моральні принципи, професійні цінності та правові норми в єдине цілісне поле лікарської діяльності. Наголошується, що історичний досвід формування моральних засад медицини – від клятви Гіппократа, етичного вчення Авіценни, Мойсея Маймоніда до ідей Фоми Аквінського та праць Томаса Персіваля – становить фундамент для сучасного розуміння етичної відповідальності медичних працівників.

Звертається увага на те, що трансформація медичної етики з релігійно-філософської системи у правову категорію зумовлена необхідністю захисту прав пацієнтів, забезпечення автономії особи, реалізації принципів гуманності, недискримінації та інформованої згоди. Етичні положення, закріплені в міжнародних правових актах таких як Женевська декларація Всесвітньої медичної асоціації, Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації, Лісабонська декларація Всесвітньої медичної асоціації, Токійська декларація «Основні лікарські принципи стосовно тортур та інших видів жорстокого, негуманного або принизливого поводження чи покарання у разі затримання та ув'язнення», Декларація «Про незалежність і професійну свободу лікаря» тощо, спрямовані на уніфікацію стандартів медичної поведінки у глобальному масштабі.

Зазначається необхідність системного поєднання когнітивного, етичного та правового компонентів у професійній діяльності лікаря як чинника, що забезпечує не лише правомірність, а й моральну виправданість його рішень. Обґрунтовується висновок, що когнітивний зміст моралі є визначальним для формування образу лікаря як морально автономного суб'єкта, здатного до рефлексії, етичної оцінки власної поведінки та прийняття рішень, які відповідають принципам гуманізму, справедливості та професійної честі.

Ключові слова: *медична етика, мораль, правові стандарти, етика лікаря, відповідальність.*

Постановка проблеми. Медична діяльність традиційно розглядається як одна з найбільш морально навантажених сфер професійної реалізації людини. Попри наявність етичних кодексів, нормативно-правового регулювання та усталених норм професійної поведінки, актуальним залишається питання про глибинний, когнітивний зміст моралі у сфері медицини. Моральність лікаря не може зводитися лише до формального дотримання норм деонтології чи медичної етики – вона вимагає усвідомленого внутрішнього переконання, заснованого на глибокому розумінні гуманістичних цінностей, відповідальності та прав пацієнта. Сучасна медична практика стикається з новими викликами – від розвитку біоетичних технологій і цифровізації до трансформації уявлень про автономію особи, що потребує перегляду традиційних підходів до етичного осмислення діяльності лікаря. У цьому контексті постає необхідність у міждисциплінарному аналізі моралі як складного когнітивного явища, яке формується на перетині філософії, етики, права та медицини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню деонтології та медичної етики присвячували свої роботи українські науковці в основному в галузі медицини. У сфері права дане питання розглядалось фрагментарно, у контексті певних правових інститутів та теорії прав пацієнта. Серед іноземних авторів та їх останніх праць слід зазначити: М-Д. Джонстоун «Біоетика: сестринська перспектива» (2023) в якій висвітлено теми автономії пацієнтів, етичного прийняття рішень, догляду на межі життя та смерті, а також особливу увагу приділено міжкультурній етиці [1]; Г. Пенс «Медична етика:

розповіді про новаторські випадки» (2024) включає аналіз відомих етичних справ лікарів, що стали прецедентами для розвитку сучасної біоетики. Г. Пенс поєднує юридичний і моральний підходи до таких тем, як евтаназія, штучна репродукція, експерименти на людях [2]; С. Петінсон «Медичне право та етика» (2025) інтегрує правові норми й етичні концепції у медичній практиці та охоплює права пацієнтів, інформовану згоду, конфіденційність, відповідальність медиків [3].

Варто зазначити, що не втратила свого наукового значення на сьогодні також праця Томаса Персіваля «Медична етика або Кодекс інститутів і правил, адаптований до професійної поведінки лікарів і хірургів» (1803) [4] – що є однією з перших книг, присвячених медичній етиці.

Відповідно до зазначеного, слід констатувати, що незважаючи на наявність ґрунтовних досліджень у сфері медичної етики, в українській правовій науковій спільноті дане питання залишається недостатньо розкритим. У переважній більшості праць мораль у медицині розглядається як нормативний елемент поведінки, що підпорядковується певним етичним кодексам або юридичним приписам. Водночас майже поза увагою залишається аналіз моралі як пізнавального процесу, що формує етичну рефлексію медичного працівника, його здатність до саморегуляції, морального вибору та внутрішньої відповідальності. Не менш актуальним є питання про взаємодію когнітивного аспекту моралі з правовими механізмами регулювання медичної діяльності. Таким чином, існує потреба в міждисциплінарному підході до осмислення моралі в медичній діяльності – як багатовимірного феномену, що об'єднує етичне, когнітивне та правове поле з метою формування цілісної системи професійної відповідальності лікаря.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування когнітивного змісту моралі в медичній діяльності шляхом аналізу її історичних витоків, еволюції моральних принципів та їх сучасної правової інтерпретації; виявлення співвідношення між моральною автономією лікаря, професійною етикою та правовими стандартами, що регламентують медичну практику; формування цілісного бачення ролі моралі як основи гуманістичного підходу в охороні здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Питання моралі в професійній діяльності лікарів – це зовсім не новація сучасності, а правовий феномен, відомий ще до нашої ери. Як і в ті часи так і в сучасному суспільстві одним з основних компонентів професіоналізму лікаря залишається його особисті моральні якості, що не повинні йти в розріз з нормами професіональної етики. Але тут постає питання відповідності професійної етики лікаря тому рівню вимог, які ставить до неї суспільство, як до однієї з самих гуманних професій.

Ключовими показниками соціального, культурного та економічного розвитку будь-якої держави є рівень здоров'я, якість та рівень життя населення. Ці аспекти вважаються фундаментальними для забезпечення гармонійного існування людини в суспільстві. Система охорони здоров'я, будучи невід'ємною складовою державної політики, займає центральне місце у механізмах соціального захисту населення. Її основна мета – організація медичних послуг таким чином, щоб забезпечити їхню доступність та якість незалежно від матеріального становища кожного громадянина.

Ще в часи Гіппократа (V столітті до нашої ери) медична діяльність сприймалася як сакральне мистецтво, що перебуває на межі двох світів, що й спричиняло особливе шанобливе ставлення до лікарів. Гіппократова клятва стала еталоном морального обов'язку для всіх представників медичної професії: «Я засвідчую під присягою перед лікарями Аполлоном, Асклепієм, Гігією та Панацеєю, беручи у свідки всіх богів та богинь, і відповідно до моїх здібностей та мого розуміння даю таку клятву: цінувати нарівні зі своїми батьками того, хто навчив мене лікарській умілості; жити спільно з учителем, а при потребі – ділитися з ним своїми достатками, його нащадків вважати своїми братами, а вмілість, якою вони захочуть оволодіти, передавати їм безкорисливо і без письмової домовленості; знаннями, усними повчаннями, правилами, інструментами та всім іншим, що передбачено навчанням, ділитися зі своїми синами, синами мого вчителя та учнями, пов'язаними зобов'язаннями і клятвою, даною за законами лікарської професії, але тільки з ними й ні з ким більше; режим своїм хворим приписувати задля їх блага, відповідно до моїх знань і мого розуміння, утримуючись від завдання їм будь-якої шкоди; ніколи не приписувати нікому на його прохання смертельного засобу і не підказувати йому способу здійснення подібного задуму; точно так само не давати жодній жінці песарію для викликання аборту; зберігати непорочність способу свого життя і власної лікарської майстерності; ніколи не робити розтину у хво-

рого навіть із явними ознаками кам'яної хвороби, а залишати виконання цієї операції практикуючому спеціалістові цієї справи; до якого дому я б не прийшов – я зайду в нього лише задля блага хворого, будучи далеким від розпусних намірів і спокус, особливо – від любовних утіх із жінками й чоловіками, будь вони вільними чи рабами; про що б я не дізнався під час виконання свої професійних дій або помимо них, що б не побачив і не почув про дії людського життя, які не слід будь-коли розголошувати, я змовчу, вважаючи це таємницею. Якщо я непохитно виконуватиму все, що засвідчив під присягою, нехай мені буде дано щастя в житті і в лікарській майстерності і слава у всіх людей на всі часи, але коли я зверну із праведної дороги або оскверню дану клятву, нехай моя доля стане для мене протилежною» [5].

Приналежно, вбачається особливо цінними але частково втраченими сьогодні такі положення цієї клятви: зобов'язання уникати нанесення шкоди та несправедливого ставлення до пацієнта; відмова від надання смертельних засобів на прохання пацієнта; заборона проведення абортів; прагнення до чистоти та моральної бездоганності у професійній діяльності; уникнення практики хірургічного втручання при сечокам'яній хворобі, передаючи це спеціалістам; дотримання етичних норм під час відвідування пацієнтів, зокрема уникнення будь-яких неправомірних стосунків [6]. Слід зазначити, що на сучасному етапі клятва Гіппократа, яку виголошують випускники медичних закладів освіти, значно трансформувалася та набула більш загальних формулювань стосовно моральних принципів лікаря. Можливо стверджувати, що клятва Гіппократа зазнала значних змін у сучасних версіях через кілька ключових факторів: зміни в етико-правових нормах суспільства оскільки давньогрецька клятва відображала моральні й правові норми свого часу, але сучасні суспільства мають інші уявлення про етику та права людини (наприклад, оригінальна клятва забороняла аборти та евтаназію, що зараз є предметом законодавчого регулювання і дискусій у різних країнах); секуляризація медицини – давня клятва посилалася на богів Аполлона, Асклепія та інших як гарантію дотримання обіцянки, але сучасні версії відходять від релігійних посилань, роблячи її універсальною для лікарів незалежно від віри; розвиток прав пацієнтів – за часів Гіппократа лікар мав абсолютну владу над пацієнтом, тоді як сучасне законодавство робить акцент на правах людини, автономію пацієнта, інформовану згоду та конфіденційність. Гіппократ також не міг передбачити складні технологічні питання, такі як генна інженерія, трансплантація органів чи штучного інтелекту в медицині, тому сучасні версії клятви формулюються загальніше, щоб охоплювати нові виклики в медицині. Також слід зазначити, що Гіппократ писав клятву для обмеженого кола лікарів, які навчалися за традиціями свого часу, тоді як нині медицина стала регульованою наукою з суворими етичними та юридичними нормами, що змушує адаптувати клятву лікарів до міжнародних стандартів. Таким чином, сучасні версії клятви відображають не лише давні принципи гуманізму, а й нові етичні виклики та досягнення медичної науки.

У середньовіччі значний внесок у розвиток медичної етики зробили ісламські та європейські вчені. Наприклад, Ісхак ібн Алі аль-Рухаві написав «Повчання лікаря», яке вважається першим спеціалізованим твором, присвяченим медичній етиці.

Також праці Авіценни (Ібн Сіна) та Мухаммада ібн Закарії ар-Разі мали вагомий вплив на формування етичних стандартів у медицині. Авіценна (Ібн Сіна) як видатний перський лікар, філософ і вчений XI століття зробив значний внесок у розвиток медичної науки та етики. Його найвідоміша праця «Канон лікарської науки» («Al-Qanun fi al-Tibb»), яка залишалася основним медичним підручником у Європі та Середньому Сході протягом кількох століть є енциклопедичною працею, що містить знання про медицину та етику лікаря. У даній книзі значна увага приділена не лише медичним аспектам лікування, а й етиці лікаря. Вчений розглядав лікарську професію як особливе покликання, що вимагає моральної чистоти, високої освіченості та гуманного ставлення до пацієнтів. До основних тез щодо етики лікаря у «Каноні лікарської науки» варто віднести: лікар має бути морально досконалим; лікар повинен володіти доброчесністю, чесністю, скромністю та самоконтролем; лікар має уникати заздрощів, гніву, гордині та користолюбства; лікар повинен лікувати не лише тіло, а й душу (медична допомога має бути спрямована на гармонію тіла та духу); лікар повинен враховувати емоційний стан пацієнта та сприяти його психологічному комфорту; лікар зобов'язаний постійно вдосконалювати свої знання, адже медицина – це наука, що постійно розвивається, і тому лікар повинен навчатися протягом усього життя. Окрім зазна-

ченого, Авіцена наголошує, що етика лікаря тісно пов'язана з його професіоналізмом, адже глибокі знання мають відображатися на здатності їх застосовувати на практиці. Поєднання професіоналізму дікаря з етикою Авіцена вбачає в наступному: дотримання лікарської таємниці (інформація про хворобу пацієнта не повинна розголошуватися іншим особам без його згоди, а недотримання цієї норми порушує довіру між лікарем і хворим); гуманізм та співчуття до пацієнтів (необхідність бути чуйним і доброзичливим до хворого, оскільки завдання лікаря – не лише вилікувати хворобу, а й підтримати пацієнта морально); відмова від використання медицини у злочинних цілях (лікар не повинен застосовувати свої знання для заподіяння шкоди, зокрема для отруєнь або іншого негативного втручання в людське життя); дотримання помірності та здорового способу життя щоб бути прикладом для пацієнтів (лікар сам повинен вести здоровий спосіб життя, дотримуватися правильного харчування та уникати шкідливих звичок) [7]. Тобто можна зробити висновок, що Авіценна розглядав медицину не лише як науку, а й як мистецтво, що потребує високих моральних якостей. Лікар, на його думку, має бути не тільки знавцем людського тіла, а й мудрою та етичною особистістю, яка діє в інтересах хворого. Слід наголосити, що майже всі зазначені принципи стали основою сучасної медичної етики та деонтології.

Основні етичні принципи, викладені Авіценною в «Книзі зцілення» (Kitab al-Shifa) що стосуються лікарської діяльності, вбачається, поглиблюють його роздуми щодо вдосконалення особи лікаря. Так, він визнає розум – як основу моральності, підкреслюючи, що розум є ключовим інструментом для розрізнення добра і зла і лікар повинен керуватися розумом у своїх діях, приймаючи обґрунтовані та етичні рішення. Відповідно, «розумний лікар» володіти такими чеснотами, як справедливість, мужність та поміркованість, що забезпечують його правильне ставлення до пацієнтів та колег. Окім того, саме розум надає можливості лікарю до постійного самовдосконалення та навчання, оскільки лікар повинен прагнути до глибокого розуміння як медичних, так і етичних аспектів своєї професії та має діяти в інтересах загального блага, дотримуючись етичних норм та сприяючи здоров'ю населення [8]. Тобто, етичні принципи дікарської діяльності, що були визнані в давньому світі, фактично стали основою для розвитку лікарської етики і вони продовжують бути актуальними і сьогодні.

У «Книзі порятунку» (Kitab al-Najat) Авіцена розглядає питання моральної відповідальності лікаря, наголошуючи на важливості моральних якостей лікаря. Він вважає, що лікар повинен бути не лише професіоналом у своїй справі, але й мати високі моральні стандарти. Лікар, за його словами, не повинен використовувати свої знання в особистих інтересах, адже його знання повинні бути поєднані з «мудрістю і моральною чистотою», що означає обов'зок діяти відповідно до принципів справедливості та чесності, уникаючи будь-яких форм маніпуляцій чи обману, навіть якщо це вигідно.

Цікавим вбачається застереження в «Книзі порятунку» Авіцени щодо збереження здоров'я пацієнта: «лікар повинен діяти з метою збереження здоров'я пацієнта, а не тільки для того, щоб вилікувати його хворобу». Авіценна підкреслює, що лікар повинен поважати природні сили організму і має враховувати не тільки фізичні, але й психологічні аспекти здоров'я пацієнта. Приналежно, як один з критеріїв морального здоров'я людини Авіцена розглядає вимогу щодо конфіденційності, наголошуючи, що лікар не має права розголошувати особисту інформацію про пацієнта, що можна визначити як етичну вимогу до глибокої поваги до приватності та гідності людини в ті часи. Авіценна також підкреслює важливість взаємодії між лікарем та пацієнтом, вказуючи, що лікар не повинен сприймати пацієнта як об'єкт, але як активного учасника процесу лікування, уважно слухаючи його скарги та враховуючи індивідуальні потреби [9].

Таким чином, основними етичними вимогами до лікаря за Авіценою є: гуманізм та милосердя (лікар має діяти в інтересах пацієнта, виявляючи співчуття та турботу): висока професійна компетентність (постійне вдосконалення знаннь та навичок); чесність і порядність (заборона використовувати знання для заподіяння шкоди пацієнту або отримання неправомірної вигоди); дотримання лікарської таємниці (недопустимість розголошення інформації про пацієнта); уникнення шкідливих методів лікування (основний принцип медицини – «не зашкодь»); відповідальність за життя та здоров'я пацієнта (лікар має завжди керуватися інтересами хворого, навіть якщо це суперечить його особистим інтересам); висока моральність у поведінці (медик повинен бути прикладом чесноти, дотримуватися моральних принципів не лише у професійній, а й в осо-

бистій діяльності). Погляди Авіцени на етику лікаря суттєво вплинули на формування принципів сучасної медичної деонтології. Особливо цінним вбачається те, що Авіценна підкреслював, що лікар – це не ремісник або заробітчанин, а духовна особистість, покликана служити людству.

У Європі такі мислителі, як Мойсей Маймонід (1138–1204) та Фома Аквінський (1225–1274), фактично розвивали етичні концепції Авіцени, що впливали на медичну практику. У своїх творах «Форма лікування» (Regimen Sanitatis), «Медичні афоризми» (Aphorismi), «Молитва лікаря» (Physician's Prayer) Мойсей Маймонід (Moses Maimonides) порівнює лікаря зі слугою самого Бога, вважаючи, що медицина є не лише наукою, а й священним покликанням, яке спрямоване на допомогу людям і служіння Богу і саме тому лікар має працювати не лише заради матеріальної винагороди, а й з почуття обов'язку перед людством. Мойсей Маймонід відомий своєю «Молитвою лікаря», яка відображає його етичні принципи в медичній практиці, а сама молитва підкреслює важливість служіння людству, милосердя та безкорисливості в роботі лікаря: «Господи, наповни мою душу любов'ю до мого мистецтва і до усіх твоїх створінь. Не допусти, щоб бажання заробити чи пошуки слави керували моїм мистецтвом, бо в такому випадку вороги правди і любові могли б це використати і відсторонити мене від шляхетного обов'язку служити Твоїм дітям. Підтримай сили мого серця, щоб воно було завжди готове служити, як багатим, так і бідним, як друзям, так і ворогам, як злим, так і добрим людям. Нехай при спілкуванні з хворим мій розум залишається ясним, не обтяженим ніякою сторонньою думкою, щоби я виразно усвідомлював те, чому мене навчили досвід і наука, бо ж величними і розкішними є пошуки, що мають за мету підтримання життя і здоров'я всіх сотворінь. Вчини так, щоби мої хворі могли довірятися мені і моєму мистецтву. Якщо ж невігласи засуджуватимуть і висміюватимуть мене, нехай любов до мого фаху буде моїм захистом, зробить мене непорушним, щоби я зміг вистояти в правді, незалежно від знатності, положення чи віку моїх друзів. Уділи мені, Боже мій, поблажливості і терпеливості щодо хворих – знедолених та грубіянів. Даруй мені поміркованість в усьому, але ненаситність в науці. Позбав мене впевненості, що все мені під силу. Дай мені силу, волю та змогу помножувати свої знання, бо ж нині я вже здатен відкрити в своїй свідомості речі, про існування яких я ще вчора не здогадувався, адже наука велична, а людський розум постійно сягає вперед» [10]. Текст даної молитви залишається актуальними і сьогодні, адже тут містяться глибокі морально-етичні принципи, наголошується на тому, що лікарська професія – це не просто праця, а покликання служити людям із любов'ю, милосердям і відповідальністю, головною метою якої є полегшення страждань і рятувати життя незалежно від соціального статусу, характеру чи поглядів пацієнта. При цьому лікар має бути готовий до критики, несправедливих звинувачень, але не втрачати віри у свою справу, діяти заради добра, незважаючи на тиск суспільства чи впливових осіб. Важливою тезою тут є терпеливість та емпатія до хворих (адже пацієнти можуть бути грубими чи невихованими, але лікар повинен залишатися терплячим і милосердним). Окрім того, лікар не повинен вважати, що він знає все, і тому необхідно оновлювати свої знання та розширювати розуміння медицини та разом з тим не забувати, що лікар не всемогутній, і йому слід визнавати межі своєї компетенції.

Таким чином, дана молитва нагадує, що справжній лікар – це не тільки фахівець, а й моральна особистість, яка діє з любов'ю, милосердям і покірністю перед величчю науки. У сучасному світі, де медицина часто комерціалізується, ці принципи є дороговказом для лікарів, які прагнуть зберегти людяність у своїй професії.

Етичні принципи за Фомою Аквінським (Thomas Aquinas) покладені у його творах «Сума теології» (Summa Theologiae) та «Про правління володарів» (De Regimine Principum). У «Сумі теології» Фома Аквінський не присвячує окремий розділ медичній етиці, але його філософські та теологічні принципи мають важливий вплив на розвиток етичних норм у медицині. Основними засадами медичної етики, що випливають із його твору, можна сформулювати так: лікар є знаряддям Божої волі (здоров'я є благом, яке людина отримує від Бога, а лікар є посередником у його збереженні); лікування не повинно суперечити Божому промислу, а має здійснюватися з повагою до життя та гідності людини; лікар повинен бути наділеним такою чеснотою як любов до ближнього і має допомагати хворим не тільки з професійного обов'язку, але й з милосердя та співчуття; лікування має відповідати природному закону, що є відображенням Божої мудрості, що означає, що медична практика не повинна шкодити життю, навіть якщо це робиться в намірі полегшення страждань;

медична практика потребує моральної чистоти і тому лікар не повинен керуватися жадобою наживи чи гординею. Фома Аквінський наголошував, що життя є даром Божим, і лікар не має права вирішувати, хто має жити, а хто – ні, відповідно, він засуджував вбивство та самогубство, що стало в подальшому основою для заборони евтаназії та абортів у католицькій медичній етиці. З іншого боку, Фома Аквінський підкреслював, що наука і медицина не суперечать Божій волі, якщо вони спрямовані на добро людини і тому медичні дослідження та нові знання мають бути етичними та обов'язково служити збереженню життя [11].

Таким чином, у вченні Фоми Аквінського медична етика базується на поєднанні розуму та віри, природному законі, християнській моралі та ідеї лікаря як слуги Божого промислу, а його ідеї вплинули на розвиток католицької біоетики та принципів гуманного лікування, які залишаються актуальними і сьогодні.

У XVIII–XIX століттях медична етика почала оформлюватися як окрема дисципліна. Англійський лікар Томас Персіваль у 1803 році опублікував працю «Medical Ethics», де вперше вжив термін «медична етика» та запропонував кодекс поведінки для медичних працівників. Цей кодекс значно вплинув на подальший розвиток етичних стандартів у медицині. Приналежно, дана праця стала основою для подальшого розвитку медичної етики, зокрема для створення сучасних етичних кодексів, таких як Женевська декларація та кодекси Всесвітньої медичної асоціації. Основними тезами праці Томаса Персіваля варто зазначити наступні: лікар є служителем суспільства (медична професія є не лише засобом заробітку, а й суспільним обов'язком, а лікарі повинні діяти в інтересах пацієнтів та громади, а не керуватися особистою вигодою); дотримання конфіденційності (інформація про пацієнта має залишатися конфіденційною, окрім випадків, коли її розголошення необхідне для суспільного блага); дотримання професійних відносини між лікарями, що передбачає обов'язок уникати публічної критики колег та заборону знижувати репутацію інших лікарів задля власної вигоди; додержання етики у відносинах з пацієнтом (лікар має діяти чесно, з повагою до пацієнта, не вводити його в оману щодо діагнозу чи прогнозу та не в праві призначати непотрібне лікування або процедури заради фінансової вигоди); відповідальність перед суспільством (лікар повинен не лише лікувати, а й брати участь у профілактиці хвороб та поширенні медичних знань та дотримуватися високих моральних стандартів, оскільки суспільство довіряє лікарю здоров'я і життя людей); етика в екстремальних умовах, під час епідемії, війни тощо (лікар зобов'язаний продовжувати виконувати свої професійні обов'язки, навіть ризикуючи власним життям) [12].

Не менш важливими підходами до медичної етики вбачається також твори Джузеппе Москаті (1880–1927) який поєднував медичну практику з глибокою вірою та моральними принципами. Його підхід до медицини був не лише науковим, а й духовним, що знайшло відображення в його листах, записах і вчинках. Основні морально-етичні принципи медицини, які він відстоював: лікар має допомагати хворим не лише фізично, а й духовно; медична практика повинна бути проявом любові та милосердя; інтереси пацієнта вище за власні вигоди лікаря; кожна людина, незалежно від соціального статусу чи матеріального становища, заслуговує на якісне лікування; лікар повинен бачити в кожному пацієнтові не просто тіло, а особистість зі своїми стражданнями і надіями; лікарь повинен не лише довіряти своїм знанням, а й шукати допомоги у Бога; лікар повинен не просто лікувати хворобу, а співчувати пацієнту; лікар має навчатися все життя, вдосконалювати свої навички та моральні якості. Окрім того, Джузеппе Москаті наголошував, що медична практика без моральної основи може стати небезпечною [13]. Таким чином, можна вважати, що Джузеппе Москаті заклав у своїй практиці моральні засади, які стали прикладом для майбутніх поколінь лікарів, доводячи те, що медицина – це не просто професія, а покликання допомагати людям із любов'ю та милосердям.

У 1847 році Американська медична асоціація прийняла свій перший кодекс етики, який базувався на роботі Персіваля. Згодом, у XX столітті, лікарська етика еволюціонувала, враховуючи нові виклики, такі як права пацієнтів, інформована згода та біоетичні питання, пов'язані з розвитком медичних технологій. Таким чином, історія медичної етики відображає постійний розвиток моральних принципів і стандартів, що керують поведінкою медичних працівників, адаптуючись до змін у суспільстві та науці.

На сьогодні, етика лікаря регулюються низкою міжнародних документів, які встановлюють стандарти поведінки та професійні обов'язки медичних працівників. Серед основних варто зазначити: Женевську декларацію Всесвітньої медичної асоціації (1948) [14], що є сучасною

версією клятви Гіппократа, яка підкреслює гуманітарні обов'язки лікарів; Міжнародний кодекс медичної етики затверджений Генеральною Асамблеєю ВМА (1949) [15], що визначає етичні принципи діяльності лікарів у всьому світі; Гельсінська декларація Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини як об'єкта дослідження» (1964) [16], яка встановлює етичні принципи для медичних досліджень за участю людей; Лісабонська декларація «Про права пацієнтів» (1981) [17], яка підкреслює права пацієнтів на автономію та інформовану згоду; Токійська декларація «Основні лікарські принципи стосовно тортур та інших видів жорстокого, негуманного або принизливого поводження чи покарання у разі затримання та ув'язнення» (1975) [18], що стосується питань катувань та нелюдського або принизливого поводження з ув'язненими та ролі лікарів у їх запобіганні; Декларація «Про незалежність і професійну свободу лікаря» (1986) [19], яка підкреслює важливість незалежності лікарів у виконанні їх професійних обов'язків; Міжнародна декларація ООН «Про права людини» (1948 році) [20] у частині прав людини на медичну допомогу. Зазначені документи вмішують основні етичні принципи, які забезпечують основу для професійної діяльності лікарів, гарантуючи дотримання прав людини, гуманності та медичної етики в усьому світі (табл. 1).

Аналіз наведених міжнародних правових актів, надає можливість зазначити спільні етичні вимоги які висуваються до сучасних лікарів, а саме:

1. Гуманність і повага до людської гідності – лікар повинен ставитися до пацієнта з повагою, гуманністю та співчуттям, забороняється будь-яке жорстоке, негуманне або принизливе поводження з людьми, особливо в умовах позбавлення волі (Токійська декларація), а також лікарі повинні поважати автономію пацієнтів і захищати їх права (Лісабонська декларація, Міжнародна декларація ООН);

2. Пріоритет добробуту пацієнта – обов'язок лікаря діяти в інтересах пацієнта, навіть якщо це суперечить зовнішнім тискам (Женевська декларація, Декларація про незалежність лікаря) та заборона завдавати шкоди пацієнтам або ставити дослідницькі інтереси вище їхнього здоров'я (Гельсінська декларація);

3. Інформована згода і право на самовизначення – жодні медичні втручання чи дослідження не можуть проводитися без добровільної, усвідомленої згоди пацієнта (Лісабонська та Гельсінська декларації), а пацієнт має право на отримання правдивої та повної інформації про свій стан здоров'я, методи лікування та можливі ризики;

4. Заборона катувань і примусу – лікарі не повинні брати участь у катуваннях, нелюдському поводженні чи негуманних експериментах (Токійська декларація), тобто медична допомога не може бути використана як засіб покарання чи примусу.

5. Конфіденційність та професійна етика – лікар повинен зберігати медичну таємницю, окрім випадків, коли її розкриття є необхідним для захисту життя або прав інших осіб (Міжнародний кодекс медичної етики), тобто етична поведінка лікарів має відповідати найвищим стандартам професійної честі; 6.Незалежність і професійна свобода лікаря – лікарі мають право на незалежність у своїх професійних рішеннях, без тиску з боку держави, комерційних чи політичних структур (Декларація про незалежність лікаря); 7. Рівний доступ до медичної допомоги – кожна людина має право на якісну медичну допомогу без дискримінації за ознаками раси, статі, соціального статусу чи політичних переконань (Міжнародна декларація ООН), тобто лікарі мають обов'язок надавати допомогу всім, хто її потребує, особливо у кризових та надзвичайних ситуаціях.

Висновки. Таким чином, сучасна медична етика базується на фундаментальних принципах, які закріплені в міжнародних деклараціях та кодексах, принципи яких визначають основні етичні вимоги до лікарів, які включають: гуманність, повагу до людської гідності, автономію пацієнтів, пріоритет їхнього добробуту, інформовану згоду, заборону катувань і примусу, конфіденційність, професійну незалежність та рівний доступ до медичної допомоги та спрямовані на забезпечення високих стандартів медичної практики, захист прав пацієнтів та підтримку довіри до медичної професії. Зазначені принципи підкреслюють, що лікарі повинні діяти в інтересах пацієнтів, уникаючи будь-яких форм дискримінації, тиску чи порушення їхніх прав. Разом з тим, етичні норми вимагають від лікарів зберігати професійну незалежність, уникати конфлікту інтересів і забезпечувати доступність медичної допомоги для всіх, незалежно від соціального статусу чи інших факторів. Це означає, що сучасна

Таблиця 1

Критерій	Женевська декларація ВМА (1948)	Міжнародний кодекс медичної етики ВМА (1949)	Гельсінська декларація ВМА (1964)	Лісабонська декларація ВМА (1981)	Токійська декларація ВМА (1975)	Декларація про незалежність і професійну свободу лікаря (1986)	Міжнародна декларація ООН про права людини (1948)
Гуманітарні обов'язки лікаря	Наголошує на гуманізмі, повазі до життя, відданості пацієнту	Підтверджує необхідність гуманного ставлення до пацієнтів	Захищає права учасників досліджень, зокрема вразливих груп	Гарантує гідне ставлення до пацієнта, незалежно від його статусу	Засуджує нелюдське поводження та примусове лікування	Підкреслює, що лікар повинен діяти в інтересах пацієнта	Визнає право на життя та людську гідність
Етичні принципи медичної діяльності	Визначає моральні зобов'язання лікаря перед суспільством	Універсальні принципи професійної етики для лікарів у всьому світі	Регламентує етичні аспекти медичних експериментів	Підтверджує етичні стандарти щодо автономії пацієнта	Встановлює етичні правила для лікарів у місцях позбавлення волі	Підкреслює важливість незалежності у прийнятті рішень лікарем	Декларує рівність і свободу людини, у тому числі в сфері охорони здоров'я
Повага до прав пацієнтів	Підкреслює повагу до пацієнта та його прав	Вимагає чесності, конфіденційності та поваги до пацієнтів	Зобов'язує отримувати добровільну згоду на дослідження	Визначає право на інформовану згоду та відмову від лікування	Забороняє лікарям брати участь у тортурах	Вказує на пріоритет прав пацієнта перед зовнішніми впливами	Включає право на медичну допомогу та захист здоров'я
Автономія лікаря	Визнає моральну відповідальність лікаря за свої дії	Визначає автономію в межах професійних стандартів	Вимагає етичної відповідальності в дослідженнях	Дозволяє лікарям керуватися інтересами пацієнта	Визнає право лікаря відмовитися від участі в негуманних практиках	Захищає лікаря від зовнішнього тиску, що впливає на його рішення	Визначає свободу особистості та її професійних рішень
Захист від насильства та дискримінації	Засуджує будь-яку дискримінацію	Вимагає рівного ставлення до всіх пацієнтів	Забороняє використання людей як піддослідних без їх згоди	Підкреслює право на рівний доступ до медичної допомоги	Засуджує медичне співробітництво у випадках катувань	Захищає лікарів від політичного чи адміністративного тиску	Визначає захист від дискримінації за будь-якими ознаками
Добровільність у медичних процедурах	Визначає добровільність у лікуванні	Вимагає отримання згоди пацієнта перед медичним втручанням	Обов'язковість поінформованої згоди у дослідженнях	Пацієнт має право відмовитися від лікування	Забороняє примусове лікування та експерименти на ув'язнених	Лікар має право на професійну незалежність	Кожна людина має право на свободу вибору, зокрема щодо здоров'я
Захист лікаря від зовнішнього тиску	Підтримує незалежність лікаря у прийнятті рішень	Регламентує професійні стандарти, що захищають лікаря	Захищає лікарів, які дотримуються етичних норм	Гарантує лікарям право відмови від неетичних дій	Захищає лікарів від тиску з боку влади або військових структур	Прямо спрямована на незалежність лікарів	Забезпечує загальне право на працю та свободу професійної діяльності

Примітка. Таблиця 1 розроблена авторкою на основі аналізу зазначених в ній джерел.

медична етика є невід'ємною частиною професійної діяльності лікарів, спрямованою на забезпечення якості медичної допомоги, захист прав пацієнтів та підтримку соціальної справедливості в охороні здоров'я. Дотримання цих принципів є основою для побудови довірливих відносин між лікарем і пацієнтом, а також для розвитку медицини як науки, яка має служити інтересам людства.

Список літератури:

1. Johnstone M.-J. Bioethics: a nursing perspective. 8th ed. Elsevier, 2023. 472 p.
2. Pence G. Medical Ethics: Accounts of Ground-Breaking Cases. 9th ed. McGraw-Hill Education, 2024. 384 p.
3. Pattinson S. Medical Law and Ethics. 7th ed. Oxford University Press, 2025. 688 p.
4. Percival T. Medical Ethics; or, a Code of Institutes and Precepts, Adapted to the Professional Conduct of Physicians and Surgeons. Manchester: S. Russell for J. Johnson, 1803. 250 p.
5. Клятва Гіппократа. Луганський державний медичний університет. URL: https://www.lsmu.edu.ua/kliatva-hippokrata (дата звернення: 16.03.2025).
6. Лехновський В.Ф. Етика і деонтологія в медицині. Київ: Вища школа, 2003. 175 с.
7. Abu-Asab M., Amri H., Micozzi M.S. Avicenna's Medicine: A New Translation of the 11th-Century Canon with Practical Applications for Integrative Health Care. Healing Arts Press, 2013. 416 p.
8. Ібн Сін. Книга зцілення / пер. М. Якубовича. Київ: Темпора, 2020. 592 с.
9. Avicenna. The Canon of Medicine / translated by Laleh Bakhtiar. New York: Kazi Publications, 1999. 1200 p.
10. Терешкевич Г.Т. Світоглядно-філософські основи біоетики у контексті реформування системи охорони здоров'я. Інвестиції: практика та досвід. 2020. № 3. С. 93–103.
11. Фома Аквінський. Сума теології / пер. з лат. С. Кияка. Київ: Основи, 2002. 1248 с.
12. Камінський В.Я. Морально-етичні принципи виховання майбутніх медиків: святий лікар Джузеппе Москаті – приклад для наслідування. Галицький лікарський вісник. 2018. Т. 25, № 3. С. 45–47.
13. Женевська декларація Всесвітньої медичної асоціації. 1948. URL: https://www.wma.net/what-we-do/medical-ethics/declaration-of-geneva/ (дата звернення: 16.04.2025).
14. Міжнародний кодекс медичної етики / Всесвітня медична асоціація. URL: https://medicallaw.org.ua/uploads/media/Mijn_Stand_3.pdf (дата звернення: 16.04.2025).
15. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини як об'єкта дослідження» від 01.06.1964. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/990_005 (дата звернення: 17.04.2025).
16. Лісабонська декларація про права пацієнтів. Всесвітня медична асоціація. URL: https://surli.cc/maktgg (дата звернення: 18.04.2025)
17. Токійська декларація: Основні лікарські принципи стосовно тортур та інших видів жорстокого, негуманного або принизливого поводження чи покарання у разі затримання та ув'язнення. Всесвітня медична асоціація. URL:https://surl.li/jghldj (дата звернення: 19.04.2025)
18. Декларація про незалежність та професійну свободу лікаря, прийняття 30 жовтня 1986 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_326#Text (дата звернення: 26.04.2025).
19. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_015 (дата звернення: 26.04.2025).

Horielova V. Yu. COGNITIVE CONTENT OF MORALITY IN MEDICAL PRACTICE: HISTORICAL EXPERIENCE AND CURRENT LEGAL STATUS

The article substantiates the importance of a cognitive approach to understanding morality in medical practice. This approach is considered to be the basis for the formation of the ethical consciousness of a doctor, which, in turn, contributes to improving the quality of medical care in the face of complex moral and legal challenges of our time. Medical ethics is viewed as a cognitive system that integrates moral principles, professional values and legal norms into a single holistic field of medical activity. It is noted that the historical experience of forming the moral foundations of medicine – from the Hippocratic oath, the ethical teachings of Avicenna, Moses Maimonides to the ideas of Thomas Aquinas and the works of Thomas Percival – is the basis for a modern understanding of the ethical responsibility of healthcare professionals.

The author emphasises that the transformation of medical ethics from a religious and philosophical system into a legal category is due to the need to protect patients' rights, ensure individual autonomy, and implement

the principles of humanity, non-discrimination and informed consent. The ethical provisions enshrined in international legal acts (Geneva, Helsinki, Lisbon Declarations, etc.) are aimed at unifying standards of medical behaviour on a global scale.

The author notes the need for a systematic combination of cognitive, ethical and legal components in the professional activity of a doctor as a factor ensuring not only the legality but also the moral justification of his decisions. The conclusion is made that the cognitive content of morality is crucial for the formation of the image of a doctor as a morally autonomous subject capable of reflection, ethical assessment of his/her own behaviour and decision-making that is consistent with the principles of humanism, justice and professional honour.

Key words: *medical ethics, morality, legal standards, physician ethics, responsibility.*

УДК 94(477):340.1
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/04

Зайцев О. М.
Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет»

ПРАВОВИЙ УСТРІЙ ТА ПОРЯДОК ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ЯК УНІКАЛЬНЕ ЯВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Довгий час історія української державності до входження України в склад Російської імперії замовчувалася, що було зумовлено національною політикою царської Росії та більшовицької влади. Російські націоналісти й інтернаціоналісти намагалися зобразити Україну як країну без історичного минулого, заперечуючи її державницькі традиції. Проте збережені джерела незаперечно свідчать про існування самобутньої української державності, зокрема в унікальному феномені Запорізької Січі. Вона не була хаотичним збіговиськом «солдатів удачі», а повноцінною спільнотою з розвиненими державними інститутами: виконавчою та судовою владою, армією, правовими нормами, власними символами – прапором і гімном. Стаття присвячена дослідженню Запорізької Січі як унікального феномену української історії, що вирізняється самобутнім правовим устроєм і порядком, сформованим в умовах автономного існування козацької спільноти. У статті розкрито особливості військово-політичної структури Січі, яка в XIV–XVIII століттях поєднувала принципи прямої демократії, звичаєвого права та суворої військової дисципліни, створюючи оригінальну модель самоврядування, відмінну від тогочасних європейських і сусідніх державних систем.

Проголошення незалежності України пожвавило дослідження вітчизняної історико-правової науки, яка після тривалої кризи почала відроджуватися. У процесі становлення державно-правових інститутів зростає інтерес до вивчення правотворення на українських землях, зокрема звичаєвого права, яке в XIV–XVIII століттях відігравало ключову роль. Це право формувалося в ході еволюції господарських і побутових відносин, спираючись на усталені норми поведінки, що відповідали потребам часу.

Дослідження правового спадку України набуває особливої ваги в сучасних умовах розбудови державності. Воно дозволяє не лише осмислити історичний досвід правового порядку, але й визначити його вплив на сучасну правову сферу, пропонуючи способи використання традиційних інститутів для розвитку правового життя суверенної України.

Ключові слова: *звичаєве право, Запорізька Січ, устрій, кошовий отаман, козацька рада, суддя.*

Постановка проблеми. Запорізька Січ, як унікальний феномен української історії, становить винятковий інтерес для дослідження правового устрою та порядку, що сформувався в умовах автономного існування козацької спільноти. Ця військово-політична структура, що діяла в XIV–XVIII століттях, поєднувала принципи прямої демократії, звичаєвого права та суворої військової дисципліни, створюючи самобутню модель самоврядування, яка вирізнялася на тлі тогочасних європейських і сусідніх державних систем. Попри значний внесок Запорізької Січі у формування української державності та правової культури, її правовий устрій довгий час залишався недооціненим у вітчизняній історико-правовій науці, що було зумовлено як ідеологічними обмеженнями царської та радянської політики, так і недостатньою увагою до системного аналізу козацьких правових інститутів.

Проблема дослідження полягає в необхідності комплексного осмислення правового устрою Запорізької Січі як цілісної системи, що охоплювала законодавчу, виконавчу та судову гілки влади, а також у визначенні його ролі у формуванні національної правової свідомості. Звичаєве право, яке лежало в основі козацького правопорядку, відображало унікальне поєднання демократичних принципів, корпоративної солідарності та адаптивності до умов військового життя, проте його специфіка, еволюція та вплив на сучасні правові традиції України залишаються недостатньо вивченими. Особливої уваги потребує аналіз механізмів функціонування козацької ради, ролі кошового отамана, судової системи та паланкової адміністрації, які забезпечували стабільність і автономію Січі в умовах постійних зовнішніх і внутрішніх викликів.

Крім того, актуальність проблеми посилюється сучасними потребами розбудови української державності, де історичний досвід козацького самоврядування може слугувати джерелом для вдосконалення правових інститутів. Відсутність системних досліджень, що поєднують історичний, правовий і соціокультурний підходи, ускладнює розуміння глибинних зв'язків між правовим устроєм Січі та ментальними характеристиками українства. Таким чином, виникає необхідність ґрунтовного аналізу правового порядку Запорізької Січі як унікального явища, що не лише відображає історичний досвід українського народу, але й пропонує цінні уроки для сучасного державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній юриспруденції досі бракує спеціалізованих досліджень, присвячених правовому порядку Запорізької Січі. Водночас праці науковців, які вивчали окремі аспекти козацького правового життя, зокрема звичаєве право (Н.В. Атаманова [1]), правову свідомість (О.П. Івановська [2]), систему управління (О.Н. Євтушенко [3]), а також інші елементи правової культури козацької України (Н.В. Атаманова [4], В.Ю. Крушинський [5], В.Я. Тацій [6], С.Р. Лях [7], Л.М. Маленко [8]), дозволяють частково відтворити уявлення про систему правового регулювання козацької спільноти. Ці дослідження, хоч і опосередковано, проливають світло на унікальну організацію правового порядку Січі, яка поєднувала звичаєві норми, демократичні принципи та військову дисципліну, створюючи самобутню модель самоврядування.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне вивчення досвіду державно-правового будівництва Запорізької Січі та його впливу на правосвідомість козацької громади. Дослідження аналізує унікальну правову систему Січі, яка поєднувала демократичні принципи самоврядування з військовою дисципліною, забезпечуючи автономію в умовах складних історичних викликів.

Виклад основного матеріалу. Козацьке право Запорізької Січі вирізнялося унікальними рисами, що відображали прагнення до свободи та незалежності від феодальних обов'язків і податків. Його основою слугували специфічні суспільно-економічні відносини, які сформувалися в умовах автономного існування козацької спільноти. Юридичною базою цього права виступали норми давньоруського права, адаптовані до історичних реалій Запорізької Січі, а також звичаєве право українського народу, доповнене окремими запозиченнями з правових традицій сусідніх народів, що відображало багатогранність культурних впливів [1, с. 131].

Звичаєве право Запорізької Січі вирізнялося корпоративним характером, пріоритетом колективних інтересів і публічно-правовою спрямованістю, що забезпечувала суспільний порядок. Переважно усні норми, цілісні за своєю природою, не поділялися на галузі, зберігаючи консерватизм і обрядовість, що підкреслювала їхній сакральний зміст для козаків. Система покарань була суворою: тілесні покарання та смертна кара підтримували дисципліну в умовах військової організації. Це право адаптувалося до потреб козацької громади, регулюючи повсякденне життя й військову діяльність, зокрема порядок козацької ради, вступ до товариства та організацію походів. Наприклад, новоприбулий козак отримував символічну ділянку землі з фразою про «домовину», що підкреслювала аскетизм і готовність до самопожертви, а також нове ім'я, яке символізувало розрив із минулим.

Запорізька Січ була демократичною республікою з унікальною системою прямої демократії. Козацька рада, центральний орган управління, мала законодавчу, адміністративну та судову владу, вирішуючи ключові питання. Участь у раді брали лише козаки, а її скликання могло ініціюватися гетьманом, митрополитом чи навіть рядовими козаками у воєнний час, що свідчить про високий рівень демократичності. Звичаєве право стало основою автономії Січі, поєднуючи традиції, практичні потреби та елементи правової культури, що забезпечило її стабільність і самобутність.

Така система управління забезпечувала гнучкість і оперативність у прийнятті рішень, що було критично важливим для існування Січі в умовах постійних викликів і загроз [2, с. 27].

Правова система Запорізької Січі, заснована на звичаєвому праві, поєднувала демократичні принципи з суворою військовою дисципліною, забезпечуючи ефективне самоврядування та автономію в складних історичних умовах. Виконавча влада зосереджувалася в руках коша – обраних на козацькій раді посадовців, які включали близько 120 осіб: 38 курінних отаманів, 8 гармашів, 20 канцеляристів, 9 полкових писарів тощо. На чолі стояв кошовий отаман, який виконував функції глави держави, головнокомандувача та коменданта Січі, керуючи військовими операціями й внутрішніми справами. Усі поса-

довці обиралися щорічно на козацькій раді, що підкреслювало демократичність системи, дозволяючи переобрання чи заміну залежно від рішення громади. Така структура, поєднуючи військову дисципліну з народовладдям, забезпечувала гнучке й ефективне управління, підтримуючи баланс між централізацією та участю козаків у прийнятті рішень.

У структурі виконавчої влади Запорізької Січі ключову роль відігравали військові начальники, які разом із кошовим отаманом забезпечували ефективне управління козацькою громадою. Військовий суддя, друга за вищістю посада, відповідав за судочинство, виносив вироки, призначав начальника артилерії та міг тимчасово заміщувати кошового отамана. Військовий писар керував канцелярією, вів діловодство, офіційне листування та оформлював документи, необхідні для внутрішніх і зовнішніх справ. Військовий осавул підтримував дисципліну, контролював продовольчі запаси, брав участь у виконанні судових рішень і проводив дізнання щодо злочинів на Січі та в паланках, забезпечуючи правопорядок.

Курінні отамани, обрані керівники куренів, відповідали за дисципліну, організацію військових дій і повсякденне управління своїми підрозділами, поєднуючи функції командирів і адміністраторів. Ці посадовці разом із кошем формували структуровану систему управління, що поєднувала військову дисципліну з демократичними принципами, забезпечуючи стабільність, безпеку та ефективне функціонування Запорізької Січі як автономної військово-політичної структури [3, с. 119].

На середньому рівні виконавчої адміністрації Запорізької Січі діяли військові чиновники, які підтримували військову старшину в управлінні та забезпеченні функціонування козацької громади. Довбуш організовував збори козаків на раду, брав участь у виконанні судових вироків і стягненні податків та мита, сприяючи фінансовій стабільності. Військовий пушкар відповідав за стан артилерії та керував військовою в'язницею, підтримуючи дисципліну. Військовий тлумач забезпечував переклад для дипломатичних і торговельних контактів, а кантаржей контролював стандарти мір і ваг, гарантуючи справедливу торгівлю.

Останню ланку адміністративної системи складали похідна та паланкова старшина. Похідна старшина, очолювана похідним полковником, керувала військовими підрозділами під час походів, забезпечуючи координацію та дисципліну. Полковий осавул наглядав за порядком, а полковий писар вів документацію. Паланкова старшина, очолювана паланковим полковником, управляла адміністративно-територіальними одиницями – паланками, забезпечуючи самоврядування, правопорядок, збір податків і господарські питання на периферійних територіях. Ця розгалужена система поєднувала виборність із чіткою ієрархією, забезпечуючи стабільність і ефективність управління Січчю в складних історичних умовах [5, с. 228].

Похідна та паланкова старшина відігравали важливу роль у системі управління Запорізької Січі, забезпечуючи її ефективність у військовій і цивільній сферах. Ця структура поєднувала демократичні принципи виборності з чіткою ієрархією, що дозволяло гнучко керувати військовими операціями та життям громади на великих територіях.

Паланковий полковник був ключовою фігурою в управлінні паланками – адміністративними одиницями поза межами Січі. Він виконував судові функції, розглядаючи справи, включаючи злочини, що могли каратися смертною карою, що підкреслювало його значну владу як адміністратора та судді. Судоустрій Січі базувався на звичаєвому праві без чітко визначених судових інстанцій. Основним судовим органом був паланковий суд на чолі з полковником, який діяв як суд першої інстанції, розглядаючи дрібні правопорушення, цивільні справи, такі як майнові чи господарські конфлікти.

Суд функціонував колегіально за участю паланкового полковника, осавула та писаря, які обиралися на козацькій раді на три роки. Така система забезпечувала підзвітність і демократичність, дозволяючи ефективно вирішувати локальні конфлікти та підтримувати правопорядок у паланках, що було важливим для стабільності козацької адміністрації [6, с. 111].

Таким чином, судова система Запорізької Січі, попри відсутність формалізованих інстанцій, була дієвою завдяки чіткому розподілу функцій і колегіальному підходу до судочинства. Паланковий суд, очолюваний полковником, відігравав центральну роль у забезпеченні справедливості та порядку на периферійних територіях, що сприяло зміцненню автономії та самоврядності козацької громади.

Судова система Запорізької Січі, попри неформалізованість, мала чітку ієрархію, що забезпечувала розгляд справ різної складності. Курінний суд, очолюваний курінним отаманом, діяв як суд другої інстанції, розглядаючи апеляції з палан-

кового суду. Справи між козаками різних куренів вирішували спільно їхні отамани, що гарантувало неупередженість. Вищою інстанцією був суд військового судді, який розглядав серйозні кримінальні справи, а його рішення могли оскаржуватися в суді кошового отамана – найвищій інстанції, де глава Січі виносив остаточні вироки та мав право помилування.

Суд козацької ради, що збирався для резонансних справ за ініціативою кошового або наказного отамана, діяв як верховний суд. Рішення приймалися демократично, через голосування або традиційне підкидання шапок, із залученням усіх козаків, включаючи представників паланок. Така система поєднувала звичаєве право з демократичними принципами, забезпечуючи справедливість і порядок у козацькій громаді завдяки гнучкості, колегіальності та врахуванню інтересів усієї спільноти [7].

Таким чином, судова система Запорізької Січі поєднувала централізовані елементи, представлені судом кошового отамана, з демократичними практиками козацької ради. Це дозволяло не лише ефективно вирішувати правові конфлікти, але й підтримувати єдність і стабільність козацької республіки, враховуючи її унікальний військово-демократичний устрій.

Козацька правова система Запорізької Січі формувалася на основі глибоко вкоріненої системи цінностей, яка відображала ідеали та спосіб життя козацької громади. На Січі високо цінувалися такі якості, як мужність, молодецтво, щедрість, безкорисливість, повага до досвідчених воїнів, гостинність, простота, помірність, винахідливість, військова доблесть, чесність і байдужість до смерті, що символізувала готовність до самопожертви заради громади. Натомість засуджувалися хвастощі, лінь, пияцтво під час походів, жадібність, мінливість, злодійство та нечесність. Ці моральні принципи стали основою для формування правових норм, які регулювали життя козацької спільноти [8].

Січовий суд зосереджувався на карних і майнових злочинах, прагнучи захистити суспільний порядок і власність. Тісний зв'язок права з мораллю призводив до жорстких покарань, включно зі смертною карою за дрібні крадіжки, незалежно від заслуг обвинуваченого, що підкреслювало непохитність козацького правосуддя. Поєднання юрисдикції з цінностями створювало унікальну правову культуру, де право було самодостатнім явищем, що відображало ідентичність Січі та забезпечувало її автономію [7].

Соціальна регуляція в Запорізькій Січі ґрунтувалася на прагненні козаків до свободи від феодального гніту. Козацькі ради, як осередки прямої демократії, вирішували ключові питання та обирали старшину – кошового отамана, суддів, осавулів, писарів, які звітували перед громадою. Громада формувала звичаєве право, засноване на принципах свободи, справедливості та військової доблесті, що регулювало внутрішні й зовнішні відносини та зміцнювало самобутність козацької республіки.

У Запорізькій Січі козацька громада суворо дотримувалася неписаних правил честі, що ґрунтувалися на чесності, взаємоповазі та солідарності. Залишена річ залишалася недоторканою, що свідчило про високий рівень довіри. Нажива за рахунок товариства чи крадіжка у товариша вважалися ганебними злочинами, поступаючись лише вбивству, і каралися суворо, часто смертною карою, що підкреслювало прагнення до справедливості. Козацька честь була основою правового регулювання, забезпечуючи згуртованість громади.

Цінності козацтва сформували унікальний ідеал права, що вплинув на розвиток українського суспільства. Засноване на свободі, справедливості та військовій честі, звичаєве козацьке право регулювало відносини в Січі та за її межами, протистоячи феодальному гніту. Воно стало основою автономії та самоврядування, зміцнюючи правову культуру українських земель.

Самобутня правова система козацької доби поєднувала демократичні принципи з традиційними нормами, адаптованими до потреб козацької громади. Звичаєве козацьке право, що регулювало військову організацію, судочинство й економічні відносини, стало основою правового порядку. Воно базувалося на цінностях свободи, справедливості та солідарності, забезпечуючи стабільність і дисципліну. Значення цього права підкреслює царська грамота від 25 березня 1654 року, яка дозволяла Війську Запорізькому судитися за звичаєвим правом, сформованим у XV–XVII століттях. Це право набуло популярності серед селян, які втікали від гніту в Придніпров'я, де розвивалося козацтво, стаючи основою його правової та суспільної організації.

Звичаєве право, що склалося в середовищі Запорізької Січі, було не лише сукупністю неписаних норм, а й комплексною системою, яка регулювала ключові аспекти життя козацької спільноти. Воно охоплювало військово-адміністративну організацію, визначало принципи ведення воєн-

них дій, функціонування судових інститутів, порядок землекористування, а також укладення договорів. Крім того, звичаєве право встановлювало види злочинів і відповідні покарання, забезпечуючи внутрішню дисципліну та правопорядок у козацькому середовищі. Ці норми були настільки усталеними, що їх офіційно визнавав навіть польський уряд, який у XVI–XVII століттях мав владу над частиною українських земель.

Звичаєве козацьке право, попри свою суворість і подекуди жорсткість, відзначалося високим рівнем моральної чесності, що було однією з його ключових рис. Козацтво з великою наполегливістю захищало ці норми, побоюючись, що запровадження писаного права може обмежити їхні традиційні вольності, які були основою козацької ідентичності та автономії. Ця відданість звичаєвому праву підкреслювала прагнення козаків зберегти свою унікальну суспільну організацію, яка базувалася на свободі та самоврядуванні.

Починаючи з середини XVIII століття, правова система Запорізької Січі зазнала якісних змін. Козацька рада, виконуючи функції законодавчого органу, почала фіксувати правові норми у письмовій формі, що стало важливим кроком до їх уніфікації. Цей процес сприяв зменшенню суб'єктивного тлумачення норм і забезпечував єдині правила для всієї козацької громади. Писані норми, на відміну від усних звичаїв, унеможливлювали довільне трактування законів, що зміцнювало правопорядок і дисципліну в межах Січі.

Особливо показовим є документ 1762 року, ухвалений на козацькій раді, який засвідчував прагнення Війська Запорізького підтримувати «добрі порядки». У цьому «писменному і круговому зобов'язанні» наголошувалося на необхідності неухильно дотримуватися встановлених норм, спрямованих на боротьбу з крадіжками, забезпечення спокою на кордонах і недопущення порушень затверджених правил. Документ також передбачав покарання за непокору чи порушення, підкреслюючи, що ні старшина, ні козаки не мають права перешкоджати виконанню цих приписів. Крім того, кошевий отаман і військова старшина отримали вказівку не змінювати права та укази без вагомих причин чи серйозних порушень. Ці заходи свідчили про прагнення козацької спільноти до стабільності, правової впорядкованості та збереження внутрішньої згуртованості, що було критично важливим в умовах зовнішніх і внутрішніх викликів того часу.

Таким чином, еволюція правової системи Запорізької Січі у XVIII столітті відобразила перехід від гнучкого звичаєвого права до більш формалізованих і письмово зафіксованих норм. Це не лише зміцнило правову основу козацького самоврядування, але й підкреслило прагнення козаків адаптуватися до нових реалій, зберігаючи при цьому свої традиційні цінності та автономію.

Висновки. Звичаєве право Запорізької Січі є яскравим прикладом ранньої стадії формування правових норм, що відображає специфіку козацького суспільства та його унікальну соціально-політичну організацію. Його характерними рисами були: широке застосування смертної кари як засобу підтримання дисципліни; переважання суворих тілесних покарань; корпоративний характер норм, що відображали інтереси козацької спільноти; домінування публічного права, спрямованого на регулювання суспільних відносин; переважно усна форма фіксації норм, що забезпечувала гнучкість, але водночас зберігала консерватизм; а також обрядовість, що підкреслювала тісний зв'язок правових норм із традиціями та менталітетом козаків. Ці особливості свідчать про адаптацію правової системи до умов життя козацької спільноти, яка перебувала в постійній готовності до захисту кордонів і внутрішньої стабільності.

Правовий порядок Запорізької Січі базувався на міцному фундаменті звичаєвого права, високій правовій свідомості козацьких верств, а також ефективній системі управління та судочинства. Ці інституції гармонійно поєднувалися зі способом життя козаків, який був підпорядкований завданням оборони й охорони українських земель. Звичаєве право не лише забезпечувало внутрішню згуртованість і дисципліну, але й відображало глибокі ментальні та культурні особливості українського козацтва, що формувалися в умовах боротьби за автономію та самобутність.

Подальше вивчення правового порядку Запорізької Січі має значний потенціал для сучасних досліджень. Воно дозволяє не лише розкрити інституційні основи козацької правової системи, але й глибше зрозуміти її зв'язок із ментальними характеристиками українства та його правовими традиціями. Такий аналіз відкриває можливості для використання історичного досвіду в розробці сучасних правових технологій, спрямованих на розвиток правового життя України. Дослідження звичаєвого права Запорізької Січі сприяє не лише збереженню історичної пам'яті, але й формуванню підґрунтя для вдосконалення національної правової культури в контексті сучасних викликів.

Список літератури:

1. Атаманова Н.В. Забезпечення правового порядку в Україні інституціями Запорізького козацтва. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць*. 2011. Вип. 58. С. 131–135.
2. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. Київ, 2002. 264 с.
3. Євтушенко О.Н., Ємельянов В.М. Політико-правові засади управління Запорізької Січі. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. 2006. Вип. 41. Т. 54. С. 117–121.
4. Атаманова Н.В. Правовий порядок Запорізької Січі: ціннісно-нормативний аспект. *Науковий вісник*. 2011. Вип. 1. С. 15–18.
5. Крушинський В.Ю. Левенець Ю.А. Історія України (події, факти, дати). Київ, 1993. 349 с.
6. Історія держави і права України / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Київ, 2003. 648 с.
7. Лях С.Р. Козацтво. *Українське козацтво:* Мала енциклопедія / Кер. авт. кол. Ф.Г. Турченко. Київ, 2006. С. 250–253.
8. Маленко Л.М. Реєстрові козаки *Українське козацтво:* Мала енциклопедія / Кер. авт. кол. Ф.Г. Турченко. Київ, 2006. С. 500–501.

Zaitsev O. M. LEGAL SYSTEM AND ORDER OF THE ZAPORIZH SITCH AS A UNIQUE PHENOMENON OF UKRAINIAN HISTORY

For a long time, the history of Ukrainian statehood before Ukraine's incorporation into the Russian Empire was silenced, driven by the national policies of Tsarist Russia and Bolshevik authorities. Russian nationalists and internationalists sought to portray Ukraine as a country without a historical past, denying its statehood traditions. However, preserved sources undeniably testify to the existence of a distinct Ukrainian statehood, particularly in the unique phenomenon of the Zaporizhian Sich. It was not a chaotic gathering of «soldiers of fortune» but a fully-fledged community with developed state institutions: executive and judicial authorities, an army, legal norms, and its own symbols a flag and an anthem. This article is dedicated to exploring the Zaporizhian Sich as a unique phenomenon in Ukrainian history, distinguished by its distinctive legal system and order, formed under conditions of the autonomous existence of the Cossack community. The article examines the features of the Sich's military-political structure, which, in the 14th–18th centuries, combined principles of direct democracy, customary law, and strict military discipline, creating an original model of self-governance distinct from contemporary European and neighboring state systems.

The proclamation of Ukraine's independence revitalized the study of domestic historical-legal scholarship, which began to recover after a prolonged crisis. In the process of establishing state-legal institutions, interest in studying lawmaking on Ukrainian lands, particularly customary law, which played a key role in the 14th–18th centuries, has grown. This law evolved through the development of economic and social relations, relying on established behavioral norms that met the needs of the time.

The study of Ukraine's legal heritage gains particular significance in the context of contemporary state-building. It not only allows for a deeper understanding of the historical experience of legal order but also helps identify its impact on the modern legal sphere, offering ways to utilize traditional institutions for the development of the legal life of sovereign Ukraine.

Key words: *customary law, Zaporizhian Sich, system, kosh ataman, Cossack council, judge.*

УДК 343.352:340.1:930
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/05

Захожай З. В.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Горєлова В. Ю.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ОНТОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ «КОРУПЦІЯ»: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

У статті досліджується онтологія поняття «корупція» в історико-правовому вимірі, тобто еволюцію визначення та інтерпретації корупції в різних правових системах і суспільствах. У стародавніх культурах корупція часто сприймалася як зловживання владою, але не завжди мала чітке юридичне трактування. З розвитком прав і державних інститутів поняття корупції стало більш формалізованим, зокрема через законодавчі акти, які почали криміналізувати такі дії. Оскільки корупція тісно пов'язана з політичними, економічними і соціальними процесами, її трактування змінювалося у залежності від історичних умов та державних інституцій, що формували юридичні норми та санкції. Стаття досліджує історичні витоки корупції, визначаючи її як соціальне явище, яке відображає економічні, політичні та правові деформації суспільства, вивчається історико-правовий категоріально-понятійний змісту явища, вплив корупційної практики на державний сектор та суспільний довір. В статті проводиться аналіз історичних витоків поняття «корупція» з часів стародавніх цивілізацій до наших днів. Розглядаються фактори, що сприяли корупційним зловживанням на різних етапах розвитку української державності, включаючи періоди княжої доби, де існували два погляди на корупцію – як явище аморальне та більш аморальне, Запорізької Січі – як зловживання та Російської імперії – як системи. Окремо акцентується увага на впливі радянської системи та її прихованій корупційній природі. Аналіз історичних визначень корупції дозволяє зрозуміти, як це явище еволюціонувало протягом часу, і виявити закономірності його розвитку.

Автори досліджують сучасні правові визначення корупції в Україні та за кордоном. Всебічно розглянуто поняття корупції у працях сучасних дослідників в галузі історії, соціології, права та економіки. Виявлені основні підходи до розуміння категорії «корупція» у Справах Європейського суду з прав людини, що надало змогу опанувати міжнародні погляди на корупцію, що може бути корисним для знаходження спільних підходів з метою більш глибокого розуміння історичного досвіду та можливості гармонізувати законодавство України для ефективнішої боротьби з корупцією на міжнародному рівні.

Ключові слова: *корупція, історія, право, законодавство, суспільство, держава.*

Постановка проблеми. Питанню боротьби з корупцією приділяється значна уваги не тільки в Україні а й практично в усіх розвинутих країнах. Корупція, як негативне явище завдає шкоди державній економіці та водночас підриває основи довіри суспільства до держави. Втім, корупційні відносини не виникають стихійно, а є проєкцією соціально-етичного стану суспільства, відображенням існуючої деформації економічного, правового, політичного устрою країни. Згідно зі звітом Міжнародної організації, яка займається дослідженню рівня корупції по всьому світу (Transparency International) [23] Україна на 2024 рік посідає 104 місце серед 180 країн у Індексі сприйняття корупції (ІСК) що оцінює рівень корупції в державному секторі за шкалою від 0 (найвищий рівень корупції) до 100 (відсутність корупції) [1]. Така позиція нашої держави відображає зусилля у впровадженні антикорупційних реформ, і разом з тим виклики, з якими країна стикається, зокрема через триваючу війну. Таким чином, для більш глибокого розуміння такого явища як корупція, вбачається корисним дослідження історичних витоків цього явища і поняття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що корупції приділяють багато уваги, та вивчення походження цього явища як корупція залишається малодослідженою**.** На рівні дисертаційного дослідження серед останніх варто

зазначити роботу С.С. Падалки «Хабарництво на Правобережній Україні: суспільно – історичні передумови, особливості та засоби протидії» (друга половина XIX – початок XX ст.), 2019 рік. В роботі комплексно проаналізовано соціальні фактори, що спричиняли прояви хабарництва на Правобережній Україні а також «двояке» ставлення до хабарництва у тогочасному українському суспільстві.

Фрагментарно питання корупції (в контексті історико-правової конструкції «хабар») досліджувалися в роботах таких істориків-науковців як: В. Молдаван, М. Казьмирчук, О. Краснікова, О. Крижанівська, В. Крутіков, Ю. Присяжнюк, М. Полюляк, О. Реєнт, Р. Стасюк, В. Шандра тощо.

Постановка завдання. Метою статті є всебічне дослідження та характеристика витоків та передумов виникнення поняття «корупція» як окремого елементу пізнання минулого історії, а також виявлення та обґрунтування його застосування у новітньому періоді України в якості правової категорії.

Виклад основного матеріалу. Історія сучасного розуміння поняття корупції сягає мабуть у глибину ще перших держав, оскільки вже у Євангеліє від Матвія (26:14-16, 27:3-10) говориться про наступне: «…один із дванадцятьох, на ймення Юда Іскаріот, пішов до первосвящеників і сказав: Що дасте мені, і я вам Його зраджу? Вони ж призначили йому тридцять срібників. І відтоді він шукав нагоди, щоб зрадити Його». Дане явище озвучується у Євангеліє як «щось звичне», звідси можливо вважати, що отримання грошей за певні дії, які виходили за межи закону та моралі того часу не знаходились у зародковому стані, а перебували як «щось буденне».

Сам термін «корупція» почало вживатися в Європі ще в часи Римської імперії, коли почали обговорювати моральні та етичні норми поведінки чиновників.

Корупція, як соціальне явище, існувала в різних формах ще в давніх цивілізаціях. Наприклад, у стародавньому Єгипті, Греції та Римі існували випадки хабарництва, зловживання службовим становищем і маніпулювання владою для особистої вигоди. З часом це явище стало більш формалізованим і було визначено як зловживання публічною владою для особистої вигоди.

В сучасному розумінні, термін «корупція» почав активно використовуватися в Європі в середині XVII–XVIII століть, коли з'явилися перші спроби систематичного аналізу політичних та економічних зловживань.

В період княжої доби корупція ще не була структурованою, але вже існувала. Наприклад, на той час згадуються випадки зловживання владою та перерозподілу землі або ресурсів на користь окремих осіб. Хоча в ті часи формальне поняття корупції ще не існувало, існували чіткі норми, за порушення яких могли покарати. Історичний аналіз періоду Київської Русі та зокрема документу «Руська правда», надало науковцям-історикам можливість дійти висновків про існування таких явищ як «мздоїмство» та «лихоїмство», які, по-суті, можливо вважати попередниками терміну «корупція». Так, українські словники застарілих слів визначають термін «мзда» як оплата, плата, винагорода, нагорода, відплата [2], або виплата, заплата, платня, винагорода, хабар, і навіть гонорар [3]. Дані визначення надають підстави вважати, що відповідно «мздоїмство» розумілось як діяльність направлення на отримання чи надання зазначених вище благ.

Поняття «лихоїмства» походить від слова «лихо» – обставина, подія, що викликає страждання; горе, біда [4]. Відповідно, можна вважати, що наші пращури розрізняли два варіанти отримання незаконних та аморальних винагород – менш аморальну (мзду) та більш гріховну – лихоїмство (табл. 1).

В період існування Запорізької Січі та козацької державності корупція проявлялася у вигляді зловживань серед старшини, яка могла користуватися своїми посадовими можливостями для отримання земельних наділів або привілеїв. Зростання привілеїв козацької старшини та відсутність ефективного контролю з боку центральної влади призводили до численних зловживань.

Під владою Російської імперії корупція ставала більш організованою та системною. Адміністративна система імперії, що базувалася на класовій ієрархії, дозволяла чиновникам зловживати своєю владою для особистої вигоди. Це включало отримання хабарів, маніпулювання із земельними ресурсами, а також зв'язки з місцевими елітами.

Слід зазначити, що терміну «корупція» має витоки з терміну «хабар», зміст якого був майже неосяжним з погляду на те, що це його предметом були не лише грошові кошти, а будь-які предмети вжитку, харчі, кріпаки та послуги [10]. Історики-дослідники вказують на те, що саме хабар, як правова категорія, яскраво відображені в документах Правобережної України після проведення судової реформи (1864 рік), що стало наслідком службових зловживань можновладців та особливо суддів [9].

Таблиця 1

Тлумачення понять «мздоїмство» та «лихоїмство»

Автор (джерело)	Визначення мздоїмства та лихоїмства
Тлумачний словник української мови [5].	Мздоїмство – отримання службовою особою неправомірної вигоди (грошей, послуг, майна тощо) за вчинення або невчинення дій у службових інтересах; отримання хабарів, зловживання службовим становищем для особистої вигоди. Лихоїмство – вимагання або отримання вигоди з використанням службового становища; вимагання або отримання неправомірної вигоди, часто з використанням загроз або тиску.
Історичний контекст (Київська Русь) [6].	Мздоїмство – отримання хабарів князями чи чиновниками за вирішення справ. Лихоїмство – вимагання неправомірної вигоди, часто з використанням насильства або загроз.
Володимир Даниленко (юрист) [7].	Мздоїмство – форма корупції, що передбачає отримання вигоди за вчинення або невчинення дій у службових інтересах. Лихоїмство – агресивна форма мздоїмства, що включає вимагання або примус.
Олександр Бандурка (кримінолог) [8].	Мздоїмство – це зловживання службовим становищем для отримання особистої вигоди. Лихоїмство – це вимагання вигоди з використанням владних повноважень, часто супроводжується тиском або загрозами.
Михайло Грушевський (історик) [9].	Мздоїмство – традиційна форма корупції в Україні, що існувала ще за часів Київської Русі. Лихоїмство – більш жорстка форма, що включає вимагання та зловживання владою.

Примітка. Таблиця 1 розроблена авторами на основі вказаних в ній джерел.

Тобто, до радянського періоду розквіт хабарництва вважався майже «невиліковним» явищем, тоді як у соціалістичному суспільстві одразу було проголошено: хабар – це пережиток минулого, тобто, корупція також була присутня, хоча і приховувалася більшою мірою через централізовану політичну систему. У часи хлібної та продовольчої кризи, чиновники часто зловживали своїми повноваженнями для того, щоб отримати доступ до дефіцитних товарів або привілеїв. В кінці 1980-х років у СРСР, зокрема в Україні, корупція на всіх рівнях влади стала дедалі більш помітною, що стало однією з причин ослаблення радянської системи. Та сама можливість існування такого злочину як хабар, взагалі не було передбачено, так само як і можливий підкуп чиновників та політичних діячів вважався явищем властивим тільки капіталізму [12].

Слід вважати, що термін «корупція» розвивався одночасно з термінами «мздоїмство», «лихоїмство», «хабарництво», оскільки слово «корупція» бере свій початок ще з античних часів та походить від латинського «corrumpere», що мало багато різних за змістом негативних значень: «фальсифікувати результати», «викривляти зміст», «спотворювати справи», «забруднювати воду», «витрачати ресурси нераціонально», «погіршувати звичаї», «втрачати можливості», «винищувати комах», «знищувати майно», «втрачати свободу», «зводити з пантелику жінок», «розбещувати молодь», «знижувати гідність», «псувати їжу», «знищувати ресурси» тощо [13]. За Платоном та Арістотелем терміном «корупція» позначали загальний аморальний стан людства або певного суспільства, розглядаючи зв'язок між багатством і владою, лідерством, а за римським правом соціально-правова категорія «корупція» визначалась як певна дія, направлена на руйнацію (шкоду, злом, спотворення, підкуп) моральних цінностей у судовій практиці чесного ведення справ суддею та справедливого судочинства [14]. Надалі, Ніколо Макіавеллі (порівнював корупцію з хворобою) [15], так само як і Томас Гоббс корупцію називав «соціальним злом», корінь, якого «розростається в усі часи» [13].

На сьогодні визначення корупції передбачено у законодавстві України та досліджується українськими науковцями в різних галузях наук (табл. 2).

Таким чином, корупція має не лише правовий, але й соціальний та етичний вимір. Дослідження різних визначень допомагає зрозуміти, як корупція впливає на суспільну мораль, довіру до інституцій влади та соціальну справедливість, що важливо для формування громадянської свідомості та культури неприйняття корупції.

Сучасні іноземні джерела також містять різні підходи до визначення корупції та її протидії (табл. 3).

Як можна помітити, таблиця 2 та таблиця 3 яскраво вказує на той факт, що корупція – це багатогранне явище, яке може проявлятися в різних формах і контекстах. Вивчення різних визначень дозволяє глибше зрозуміти її природу, механізми та наслідки. Це допомагає виявити як універсальні, так і специфічні риси корупції в різних суспільствах та історичних періодах.

Таблиця 2

Тлумачення поняття «корупція» вітчизняними науковцями

Автор (джерело)	Визначення корупції
Закон України «Про запобігання корупції» (2014) [16].	Корупція – це використання службового становища, статусу чи повноважень для отримання неправомірної вигоди, а також пропозиція чи надання такої вигоди.
Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) [17].	Корупція – це зловживання делегованою владою для отримання особистої вигоди, що підриває довіру до держави та порушує принципи верховенства права.
Олександр Бандурка (кримінолог) [18].	Корупція = це соціально-правове явище, що полягає у зловживанні службовим становищем для отримання особистої вигоди, що призводить до порушення функціонування державних інститутів.
Володимир Даниленко (юрист) [19].	Корупція – це система суспільних відносин, що ґрунтується на порушенні закону або моральних норм для досягнення особистих або групових цілей, що підриває довіру до держави.
Михайло Грушевський (історик) [9].	Корупція – це явище, що супроводжувало розвиток державних інститутів в Україні, зокрема мздоїмство та лихоїмство, які підривали довіру до влади.
Андрій Майковський (економіст) [20].	Корупція – це економічне явище, що полягає у використанні державних ресурсів для особистої вигоди, що призводить до неефективного розподілу ресурсів та економічних втрат.
Юрій Косюк (соціолог) [21].	Корупція = це соціальне явище, що полягає у порушенні норм справедливості та рівності через зловживання владою для отримання особистої вигоди.

Примітка. Таблиця 2 розроблена авторами на основі зазначених в ній джерел.

Таблиця 3

Тлумачення поняття «корупція» зарубіжними науковцями

Джерело	Визначення
Світовий банк [22].	Корупція – це зловживання делегованою владою для отримання особистої вигоди.
Трансперенсі Інтернешнл [23].	Корупція – це зловживання владою для приватного збагачення.
Йозеф Шумпетер [24].	Корупція – це відхилення від норм і правил, встановлених суспільством, з метою отримання особистої вигоди.
Семюель Хантінґтон [25].	Корупція – це поведінка, яка відхиляється від формальних обов'язків громадської ролі через приватні інтереси.
Альберт Гершенкорн [26].	Корупція – це система взаємовідносин, що ґрунтується на порушенні закону або моральних норм для досягнення особистих або групових цілей.
Патрік Добель [27].	Корупція – це порушення довіри, яке призводить до деградації суспільних інститутів і підриву моральних норм.
Роберт Клітґаард [28].	Корупція – це результат монополії влади плюс свобода дій мінус відповідальність (формула: Корупція = Монополія + Дискреція – Підзвітність).

Примітка. Таблиця 3 розроблена авторами на основі зазначених в ній джерел.

У своїх рішеннях ЄСПЛ часто підкреслює, що корупція є серйозною перешкодою для реалізації прав людини, підриває довіру до державних інститутів і порушує принципи демократії та верховенства права (табл. 4).

Ці справи демонструють, що ЄСПЛ розглядає корупцію як системну проблему, яка порушує різні права людини, зокрема право на справедливий суд, захист від катувань, свободу слова та інші гарантії, передбачені Конвенцією про захист прав людини.

Висновки. На підставі вище проведеного дослідження варто зазначити наступне:

1. Корупція є давньою та універсальною проблемою, яка супроводжує людство протягом всієї його історії, а боротьба з корупцією залишається актуальною для сучасних суспільств, незалежно від їхнього рівня розвитку;

2. Історичний досвід показує, що корупція особливо небезпечна у сфері правосуддя, оскільки підриває основи справедливості та довіри до держави. Для сучасних правових систем це означає необхідність забезпечення незалежності судів та прозорості у прийманні рішень суддями;

3. Корупція є глобальною проблемою для всіх держав світу, тому сучасні держави повинні співп-

Таблиця 4

Підходи до розуміння категорії «корупція» у справах Європейського суду з прав людини

Справа Європейського суду з прав людини	Підходи до розуміння категорії «корупція»
Справа «Агаєва проти Азербайджану» (Agayeva v. Azerbaijan, 2015)	Корупція розглядається як порушення принципу верховенства права, що призводить до порушення прав людини, зокрема права на справедливий суд.
Справа «Велькова проти Болгарії» (Velkova v. Bulgaria, 2010)	Корупція в системі правоохоронних органів розглядається як порушення статті 6 (право на справедливий суд) та статті 13 (право на ефективний засіб правового захисту) Конвенції про захист прав людини.
Справа «Науменко проти України» (Naumenko v. Ukraine, 2012)	Корупція в судовій системі розглядається як порушення права на справедливий суд (стаття 6 Конвенції). Суд підкреслив, що корупція підриває довіру громадян до правосуддя.
Справа «Міхальчук та Юхімович проти України» (Mykhalchuk and Yukhymovych v. Ukraine, 2018)	Корупція в системі державного управління розглядається як порушення статті 3 (заборона катувань) та статті 6 (право на справедливий суд) Конвенції. Суд підкреслив, що корупція сприяє безкарності.
Справа «Маноле та інші проти Молдови» (Manole and Others v. Moldova, 2009)	Корупція в державних органах розглядається як порушення свободи слова (стаття 10 Конвенції), оскільки вона обмежує доступ до інформації та підриває демократичні інститути.
Справа «Канда проти Словенії» (Kanda v. Slovenia, 2019)	Корупція в судовій системі розглядається як порушення права на справедливий суд (стаття 6 Конвенції). Суд підкреслив, що корупція суддів підриває довіру до правосуддя.
Справа «Станєв проти Болгарії» (Stanev v. Bulgaria, 2012)	Корупція в системі виконання покарань розглядається як порушення статті 3 (заборона катувань) та статті 13 (право на ефективний засіб правового захисту) Конвенції.
Справа «Олейнікова проти України» (Oleynikova v. Ukraine, 2018)	Корупція в системі охорони здоров'я розглядається як порушення статті 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя) та статті 3 (заборона катувань) Конвенції.
Справа «Гонгладзе проти України» (Gongadze v. Ukraine, 2005)	Корупція в правоохоронних органах розглядається як одна з причин безкарності та порушення права на життя (стаття 2 Конвенції). Суд підкреслив, що корупція сприяє приховуванню злочинів.
Справа «Хаджийордакіс проти Греції» (Hadjianastassiou v. Greece, 1992)	Корупція в системі державних закупівель розглядається як порушення принципу верховенства права та права на справедливий суд (стаття 6 Конвенції).
Справа «Сідіропулос та інші проти Греції» (Sidiropoulos and Others v. Greece, 1998)	Корупція в державних органах розглядається як порушення свободи асоціацій (стаття 11 Конвенції), оскільки вона обмежує можливості громадянського суспільства боротися з нею.
Справа «Рябцев проти України» (Ryabtsev v. Ukraine, 2019)	Корупція в судовій системі розглядається як порушення права на справедливий суд (стаття 6 Конвенції). Суд підкреслив, що корупція суддів підриває довіру до правосуддя.
Справа «Асанашвілі проти Грузії» (Asanidze v. Georgia, 2004)	Корупція в системі виконання покарань розглядається як порушення права на свободу та особисту недоторканність (стаття 5 Конвенції).
Справа «Мельник проти України» (Melnik v. Ukraine, 2006)	Корупція в системі охорони здоров'я розглядається як порушення права на захист від катувань (стаття 3 Конвенції). Суд підкреслив, що корупція призводить до негідних умов утримання засуджених.
Справа «Куця проти України» (Kutya v. Ukraine, 2012)	Корупція в правоохоронних органах розглядається як порушення права на справедливий суд (стаття 6 Конвенції). Суд підкреслив, що корупція сприяє безкарності.
Справа «Белій проти України» (Belyy v. Ukraine, 2020)	Корупція в системі державного управління розглядається як порушення права на справедливий суд (стаття 6 Конвенції) та права на ефективний засіб правового захисту (стаття 13 Конвенції).
Справа «Ковальська проти Польщі» (Kowalska v. Poland, 2010)	Корупція в системі охорони здоров'я розглядається як порушення права на повагу до приватного життя (стаття 8 Конвенції). Суд підкреслив, що корупція обмежує доступ до медичних послуг.

Примітка. Таблиця 4 Розроблена авторами на основі зазначених в ній джерел.

рацювати для її подолання, що має включати обмін досвідом, гармонізацію законодавства та створення міжнародних механізмів протидії корупції.

Отже, корупція – це не просто сучасне явище, а глибинна проблема, яка має історичні, соціальні та етичні корені, тому вбачається важливим підкреслити необхідність системного підходу до боротьби з корупцією, який би поєднував правові, соціальні та культурні заходи. Дане питання також важливе з огляду на важливість збереження моральних цінностей та справедливості як основи стабільного суспільства.

Список літератури:

1. Transparency International. Official website Transparency International. URL: https://www.transparency.org/
2. Зведений словник застарілих та маловживаних слів. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ : Наукова думка, 2021. 400 с.
3. Штепа П. Словник чужослів. Монреаль : Семен Стасишин, 1977. URL: https://1676.slovaronline.com/
4. Словник. Портал української мови та культури. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BB%D0%B8%D1%85%D0%BE
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови. [упоряд. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь: Перун, 2004. 1440 с.
6. Дорошенко Д. Видавництво «Дніпрова хвиля». Мюнхен, 1966; «Глобус» Київ 1992. Репринтне видання. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Doroshenko_Dmytro/Narys_istorii_Ukrainy_t2/
7. Даниленко В. Корупція в Україні: сутність, форми, шляхи подолання. Київ : Наукова думка, 2005. 256 с.
8. Бандурка О. М. Кримінологія: теорія та практика. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008. 240 с.
9. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 22 : Нарис історії українського народу / упор. І. Гирич, В. Кавунник. 2015. 568 с.
10. Гвоздецький В.Д. Корупція в незалежній Україні: заходи запобігання та протидії. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2012. № 2. С. 99–106
11. Юськів Б.М. Вербалізація параметрів правосвідомості українців в перемінній картині світу: оновлення концепту хабар. Записки Національного університету ім. В.І. Вернадського № 1. Одеса. 2003. 467 с.
12. Падалка С. Особливості поширення зловживань хабарництвом у середовищі українського селянства в другій половині XIX – початку XX ст. Вісник аграрної історії. Науковий журнал. К. 2017. Вип. 19–20. С. 51–57.
13. Константінов К.В. Протидія наданню неправомірної вигоди (хабара): порівняльний кримінологічний аналіз (за матеріалами України та країн Закавказзя). Дис…к.ю.н. Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2021. 270 с.
14. Кутик І.П. Корупція як соціальний феномен: щодо методології підходу. Вісник Одеського національного університету. Соціологія та політичні науки. 2011. Вип. 8. С. 82–89.
15. Макіавеллі Н. Державець: науковий трактат. / Пер.Мишанича Я. К.: Видавничий союз «Андронум», 2020. 88 с.
16. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII (Редакція станом на 01.01.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text
17. Національне агентство з питань запобігання корупції. URL: https://nazk.gov.ua/uk/
18. Бандурка О. М. Кримінологія: теорія та практика. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008. 240 с.
19. Даниленко В. Корупція в Україні: сутність, форми, шляхи подолання. Київ : Наукова думка, 2005. 256 с.
20. Майковський А. Економіка корупції: теорія та практика. Київ : Видавництво «Економіка», 2017. 320 с.
21. Косюк Ю. Корупція та довіра до держави: соціальний аналіз. Київ : Видавництво «Наука», 2021. 280 с.
22. Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank. Washington, D.C.: The World Bank, 1997. 120 p.
23. Transparency International. Corruption Perceptions Index. URL: https://www.transparency.org/en/cpi
24. Schumpeter J. Capitalism, Socialism and Democracy. New York : Harper & Brothers, 1942. 381 p.
25. Huntington S. P. Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press, 1968. 488 p.

26. Gerschenkron A. Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge : Harvard University Press, 1962. 456 p.
27. Mouffe C. Compromise and Political Action: Political Morality in Liberal and Democratic Life. London : Routledge, 1990. 250 p.
28. Klitgaard R. Controlling Corruption. Berkeley : University of California Press, 1988. 310 p.

Zakhozhai Z. V., Horielova V. Yu. ONTOLOGY OF THE CONCEPT «CORRUPTION»: HISTORICAL AND LEGAL DIMENSION

The article explores the ontology of the concept of "corruption" in a historical and legal dimension, examining the evolution of its definition and interpretation in different legal systems and societies. In ancient cultures, corruption was often perceived as an abuse of power but did not always have a clear legal definition. With the development of rights and state institutions, the concept of corruption became more formalized, particularly through legislative acts that began to criminalize such actions. Since corruption is closely linked to political, economic, and social processes, its interpretation has changed depending on historical conditions and state institutions that shaped legal norms and sanctions.

The article examines the historical origins of corruption, defining it as a social phenomenon that reflects economic, political, and legal distortions in society. It studies the historical and legal categorical-conceptual essence of the phenomenon and the impact of corrupt practices on the public sector and societal trust. The article analyzes the historical origins of the concept of "corruption" from ancient civilizations to the present day. It considers the factors that contributed to corrupt abuses at different stages of Ukrainian statehood development, including the princely era, where corruption was viewed in two ways—as an immoral phenomenon and as a more severe immorality; the Zaporizhian Sich, where it was seen as abuse; and the Russian Empire, where it functioned as a system. Special attention is given to the influence of the Soviet system and its hidden corrupt nature. Analyzing historical definitions of corruption allows for an understanding of how this phenomenon has evolved over time and helps to identify patterns in its development.

The authors explore modern legal definitions of corruption in Ukraine and abroad. The concept of corruption is comprehensively examined in the works of contemporary researchers in history, sociology, law, and economics. The main approaches to understanding the category of "corruption" in the cases of the European Court of Human Rights are identified, providing an opportunity to grasp international perspectives on corruption. This can be useful in finding common approaches to gain a deeper understanding of historical experiences and harmonize Ukrainian legislation for a more effective fight against corruption at the international level.

Key words: *corruption, history, law, legislation, society, state.*

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.553
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/06

Барвіненко В. Д.
Національний університет «Одеська політехніка»

ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ У 2024 РОЦІ

У статті визначено, що у 2024 році система місцевого самоврядування в Україні функціонувала в умовах надзвичайних викликів, зумовлених триваючою збройною агресією Російської Федерації, активними процесами децентралізації та потребами адаптації до стандартів європейського врядування.

З'ясовано, що зміни в нормативно-правовій базі були численними та різноспрямованими, що зумовило необхідність їхнього комплексного аналізу. З метою визначення тенденцій правового регулювання місцевого самоврядування в Україні у 2024 році проаналізовано положення законів України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо забезпечення прозорості місцевого самоврядування», «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування», «Про міжнародне територіальне співробітництво України», «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо відновлення середньострокового бюджетного планування на місцевому рівні та приведення окремих його положень у відповідність із законами України», «Про ратифікацію Поправок до Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» та «Про публічні консультації» (поки що не набув чинності).

Резюмовано, що у 2024 році: а) законодавець приділив особливу увагу фінансовій спроможності громад, участі громадськості в управлінні, а також адаптації процедур до надзвичайних обставин; б) новаціями стали розширення інструментів міжтериторіального співробітництва, ратифікація екологічних міжнародних стандартів та потенційна можливість впровадження публічних консультацій у цифровому форматі; в) спостерігається поступове наближення актів муніципального законодавства до сучасних європейських стандартів демократичного врядування та сталого розвитку на місцевому рівні.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, муніципальне управління, територіальний колектив, екологія, участь громадськості, територіальна громада.*

Постановка проблеми. У 2024 році система місцевого самоврядування в Україні функціонувала в умовах надзвичайних викликів, зумовлених триваючою збройною агресією Російської Федерації, активними процесами децентралізації та потребами адаптації до стандартів європейського врядування. Зміни в нормативно-правовій базі були численними та різноспрямованими, що зумовило необхідність їхнього комплексного аналізу. Актуальним постає питання забезпечення балансу між централізованими антикризовими управлінськими рішеннями та збереженням автономності органів місцевого самоврядування. У фокусі наукового дослідження – виявлення основних тенденцій законодавчого регулювання у сфері місцевого самоврядування та оцінка їх впливу на ефективність публічного управління на місцях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри значну увагу науковців до проблем функціонування місцевого самоврядування в умовах децентралізації, питання аналізу змін нормативно-правової бази у 2024 році ще не набуло належного висвітлення в юридичній літературі. Існуючі дослідження переважно зосереджуються на загальних засадах адміністративно-територіальної реформи, бюджетної децентралізації та взаємодії органів місцевого самоврядування

з державними органами. Водночас, аналіз оновленого законодавства – зокрема Бюджетного кодексу України, Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших актів, прийнятих у 2024 році – потребує систематизації та оцінки з погляду нових викликів, включаючи воєнний стан та необхідність сталого розвитку громад. Це й обумовлює наукову новизну та актуальність даного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є огляд тенденцій правового регулювання місцевого самоврядування в Україні у 2024 році (аналізуються закони України).

Виклад основного матеріалу. *Загальний огляд змін та доповнень, яких зазнав Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» протягом 2024 року.* Упродовж зазначеного періоду текст базового нормативно-правового акта було змінено та/або доповнено 14 разів, що свідчить про високу динаміку законодавчого регулювання у сфері місцевого самоврядування.

Така кількість змін може бути інтерпретована як прояв інституційного пошуку оптимальної моделі функціонування місцевої влади в умовах воєнного стану, адаптації до нових викликів безпеки, а також прагнення до більшої прозорості, цифровізації та підвищення підзвітності місцевих органів. Утім, численні та фрагментарні законодавчі втручання також породжують ризики зниження стабільності правового регулювання, ускладнюючи практику правозастосування на місцевому рівні.

Одними з найважливіших у цьому контексті були зміни та доповнення, що стосувались забезпечення прозорості місцевого самоврядування – у 2024 році законодавець зробив черговий важливий крок у напрямку підвищення відкритості та підзвітності місцевого самоврядування, ухваливши Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо забезпечення прозорості місцевого самоврядування» [1]. Цей Закон системно доповнює нормативну регламентацію демократичного врядування на місцевому рівні, зокрема через запровадження обов'язкової відеофіксації та онлайн-трансляцій пленарних засідань рад і засідань постійних комісій, а також удосконалення процедури оприлюднення протоколів, висновків і проєктів рішень. Таким чином, він посилює доступ громадян до інформації про діяльність представницьких органів місцевого самоврядування (місцевих рад), посилюючи механізми контролю за прийняттям рішень на місцевому рівні.

Особливої уваги заслуговує нове положення про публікацію інформації у форматі відкритих даних щодо об'єктів права власності територіальних громад, що створює нові умови для моніторингу прозорості управління муніципальними активами.

Закон офіційно закріпив положення про обов'язкове використання державної мови на пленарних засіданнях місцевих рад.

Варто підкреслити, що у той же час законодавець зберігає обмеження, пов'язані з режимом воєнного стану, передбачаючи поетапне введення нових механізмів (зокрема, онлайн-трансляцій) після його завершення, що дозволяє органам місцевого самоврядування підготуватися до реалізації нових вимог без ризику порушення національної безпеки або створення додаткових викликів в умовах війни.

Не можна оминути увагою і зміни до аналізованого нормативно-правового акту, які було внесено Законом від 9 травня 2024 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування». Відповідний комплекс положень стосується громадської участі у вирішенні питань місцевого значення, але не тільки. Так, було визначено поняття «житель» – «громадянин України, який задекларував або зареєстрував місце проживання на території територіальної громади або фактичне місце проживання/перебування якого підтверджується довідкою про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, крім військовослужбовця строкової служби, фізичної особи, яка за вироком суду перебуває у місці позбавлення волі» [2]. Варто підкреслити, що це нормативне визначення є довгоочікуваним.

Відповідно, було оновлено і ті визначення Закону, які сформульовані з поняттям «житель». А саме:

– загальні збори жителів – «зібрання всієї або частини територіальної громади для участі у вирішенні питань місцевого значення» [2];

– конференція жителів – «проведення загальних зборів жителів шляхом зібрання делегатів жителів всієї території територіальної громади або її окремої частини, уповноважених представляти інтереси інших жителів відповідної території на підставі рішень загальних зборів, проведених у межах дрібніших частин території територіальної громади, для участі у вирішенні питань місцевого значення» [2].

Зміни стосувались не лише тезаурусу Закону – були викладені у новій редакції Стаття 8 «Загальні

збори (конференція) жителів», Стаття 9 «Місцева ініціатива», Стаття 13 «Громадські слухання», а також і Стаття 19 «Статут територіальної громади». Закон «Про місцеве самоврядування в Україні було доповнено наступними статтями:

– Стаття 13-1 «Участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету»;

– Стаття 13-2 «Публічні консультації»;

– Стаття 13-3 «Консультативно-дорадчі органи при органах та/або посадових особах місцевого самоврядування»;

– Стаття 13-4 «Громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування»;

– Стаття 13-5 «Участь молоді у місцевому самоврядуванні».

Слід наголосити на тому, що частина положень цього Закону вже набрала чинності, у той час як окремі наберуть чинності з дня набрання чинності Законом України «Про публічні консультації».

Інші закони України з питань місцевого самоврядування, прийняті протягом 2024 року. У контексті розвитку євроінтеграційних процесів та політики децентралізації важливу роль у формуванні нормативної бази для участі українських територіальних громад у транскордонному співробітництві з 2024 р. відіграє Закон України «Про міжнародне територіальне співробітництво України». Цей акт вперше комплексно врегулював участь місцевого самоврядування у міжнародній діяльності, встановивши правові механізми для ініціатив, що виходять за межі державних кордонів, але водночас відповідають національним інтересам та міжнародним зобов'язанням України.

Закон визначає міжнародне територіальне співробітництво як «міжнародне територіальне співробітництво – сукупність взаємовідносин, спрямованих на встановлення і поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між суб'єктами і учасниками таких відносин в Україні та відповідними суб'єктами і учасниками таких відносин іноземних держав, у межах компетенції, визначеної національним законодавством та міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [3]. Це нормативне визначення є новим для національного законодавства.

Особливістю правового механізму, передбаченого Законом, є те, що він одразу передбачає необхідні правотворчі зусилля, спрямовані на деталізації його положень – так, встановлюється, що примірна угода про утворення об'єднання єврорегіонального співробітництва і примірний статут такого об'єднання затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Окремо варто наголосити на тому, що Закон відкрив правові інструменти для участі українських громад у програмах не лише транскордонного, але й міжнаціонального (у Законі – транснаціонального) співробітництва. Це є особливо важливим в умовах повномасштабного вторгнення, коли багато зарубіжних населених пунктів та регіонів надають допомогу українським населеним пунктам, районам та областям – «від територіальної громади до територіальної громади». Це спрощує та пришвидшує комунікацію, мінімізує корупційні ризики, а отже – підвищує ефективність реалізації міжнародних гуманітарних, інфраструктурних, освітніх та інших проєктів. Фактично йдеться про створення нової правової архітектури для налагодження горизонтальних зв'язків між громадами різних держав без надмірного залучення центральних органів влади. Такий підхід відповідає сучасним європейським принципам субсидіарності, локалізації розвитку й розширення автономії місцевого самоврядування в міжнародній взаємодії.

Загалом, Закон демонструє достатню якість юридичної техніки як для рамкового акту, проте потребує деталізації в підзаконних актах – зокрема щодо процедур, строків, фінансової підтримки та міжвідомчої координації. У поточному вигляді він відкриває широкі можливості для розвитку транскордонного та міжрегіонального співробітництва, але реалізаційна частина значною мірою залежить від політичної волі та адміністративної спроможності органів державної влади (у першу чергу – щодо деталізації положень Закону у відповідних підзаконних актах).

З точки зору матеріальної та фінансової основи діяльності органів місцевого самоврядування, важливим було прийняття Закону України від 18 вересня 2024 р. «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо відновлення середньострокового бюджетного планування на місцевому рівні та приведення окремих його положень у відповідність із законами України». Хоча не всі положення цього закону безпосередньо стосуються органів місцевого самоврядування, низка з них має пряме значення для удосконалення їхньої фінансової спроможності та планування бюджетної діяльності на середньострокову перспективу.

У першу чергу варто відмітити, що запровадження оновленого пункту 22-8 Бюджетного

кодексу України має важливе значення для забезпечення гнучкості та оперативності бюджетної політики органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. Вперше на нормативному рівні чітко визначено перелік цільових напрямів, на які дозволяється спрямовувати вільні залишки коштів місцевих бюджетів, включно з коштами бюджету розвитку [4]. Такий підхід істотно розширює дискреційні можливості місцевих рад, дозволяючи швидко реагувати на виклики збройної агресії, підтримуючи як базові функції життєзабезпечення, так і потреби оборони, безпеки, відбудови та гуманітарного реагування.

Ці зміни також є відображенням підвищеної ролі місцевого самоврядування як безпосереднього виконавця державної політики в кризових умовах. Надання повноважень щодо використання вільних залишків коштів саме органам місцевого самоврядування (чи військовим адміністраціям у разі їх створення) є визнанням їхньої здатності самостійно визначати актуальні потреби громад, забезпечувати прозорість рішень і цільове використання ресурсів. Окрім того, включення великої кількості напрямів – від медицини й соціального захисту до будівництва стратегічно важливих для територіальної громади будівель і не тільки, і відновлення критичної інфраструктури – свідчить про комплексне бачення ролі місцевого рівня у забезпеченні стійкості держави в умовах війни.

Ще одне нововведення Закону – пункт 22-9 Бюджетного кодексу України, що передбачає можливість не складати прогноз місцевого бюджету, якщо території відповідної територіальної громади чи її окремих населених пунктів вважаються такими, яких ведуться активні бойові дії або тимчасово окупованими Російською Федерацією. Це положення є цілком виправданим з огляду на об'єктивну неможливість планування бюджетних показників на таких територіях у середньостроковій перспективі. Норма знімає надмірне навантаження з органів місцевого самоврядування в особливо складних умовах, водночас дозволяючи зосередити обмежені ресурси на найнагальніших потребах – гуманітарній допомозі, безпеці та підтримці базової інфраструктури.

Таким чином, прийняття цих положень свідчить про гнучке адаптування фінансової складової місцевого самоврядування до умов воєнного часу. Це дозволяє не лише забезпечити ефективність розпорядження публічними коштами, але й зміцнити довіру членів територіальної громади до органів місцевого самоврядування.

Наприкінці року, 5 грудня, Законом України було ратифіковано Поправки до Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, ухвалені 27 травня 2005 року в м. Алмати [5]. Варто зауважити, що ратифікація Україною Поправок до Оргуської конвенції, ухвалених 27 травня 2005 року в м. Алмати, є важливим кроком у контексті наближення українського законодавства до європейських екологічних стандартів та міжнародних зобов'язань у сфері екологічної демократії. Ці поправки, зокрема, розширюють зміст статті 6 Конвенції щодо участі громадськості у процесі прийняття рішень, а також посилюють зобов'язання держав-учасниць у частині інформування, прозорості та доступу до екологічної інформації.

Про важливість екологічної функції органів місцевого самоврядування автор цієї статті писав ще кілька років тому (дивись, наприклад, [6]. Адже для органів місцевого самоврядування, які дедалі частіше стають безпосередніми суб'єктами прийняття рішень з екологічних питань, ратифікація поправок означає як посилення обов'язків у сфері інформування громадськості, так і формалізацію вимог до процедур відкритості та публічності. Відтак, ратифікація цих змін не лише сприяє більш якісному виконанню принципу публічності у місцевому самоврядуванні, але й створює передумови для запобігання конфліктам, пов'язаним з екологічно чутливими проектами, через ефективну участь громадськості.

Нарешті, у 2024 р. було прийнято Закон України «Про публічні консультації», який поки що не набув чинності. Цей довгоочікуваний нормативно-правовий акт спрямований на те, щоб полегшити комунікацію з громадськістю (як організованою, так і неорганізованою), та щоб зробити узгодження важливих питань – у тому числі місцевого життя – з громадськістю повсякденною практикою, а не поодиноким виключенням.

По-перше, Закон визначив, що «публічна консультація – етап постановки проблеми, розроблення, формування чи реалізації державної політики, вирішення питання місцевого значення, у ході якого суб'єкт проведення публічної консультації збирає, опрацьовує пропозиції заінтересованих сторін щодо предмета публічної консультації та оприлюднює результати аналізу таких пропозицій» [7]. Це визначення є важливим з точки зору формалізації механізмів участі громадськості у процесах ухвалення рішень, як на центральному, так і на місцевому рівнях. Воно створює чітке

правове підґрунтя для інституалізації відкритого діалогу між владою та громадськістю, сприяючи прозорості управлінських рішень. У контексті місцевого самоврядування така норма дозволяє органам місцевої влади ефективніше враховувати інтереси територіальних громад при вирішенні питань місцевого значення.

Наостанок, Закон передбачає можливість проведення публічних консультацій як офлайн, так і онлайн. Це зрозуміло вже після ознайомлення зі ст.1 Закону, у якій передбачно, що «онлайн-платформа для публічних консультацій – програмний модуль онлайн-платформи для взаємодії з громадянами та інститутами громадянського суспільства» [7]. Запровадження можливості проведення публічних консультацій онлайн є важливим кроком до цифровізації процесів демократичного врядування, що відповідає сучасним викликам та запитам суспільства. Це особливо актуально в умовах воєнного стану, коли фізична присутність на консультаціях може бути обмежена або небезпечною. Онлайн-інструменти підвищують інклюзивність участі, забезпечуючи ширший доступ до консультацій для мешканців різних регіонів, зокрема й тимчасово переміщених осіб.

Висновки. У 2024 році правове регулювання місцевого самоврядування в Україні демонструвало динамічний розвиток, зумовлений як внутрішніми реформами, так і зовнішніми викликами, пов'язаними з умовами воєнного стану. Законодавець приділив особливу увагу фінансовій спроможності громад, участі громадськості в управлінні, а також адаптації процедур до надзвичайних обставин. Важливими новаціями стали розширення інструментів міжтериторіального співробітництва, ратифікація екологічних міжнародних стандартів та потенційна можливість впровадження публічних консультацій у цифровому форматі. Ці зміни сприяють зміцненню інституційної спроможності органів місцевого самоврядування та підвищенню їхньої прозорості. Загалом, спостерігається поступове наближення нормативного поля до сучасних європейських стандартів демократичного врядування та сталого розвитку на місцевому рівні.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі полягають в тому, щоб повернутися до цього питання через рік та проаналізувати річну динаміку в аналізованій сфері.

Список літератури:

1. Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо забезпечення прозорості місцевого самоврядування: Закон України від 22 лютого 2024 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2024. № 22. Ст. 193.

2. Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування: Закон України від 9 травня 2024 р. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2025, № 4, ст. 8.

3. Про міжнародне територіальне співробітництво України: Закон України від 24 квітня 2024 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2024. № 30. Ст. 213.

4. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо відновлення середньострокового бюджетного планування на місцевому рівні та приведення окремих його положень у відповідність із законами України: Закон України від 18 вересня 2024 р. Відомості Верховної Ради . 2025. № 6. Ст. 11.

5. Про ратифікацію Поправок до Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: Закон України від 5 грудня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4139-20#Text (дата звернення: 22.06.2025).

6. Barvinenko, V., Mishyna, N., & Qaracayev, C. (2023). Ukrainian local government and Council of Europe's standards: human rights protection and decentralisation at the times of militarisation. *Baltic Journal of Economic Studies*, *9*(4), 31–36.

7. Про публічні консультації: Закон України від 20 червня 2024 р. Відомості Верховної Ради. 2024. № 47. Ст. 266.

Barvinenko V. D. TRENDS IN LEGAL REGULATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE IN 2024

The article reveals that, in 2024, the system of local self-government in Ukraine was operating under extraordinary challenges caused by ongoing armed aggression from the Russian Federation, active decentralisation processes, and the need to adapt to European governance standards.

It is found that changes in the regulatory framework were numerous and multi-directional, which necessitated their comprehensive analysis. To determine trends in the legal regulation of local self-government in Ukraine in 2024, the following laws were analysed: "On Amendments to the Law of Ukraine 'On Local Self-Government in Ukraine' On Endurances Of Transparency Of Local Self-Government", "On Amendments to

Certain Laws of Ukraine on Democracy at the Level of Local Self-Government", "On International Territorial Cooperation of Ukraine", "On Amendments to the Budget Code of Ukraine to Restore Medium-Term Budget Planning at the Local Level", "On the Ratification of Amendments to the Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters", and "On Public Consultations" (not yet in force), and some others, dated 2024.

The following conclusions were drawn: a) legislator paid special attention to the financial capacity of communities, public participation in management and the adaptation of procedures to emergency circumstances; b) innovations included the expansion of interterritorial cooperation instruments, the ratification of international environmental standards and the potential implementation of public consultations in digital format; c) municipal legislation is gradually approximating to modern European standards of democratic governance and sustainable development at the local level.

Key words: *local government, municipal management, territorial collective, ecology, public participation, territorial community.*

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК [340.13:342.732]:347.1/.2
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/07

Іванець І. П.
Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

ОСОБЛИВОСТІ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ПРИ ЗАХИСТІ ПОРУШЕНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

У статті досліджено особливості принципу верховенства права при захисті порушених цивільних прав. Цивільне судочинство, як одна із провідних та фундаментальних форм здійснення правосуддя в державі, повинно базуватися на цьому принципі. Це є гарантією справедливого, неупередженого та ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів як фізичних, так і юридичних осіб. У сучасному розумінні принцип верховенства права в цивільному судочинстві передбачає, що судовий процес та рішення суду мають ґрунтуватися на чітко визначених нормах і законах, а не на суб'єктивних переконаннях, бажаннях або розпорядженнях суддів чи інших учасників процесу. Суди зобов'язані дотримуватися відповідних правових норм під час ухвалення рішень у таких справах. Рішення суду мають базуватися на обґрунтованих підставах і належних доказах. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві відіграє ключову роль у забезпеченні виконання правових норм, гарантує справедливість, рівність та правопорядок у вирішенні цивільних конфліктів і спорів. Він сприяє вирішенню правових ситуацій відповідно до встановлених законом процедур і критеріїв, відкриваючи можливість для творчого, а не механічного застосування правових норм. Судові рішення, керовані цим принципом, покликані утверджувати справедливість і права людини, а також зміцнювати довіру до судової системи. Зазначений принцип охоплює не лише матеріальний аспект, що підкреслює правові відносини між людиною і державою на основі визнання людської гідності як найвищої соціальної цінності, а й процедурний аспект. Він передбачає дотримання вимог прозорості та відповідності правотворчої й правозастосовної діяльності певним стандартам, таким як заборона зворотної дії закону, ясність і несуперечливість законодавства, а також однаковий підхід до його застосування. Незважаючи на виклики воєнного часу, основною метою цього принципу залишається захист прав і законних інтересів громадян, забезпечення законності судових рішень та підтримка регулювання цивільного процесу на належному правовому рівні.

Ключові слова: *засади цивільного судочинства, принцип верховенства права, захист цивільних прав, цивільне судочинство, порушення цивільних прав.*

Постановка проблеми. Принцип верховенства права є основоположною засадою сучасної правової держави та визнаний ключовою демократичною цінністю. У контексті судочинства цей принцип набуває особливого значення, оскільки саме судова система забезпечує дотримання вимог закону та реалізацію верховенства права. Цивільне судочинство, як одна із провідних форм здійснення правосуддя в державі, повинно базуватися на цьому принципі. Це є гарантією справедливого, неупередженого та ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів як фізичних, так і юридичних осіб. Разом із тим, не дивлячись на широке нормативно-правове та доктринальне визнання верховенства права, механізми його реалізації у сфері захисту цивільних прав залишаються недостатньо узагальненими та концептуально невпорядкованими.

Сучасні соціально-економічні трансформації, зростання складності приватно-правових відносин, а також активна імплементація європейських

стандартів правосуддя загострюють потребу в критичному аналізі того, як принцип верховенства права фактично впливає на судову практику щодо поновлення порушених цивільних прав. Суперечливість судової практики, колізії між нормами матеріального та процесуального права, а також відсутність єдиних критеріїв оцінювання добросовісної поведінки учасників цивільного обороту спричиняють ситуацію, коли однакові за суттю спори вирішуються по-різному, що підриває авторитет судової влади та довіру до правової системи загалом. Окрім того, дедалі більшого значення набувають стандарти, сформульовані Європейським судом з прав людини, який тлумачить принцип верховенства права як невід'ємний елемент права на справедливий суд, закріплений у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У царині українського правопорядку інтеграція цих стандартів стикається з практичними викликами, пов'язаними зі складною політико-правовою ситуацією, реформуванням судової системи та підвищеними очікуваннями суспільства щодо оперативності й ефективності судового захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принцип верховенства права як одна із засад цивільного судочинства є предметом чималої кількості наукових досліджень. Деякі аспекти даної теми вивчали: І. Загребельна [3], І. Коваль [4], В. Кройтор [6], Ю. Соп'яненко [10], Т. Цувіна [14; 15] та ін. Однак вивчення особливостей принципу верховенства права при захисті порушених цивільних прав дослідники розглядають переважно фрагментарно.

Подальший аналіз дозволяє констатувати, що вітчизняна доктрина зосереджується здебільшого на загальнотеоретичному обґрунтуванні верховенства права та його місця у системі процесуальних принципів, залишаючи поза увагою механізми інтеграції цього принципу в конкретні способи захисту цивільних прав і стандарти доказування у судовому процесі. Так, у рамках виконання дисертаційного дослідження Т. Цувіною було запропоновано комплексну характеристику верховенства права у цивільному судочинстві [15]. У свою чергу В. Кройтор, досліджуючи сутність верховенства права при здійсненні правосуддя, наголосив на необхідності забезпечення балансу між диспозитивністю цивільного процесу та активністю суду, втім його праця фокусувалася на загальних методологічних засадах і не деталізувала критерії допустимості втручання суду у доказову діяльність сторін [6].

І. Загребельна особливий акцент робить на концепті справедливого суду як складової верховенства права, доводячи, що ефективність цивільного судочинства неможлива без впровадження стандартизованих підходів до тлумачення правових норм у світлі рішень ЄСПЛ [3]. Дослідження І. Коваля, присвячене реалізації принципу верховенства права під час вибору способів захисту, актуалізувало питання співвідношення публічних та приватних інтересів [4]. Історико-правовий аналіз Ю. Соп'яненка дозволив висвітлити еволюцію концепції верховенства права в цивільному судочинстві [10].

Однак, маючи у розпорядженні значний теоретичний доробок, сучасний рівень наукового опрацювання проблеми залишається недостатнім для вироблення цілісної моделі застосування принципу верховенства права при захисті порушених цивільних прав, що позначається на однорідності судової практики та передбачуваності результатів судового розгляду. Це зумовлює необхідність поглибленого дослідження, спрямованого на виявлення доктринальних прогалин, систематизацію правових підходів і узагальнення судових прецедентів, яке дозволить вдосконалити правозастосування у сфері цивільного судочинства.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити особливості принципу верховенства права при захисті порушених цивільних прав.

Виклад основного матеріалу. Ст. 8 Конституції України [5] визначає, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Водночас, як слушно зауважується у літературних джерелах [11, с. 271], принцип верховенства права закріплений не лише на конституційному, але і на галузевому рівні. Так, зокрема, у положеннях Цивільного процесуального кодексу України [13] (далі – ЦПК України), а саме в статті 10 закріплено, що суд при розгляді справи керується принципом верховенства права. Тобто ЦПК встановлює дію регулювання верховенства права при здійсненні цивільного судочинства.

Як свідчить сучасний теоретичний і практичний досвід, найбільш продуктивним для розуміння верховенства права є тлумачення верховенства права «як певної суми щільно переплетених між собою принципів, котрі разом творять ядро доктрини конституціоналізму, а відтак є необхідним для будь-якого демократичного суспільного устрою» [8]. Загальновизнано, що принцип верховенства права є фундаментальним загальноправовим принципом соціальної і правової держави, який спирається на панування права в суспільстві. У розуміння прин-

ципу верховенства права покладена ідея нетотожності права і закону, оскільки закон може бути несправедливим, обмежувати права й інтереси людини, створювати можливість для зловживання правом тощо [4, с. 29–30]. З огляду загальноправового значення, принцип Верховенства права – є комплексним правовим явищем, елементи якого виступають структурними складовими цивільного судочинства, таким чином утворюючи ознаку взаємозалежності елементів системи принципів та права в цілому [1, с. 76].

Разом з тим, у сучасному розумінні принцип верховенства права в цивільному судочинстві відноситься до того, що закон є основною нормою, яку суди повинні дотримуватися під час вирішення цивільних справ. Цей принцип вказує на те, що судовий процес та рішення суду повинні ґрунтуватися на чітко визначених нормах і законах, а не на особистих поглядах, бажаннях чи розпорядженнях суддів або інших учасників судового процесу. Суди мають дотримуватися відповідних норм і законів під час прийняття рішень у цивільних справах. Судові рішення повинні ґрунтуватися на обґрунтованих підставах і доказах. Принцип верховенства права в цивільному судочинстві забезпечує дотримання правових норм і гарантує справедливість, рівність та правопорядок у цивільних справах, допомагаючи вирішувати конфлікти та спори відповідно до встановлених законом процедур та критеріїв. Цей принцип відкриває шлях до творчого, а не бездумного застосування закону. Судові рішення з огляду на принцип верховенство права за своїм змістом повинні утверджувати справедливість і права людини, укріплювати довіру до судів [9].

У звіті Венеціанської комісії 24–25 березня 2011 року [2] на підставі аналізу правових систем європейських держав виділено шість необхідних елементів принципу верховенства права:

1) Законність, включно з прозорим, підзвітним і демократичним процесом прийняття законів. Цей принцип означає, що приписів права (law) необхідно неухильно дотримуватись. Посадові особи мають діяти в межах наданих їм повноважень. Жодна особа не може зазнати покарання, якщо вона не порушила раніше ухвалених приписів права, що вже набули чинності, та що за порушення закону (the law) має наставати відповідальність. Здійснення приписів права має бути, в рамках можливого, забезпечене практично. Верховенство права передбачає законність, основану на визнанні і беззастережному прийнятті найвищої цінності людини, її убезпеченні від свавілля владних інституцій та їх посадових осіб. Це відповідає практиці ЄСПЛ, який у рішеннях часто зазначав, що вислів «згідно з законом – означає щоб закон не суперечив принципові верховенства права». Вимога законності поширюється передусім на діяльність органів державної влади та їх посадових осіб, а не на громадян та їх об'єднання. При цьому, жодна особа не може бути покарана, якщо вона не порушила закону, а також невідворотність покарання за його порушення [8].

2) Правова визначеність. Принцип юридичної визначеності вимагає поваги до принципу res judicata, тобто поваги до остаточного рішення суду. Жодна сторона не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового до виконання рішення суду лише з однією метою – домогтися повторного розгляду та винесення нового рішення у справі. Повноваження судів вищого рівня з перегляду мають здійснюватися для виправлення судових помилок і недоліків, а не задля нового розгляду справи. Таку контрольну функцію не слід розглядати як замасковане оскарження, і сама лише ймовірність існування двох думок стосовно предмета спору не може бути підставою для нового розгляду справи. Відхід від цього принципу можливий лише тоді, коли цього вимагають відповідні вагомі й непереборні обставини.

Юридична визначеність передбачає:

– текст закону (the law) має бути легко доступним;

– закони мають бути застосовані у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю;

– юридичні норми мають бути чіткі і точні;

– вимагає дотримання принципу res judicata;

– держава повинна дотримуватись взятих на себе певних зобов'язань, виконувати покладені на неї певні функції чи виголошені нею перед людьми певні обіцянки (поняття «законних очікувань»);

– закон застосовано на практиці [8].

3) Заборона довільності у прийнятті рішень.

4) Доступ до правосуддя, що здійснюється незалежним і безстороннім судом, включно з можливістю оскаржити в суді адміністративні акти. На думку Т. Цувіної, доступність правосуддя включає: а) право на доступ до суду; б) право на доступ до ефективних засобів правового захисту; в) право на доступ до ADR; г) право на доступ до міжнародних засобів захисту прав людини [15, с. 139]. У практиці ЄСПЛ розрізняються легітимні й нелегітимні обмеження права на доступ до суду. Водночас варто зауважити, що встановлення в цивільному процесуальному зако-

нодавстві вимог до форми і змісту позовної заяви, порядку звернення до суду за судовим захистом, вимог щодо необхідності дотримання правил юрисдикції, строків оскарження тощо є легітимними обмеженнями права на доступ до суду, що спрямовані на забезпечення належного здійснення судочинства в цивільних справах. Проте в окремих випадках зазначені обмеження стають дійсними перешкодами в реалізації права на доступ до суду, що порушують вимоги п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. За своєю природою перешкоди в реалізації права на доступ до суду можуть бути: суб'єктивними, юрисдикційними, темпоральними, фінансовими й процедурними [15, с. 153].

5) Повага до прав людини. Належна судова процедура має сприйматися як така, що має більш глибокий сенс, адже відбиває ідею правової системи, в якій право – це режим управління людьми, в основі якого лежить повага до гідності тих, до кого застосовуються норми, як до істот, здатних пояснити себе. За такого підходу гідність людини визнається найвищою цінністю, а вимоги належної судової процедури відбивають сутність процесуального аспекту верховенства права, який також набуває людиноцентристського змісту [15, с. 49]. Так, у ЦПК України наголошується на обов'язку суду поважати честь і гідність усіх учасників судового процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак [13].

6) Недискримінація і рівність перед законом. Принцип юридичної рівності в найзагальнішому сенсі означає, що до однойменних суб'єктів не можуть застосовуватися будь-які розрізнення, винятки, обмеження чи переваги з огляду на певні їхні властивості [12, с. 24–25]. Сутність процесуальної рівноправності полягає в тому, що сторони в цивільному процесі наділяються рівними (але не однаковими) процесуальними правами та обов'язками. До змісту принципу процесуальної рівноправності сторін належать закріплена в законодавстві рівність процесуальних прав та обов'язків сторін, наявність процесуальних гарантій, які забезпечують однакові можливості для здійснення прав і виконання обов'язків у процесі, та рівна процесуальна допомога суду. Закріплення в цивільному судочинстві такої засади, як процесуальна рівність сторін, насамперед обумовлено рівноправністю суб'єктів у матеріальних правовідносинах, з яких і виникає цивільно-правовий спір [7, с. 54–55]. Принагідно зауважимо, що принцип рівності перед законом і судом є проявом загального принципу рівності, який у різних системах права – міжнародно-правовій і національній (внутрішньодержавній) – зважаючи на особливості суб'єктного складу і характер відносин, виражається в таких особливих проявах, як принцип суверенної рівності у міжнародному праві та принцип рівності однойменних суб'єктів (громадян, юридичних осіб) у внутрішньодержавному праві.

Яскраве застосування принципу верховенства права є рішення у справі №494/1299/17 від 24 січня 2018 року. В якому Публічне акціонерне товариство комерційний банк «Приватбанк» звернулось з позовом до особи стягнути заборгованість по кредитному договору на загальну суму 11213 гривень. Відповідачка зазначила, що є пенсіонеркою й іншого доходу не має у зв'язку з чим така сума боргу є занадто великою для її скрутного матеріального становища. Суд керувався принципом верховенства права і вказав, що одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [3, с. 20].

Водночас Т. Цувіна, виокремлює наступні ключові концепти, що складають зміст принципу верховенства права в цивільному судочинстві:

а) визнання пріоритетності прав людини;

б) законність, що передбачає неухильне дотримання під час здійснення цивільного судочинства норм процесуального та матеріального законодавства за умови, що воно відповідає встановленим ЄСПЛ вимогам до «якості закону», зокрема є доступним та передбачуваним;

в) юридична визначеність, яка гарантує передбачуваність та стабільність правозастосування, передбачаючи заборону надмірного формалізму та застосування зворотної дії закону, забезпечення єдності судової практики, дотримання правила res judicata та вимогу виконання судових рішень;

г) пропорційність, що спрямована на забезпечення розумного балансу приватних і публічних інтересів у сфері здійснення правосуддя в цивільних справах, відповідно до чого під час розгляду справи в порядку цивільного судочинства та ухваленні рішення у справі цілі обмежень прав людини

повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чиї інтереси обмежуються;

д) доступність правосуддя, що гарантує право на доступ до суду, а в окремих випадках також право на ефективні засоби правового захисту та право на доступ до альтернативних способів вирішення спорів;

е) гарантії права на справедливий судовий розгляд, зокрема, незалежність та неупередженість суду, рівноправність та змагальність судочинства, заборону втручання законодавця у процес відправлення правосуддя, вмотивованість судових рішень тощо [14, с. 117].

Як слушно відзначає В. Кройтор, принцип верховенства права охоплює не лише змістовний аспект (правового відношення між людиною і державою на засадах визнання людини вищої соціальної цінністю), але й процедурний аспект, який базується на вимогах відповідності правотворчої та правозастосовної практики певним стандартам, як: заборона зворотної дії закону, вимога ясності та несуперечності закону; вимога щодо однакового застосування закону та ін. [6, с. 58].

З введенням в країні воєнного стану цивільній процес зазнав значних змін щодо свого регулювання. Процес реалізації принципу верховенства права в цивільному процесі в умовах воєнного стану має характерні теоретичні та практичні, правові та процесуальні особливості, які потребують постійного науково-правового дослідження. Однак незважаючи на дію воєнного стану, завданням верховенства права в цивільному процесі є захист прав і законних інтересів людини та громадянина, дотримання законних рішень в судовому розгляді, регулювання цивільного процесу на належному правовому рівні [11, с. 271].

Разом з тим, реформування правосуддя не може бути раптовим і хаотичним процесом. Воно потребує ретельної підготовки, спрямованої на виявлення недоліків, які перешкоджають ефективній роботі системи цивільного судочинства та забезпеченню справедливого судового розгляду. До таких недоліків можуть належати причини економічного характеру, зокрема надмірне навантаження на судову систему або невідповідність між рівнем судових витрат учасників процесу та їхнім економічним становищем. Не варто виключати і проблеми, пов'язані з регулюванням цивільно-процесуальних відносин. Серед ключових питань – тривалість розгляду справ, складність окремих процедур та правил, а також високе навантаження на суди першої та касаційної інстанцій. Виявлені проблеми значно впливають на визначення заходів, необхідних для усунення цих недоліків і покращення ефективності цивільного судочинства. У цьому контексті вважається, що одним із головних завдань подальшого реформування системи правосуддя має стати забезпечення реального верховенства права. Це зрештою повинно привести до справедливості у судових процесах і вирішенні цивільних справ [9, с. 171].

Висновки. Отже, принцип верховенства права в цивільному судочинстві включає такі ключові складові: пріоритетність прав людини; законність, що передбачає обов'язкове дотримання норм процесуального та матеріального законодавства при здійсненні цивільного судочинства; юридична визначеність, яка гарантує стабільність і прогнозованість правозастосування; заборона довільності у прийнятті судових рішень у справах, які стосуються захисту порушених цивільних прав; пропорційність, яка забезпечує справедливий баланс між приватними та публічними інтересами у правосудді; доступність правосуддя, яка гарантує право на звернення до суду, а також у деяких випадках право на ефективні засоби захисту та доступ до альтернативного вирішення спорів; гарантії справедливого судового розгляду; недискримінація і рівність перед законом та судом, сутність яких полягає в тому, що сторони в цивільному процесі наділяються рівними (але не однаковими) процесуальними правами та обов'язками.

Список літератури:

1. Волощенко О. М. Деякі аспекти модернізації принципу верховенства права у цивільному процесуальному праві України. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку*: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 75–77.

2. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія). Доповідь про правовладдя (Дослідження № 512/2009) / Венеційська комісія; переклад українською Головатого С. Страсбург; Венеція, 25–26 березня 2011. 25 с. (CDL-AD(2011)003rev2-ukr). URL: https://surl.li/iznbxh (дата звернення: 19.06.2025).

3. Загребельна І. А. Верховенство права у цивільному процесі. *Міжнародний науковий журнал Інтернаука.* 2018. №8 (2). С. 19–20.

4. Коваль І. Реалізація принципу верховенства права при застосуванні способів захисту прав та інтересів. *Правничий часопис Донецького університету.* 2019. №2. С. 26–33.

5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 19.06.2025).

6. Кройтор В. А. Сутність принципу верховенства права при здійсненні правосуддя в цивільних справах. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня народження Пушкіна О. А. (Харків, 20 травня 2022 р.). С. 56–60.

7. Миколаєць В. А., Котович І. О. Принципи та процедури судочинства («Цивільне судочинство») : навчальний посібник. Ірпінь : Державний податковий університет, 2024. 150 с.

8. Олійник А. Верховенство права як засада цивільного судочинства. *Верховний Суд України* : вебсайт. URL: https://surli.cc/xuqnan (дата звернення: 19.06.2025).

9. Петренко В. С. Верховенство права як новий принцип цивільного судочинства. *Інформаційні технології у судочинстві* : матер. всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивільного процесу (Одеса, 18 квітня 2017 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Голубєвої Н. Ю. Одеса : Фенікс, 2017. С. 62–66. URL: https://hdl.handle.net/11300/17974 (дата звернення: 19.06.2025).

10. Соп'яненко О. Передумови формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 69. С. 164–172.

11. Стоєва Т. І., Моісеєнко Д. М. Верховенство права в цивільному процесі: виклики воєнного часу. *Матеріали І. І. Всеукраїнської науково-практичної конференції (ДДУВС, 16.11.2023).* С. 269–272.

12. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ : б/в, 2015. 208 с.

13. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15 (дата звернення: 19.06.2025).

14. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві. *Матеріали круглого столу, присвяченого 105-й річниці від дня народження видатного вченого у галузі цивільного процесуального права, доктора юридичних наук, професора Семена Юлійовича Каца* (м. Харків, 15 грудня 2020 р.) : збірник тез / за ред. проф. Гусарова К. В. Харків : ТОВ «Оберіг», 2020. С. 115–118.

15. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження: дис... … д-ра юрид. н.: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 625 с.

Ivanets I. P. THE FEATURES OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN PROTECTION OF VIOLATED CIVIL RIGHTS

The article examines the features of the rule of law principle in the protection of violated civil rights. Civil proceedings, as one of the leading forms of justice in the state, should be based on this principle. This is a guarantee of fair, impartial and effective protection of violated, unrecognized or contested rights and legitimate interests of both individuals and legal entities. In the modern sense, the principle of the rule of law in civil proceedings provides that the trial and court decisions should be based on clearly defined norms and laws, and not on subjective beliefs, desires or orders of judges or other participants in the process. Courts are obliged to adhere to the relevant legal norms when making decisions in such cases. Court decisions should be based on reasonable grounds and appropriate evidence. The principle of the rule of law in civil proceedings plays a key role in ensuring the implementation of legal norms, guarantees justice, equality and legal order in resolving civil conflicts and disputes. It contributes to the resolution of legal situations in accordance with the procedures and criteria established by law, opening up the possibility for the creative, rather than mechanical, application of legal norms. Judicial decisions guided by this principle are designed to affirm justice and human rights, as well as strengthen confidence in the judicial system. The specified principle covers not only the material aspect, which emphasizes the legal relations between a person and the state based on the recognition of human dignity as the highest social value, but also the procedural aspect. It provides for compliance with the requirements of transparency and compliance of law-making and law-enforcement activities with certain standards, such as the prohibition of retroactive effect of the law, clarity and consistency of legislation, as well as a uniform approach to its application. Despite the challenges of wartime, the main purpose of this principle remains the protection of the rights and legitimate interests of citizens, ensuring the legality of court decisions and supporting the regulation of civil proceedings at the proper legal level.

Key words: *principles of civil proceedings, the principle of the rule of law, protection of civil rights, civil proceedings, violation of civil rights.*

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/08

Іванова А. С.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРЕДСТАВНИЦТВО У СПРАВАХ ПРО ОБМЕЖЕННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У ВІДВІДУВАННІ ГРАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА УЧАСТІ В АЗАРТНИХ ІГРАХ

Стаття присвячена дослідженню особливостей залучення представника у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх як категорії справ окремого провадження. Звертається увага на новизну та недостатню дослідженість зазначеної теми в межах цивільно-процесуальної доктрини, попри її важливе значення як для теорії, так і для практики реалізації права на судовий захист. У статті встановлено допустимість та умови залучення законного і договірного представника заявника та заінтересованої у досліджуваній категорії справ окремого провадження. Автор доводить, що залучення законного представника безпосередньо для гравця є юридично неможливим, оскільки така особа, як дієздатний повнолітній учасник азартних ігор, не підпадає під коло осіб, які можуть мати законного представника. Водночас законне представництво можливе щодо інших учасників справи, наприклад, дитини-гравця або недієздатного утриманця, які можуть виступати заявниками чи заінтересованими особами. Проведено аналіз особливостей здійснення договірного представництва. На підставі аналізу норм чинного процесуального законодавства та з урахуванням правової природи справ про обмеження доступу до азартних ігор, автор обґрунтовує необхідність законодавчого запровадження обов'язкової участі адвоката як представника особи, щодо якої може бути застосоване обмеження. Така пропозиція ґрунтується на аналогії із правовим регулюванням справ про обмеження цивільної дієздатності, в яких участь адвоката є обов'язковою для захисту прав потенційно процесуально вразливого учасника справи. У зв'язку з цим запропоновано внести зміни до процесуального законодавства України шляхом поширення її дії на нову категорію справ – про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх. На думку автора, така зміна дозволить досягти балансу процесуальних прав сторін та забезпечити належний рівень захисту конституційних прав обмежуваної особи.

Ключові слова: *законне представництво, договірне представництво, процесуальне представництво, окреме провадження, обмеження доступу до азартних ігор, відвідування гральних закладів, участь в азартних іграх.*

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом [1]. Вказана норма у національному законодавстві, зокрема в межах регламентації здійснення цивільного судочинства, у тому числі втілюється шляхом забезпечення існування інституту представництва, який, як правильно зазначає Поліщук М.Г., є одним із передбачених законом способів реалізації права на судовий захист [2, с. 145]. Тобто питання реалізації права на залучення представника учасниками справи є важливим в межах дослідження як цивільно-процесуальних правовідносин в цілому, так і в межах доктринального аналізу категорій справ, які розглядаються в порядку цивільного судочинства, адже, як правильно зазначає Павлуник І.А., дія представника має цілком визначені цілі, а саме: захист (сприяння у захисті) прав та інтересів учасників справи та реалізація процесуальних прав і обов'язків учасників процесу, що є основними цілями у здійсненні процесуального представництва, та сприяння суду у здійсненні правосуддя; попередження порушень процесуальних прав особи, яку представляють, та досягнення найбільш сприятливого результату для особи, яку представляють, що є похідними цілями представництва [3, с. 40].

У зв'язку з цим видається цікавим дослідження питання особливостей залучення представників у різних категоріях справ, які розглядаються в порядку цивільного судочинства. Слід зазначити, що участь представника у справах позовного провадження та у певних категоріях справ окремого провадження, наприклад, у справах про

усиновлення, ставало неодноразово предметом розгляду представників цивільно-процесуальної доктрини, однак поза увагою більшості науковців залишається питання залучення представника у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх (справах про обмеження доступу до азартних ігор), які розглядаються в межах окремого провадження. Водночас визначення особливостей залучення представників у такій категорії справ, хоча і є новим і малодослідженим, однак може нести важливе як практичне, так і теоретичне значення, адже не тільки визначить особливості залучення представника, що є безпосереднім предметом дослідження, але і відобразить один із аспектів особливостей реалізації права на судовий захист у такій категорії справ окремого провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання представництва у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх не було предметом дослідження науковців як самостійна тема, а тому зазначене питання є новим і актуальним для цивільно-процесуальної доктрини. Водночас інститут представництва в цілому та зокрема у справах окремого провадження висвітлювались неодноразово, наприклад, у роботах таких науковців як Павлуник І.А., Поліщук М.Г., Полуніної О.О., Савчина Н.М., Татулич І.Ю., а питання представництва у справах саме про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх опосередковано були відображені у роботах Мінченко Р.М. та Руденко О.А.

Постановка завдання. Метою статті є визначення умов, за яких можливе здійснення законного та договірного представництва заявника та заінтересованої особи у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх, а саме: встановлення випадків, за яких залучення представника в такій категорії справ окремого провадження є неможливим чи навпаки – обов'язковим.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 58 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника [4]. Хоча у цьому переліку немає заявника та заінтересованої особи, тобто учасників справ окремого провадження, загальновизнаним є те, що представники у таких справах також можуть залучатися. При чому, як зазначає І. Ю. Татулич, «представник у справах окремого провадження – це особа, яка діє в межах наданих і належним чином оформлених повноважень від імені та в інтересах заявника, заінтересованих осіб з метою захисту в суді їх прав та інтересів» [5, с. 245]. До того ж, як вже зазначалося, однією із цілей діяльності представника є захист прав та інтересів учасників справи та реалізація процесуальних прав і обов'язків учасників процесу [3, с. 40]. Тобто при розгляді справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх як категорії справ окремого провадження можливим є залучення представника з метою забезпечення найбільш ефективного та повного здійснення учасниками справи своїх процесуальних прав та обов'язків.

Це реалізується за допомогою доступу до справи двох видів представників (законних та за договором), адже представництво за підставами виникнення поділяється саме на законне і договірне [6, с. 145]. Відповідно для визначення особливостей залучення представника в справах про обмеження доступу до азартних ігор необхідним є визначення особливостей залучення в таких справах законних представників та представників за договором.

Пропонуємо почати аналіз із законних представників. По-перше, у ч. 1 ст. 300-2 ЦПК України вказані суб'єкти зазначені як особи, які можуть подавати заяву обмеження доступу до азартних ігор [4]. Необхідно зазначити, що підстави для включення законного представника до кола таких осіб є дискусійними в науковій літературі. Наприклад, Мінченко Р.М. вважає, що під «законним представником такої особи» у ч. 1 ст. 300-2 ЦПК України мається на увазі законний представник заявника, тобто члена сім'ї обмежуваної особи. У зв'язку з цим авторка критикує чинну редакцію ч. 1 ст. 300-2 ЦПК України через те, що «зазначивши серед осіб, які можуть бути заявниками, законних представників, законодавець створив юридичну невизначеність цивільного процесуального правового статусу таких осіб, оскільки неможливо одночасно здійснювати процесуальну дію від власного імені та від імені іншої особи» [7, с. 201]. Вважаємо, що така позиція не враховує, що у ч. 1 ст. 300-2 ЦПК України вказано, що заява може бути подана «законними представниками такої особи», а не «таких осіб». Водночас у тексті вказаної норми законодавства члени сім'ї першого ступеня споріднення зазначаються у множині. Тобто, якби законодавець передбачав під «закон-

ними представниками» законного представника члена сім'ї першого ступеня споріднення, то він би зазначив, що заява подається «законними представниками таких осіб», а не «такої особи».

У зв'язку з цим, слушною вважаємо думку Руденко О. А., яка зазначає, що в ч. 1 ст. 300-2 ЦПК України мається на увазі законний представник обмежуваної особи, що, своєю чергою, суперечить не тільки нормам законодавства, якими регламентується статус законного представника, але й не відповідає вимогам, встановленим щодо осіб, які можуть брати участь в азартних іграх [8, с. 55].

Так, відповідно до положень ст. 242 Цивільного кодексу України та ч. 1 ст. 59 ЦПК України законними представниками є батьки або усиновлювачі (для малолітніх та неповнолітніх дітей), опікуни (для малолітніх дітей та фізичних осіб, визнаних недієздатними), піклувальники (для неповнолітніх осіб та фізичних осіб, визнаних обмежено дієздатними), а також охоронець спадкового майна [4; 9].

Водночас відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 1 «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» гравцем є фізична особа, яка на момент участі в азартній грі досягла 21-річного віку, є дієздатною, не перебуває у Реєстрі осіб, яким обмежено доступ до гральних закладів та/або участь в азартних іграх, та за власним бажанням бере участь в азартній грі [10]. Тобто особою, щодо якої може бути здійснено обмеження у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх, виступає виключно повнолітня та дієздатна фізична особа. У такому разі наявність у обмежуваної особи законного представника є неможливою, а відповідно такий законний представник не повинен бути включений до кола осіб, які можуть подати заяву про обмеження доступу фізичної особи до азартних ігор.

Тобто в межах цього дослідження визначено, що законне представництво особи, щодо якої здійснюється обмеження доступу до азартних ігор, неможливе. Тому логічною є теза, що законний представник у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх може бути наявний виключно у заявника та заінтересованої особи, яка не є особою, щодо якої здійснюється обмеження (наприклад, неповнолітньої дитини гравця, утриманця). У цьому випадку залучення законного представника не має особливостей, тобто залежно від того, який обсяг дієздатності має заявник або заінтересована особа (крім гравця), до законних представників віднесено батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників чи інших осіб, визначених законом [4].

Таким чином, як особливість залучення законних представників у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх визначено неможливість їх залучення як представника обмежуваної особи.

Що стосується представників за договором, то тут наявності обмежень по колу учасників справи, яких можна представляти, не видається. Так, відповідно до ч. 1 ст. 60 ЦПК України представником у суді може бути адвокат або законний представник [4]. Тобто договірне представництво передбачає залучення адвоката. Виключення з цього правила стосуються тільки малозначних справ та трудових спорів [4], однак справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх до таких категорій не відносяться. Тобто в досліджуваній категорії справ окремого провадження договірне представництво здійснює адвокат.

Логічним є те, що заявник у справах про обмеження фізичної особи в доступі до азартних ігор, реалізуючи процесуальну зацікавленість у забезпеченні свого охоронюваного законом інтересу на належний майновий рівень та соціальні зв'язки, повною мірою може визначити, чи є для нього необхідність залучити адвоката як свого представника. Так само заінтересована особа (крім тієї, щодо якої здійснюється обмеження) може, оцінивши рівень своєї зацікавленості у встановленні обмеження щодо гравця та обсяг впливу на неї подальшої участі гравця в азартних іграх, визначити можливість і необхідність залучення нею адвоката як представника.

Водночас обмежувана в доступі до азартних ігор особа не завжди матиме бажання, необхідний матеріальний ресурс, а також належний психічний стан, щоб прийняти рішення про залучення адвоката як представника. Однак в разі незалучення адвоката гравець залишається в завідомо гіршому становищі порівняно з іншими учасниками справи, адже саме на нього націлене обмеження його конституційних прав на свободу вільного розвитку своєї особистості в контексті реалізацій його майстерності в азартній грі та свободу пересування в частині заборони відвідувати гральні заклади, однак він не матиме професійного правничого захисту своїх інтересів.

Фактично за процесуальною вразливістю гравець у такому випадку може бути прирівняний до

особи, дієздатність якої обмежують. Слід зазначити, що для таких категорій справ окремого провадження, як обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та визнання фізичної особи недієздатною, передбачено обов'язкове залучення адвоката для представництва інтересів заінтересованої особи, обсяг дієздатності якої може бути змінений за результатами розгляду справи. Так, за змістом ч. 5 ст. 293 ЦПК України у випадках, встановлених пунктами 1 (обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи), 9 (надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку) і 10 (примусова госпіталізація до протитуберкульозного закладу) частини другої цієї статті, розгляд справ проводиться судом за обов'язковою участю адвоката особи, стосовно якої розглядається справа. У разі якщо особа не залучила адвоката, суд залучає його через орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правничої допомоги. Рішення суду про доручення призначити адвоката негайно, але не пізніше двох робочих днів, надсилається відповідному органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правничої допомоги, для виконання [4].

Враховуючи, що під час обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх відбувається обмеження виявлення власної особистісної незалежності, що є складовою частиною права на вільний розвиток своєї особистості, а також свободи пересування, вважаємо доцільним на п. 1-1 ч. 2 ст. 293 ЦПК України поширити дію ч. 5 ст. 293 ЦПК України, виклавши його в наступній редакції: «У випадках, встановлених пунктами 1, 1-1, 9 і 10 частини другої цієї статті, розгляд справ проводиться судом за обов'язковою участю адвоката особи, стосовно якої розглядається справа…». У такому разі залучення представника за договором для обмежуваної особи буде обов'язковим у справах про обмеження доступу до азартних ігор. Наразі ж обов'язкового договірного представництва така категорія справ окремого провадження не має.

Висновки. У межах проведеного дослідження встановлено, що залучення законного представника обмежуваної у доступі до азартних ігор особи в справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх є неможливим, адже обмежувана особа, тобто гравець в азартні ігри, не відноситься до кола осіб, які можуть мати законного представника. Інші заінтересовані особи, а також заявник можуть реалізовувати свої процесуальні права та обов'язки через законного представника, наприклад, якщо заінтересованою особою або заявником виступає неповнолітня дитина гравця чи недієздатний член сім'ї гравця.

Що стосується договірного представництва, то з урахуванням особливостей інституту обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх встановлено, що з метою забезпечення максимального балансу «процесуальних сил» між заявником та обмежуваною особою необхідним є запровадження обов'язкової участі адвоката як представника за договором обмежуваної особи, тобто за результатами проведеного дослідження пропонується поширити дію ч. 5 ст. 293 ЦПК України на п. 1-1 ч. 2 ст. 293 ЦПК України.

Слід зазначити, що питання, які висвітлені у цьому дослідженні, лише в цілому окреслюють наявні проблеми у регулюванні залучення представника у справах про обмеження доступу до азартних ігор, водночас можливим є продовження дослідження вказаної тематики, зокрема в частині особливостей залучення законного представника дитини гравця у випадках, коли така дитина виступає заявником, або ж у випадках, коли дитина є заінтересованою особою, а обмеження гравця здійснюється на підставі наявності заборгованості зі сплати аліментів, отримувачем яких призначено іншого з батьків.

Список літератури:

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 26.06.2025).

2. Поліщук М.Г. Поняття та значення процесуального представництва в україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 8. С. 145–147. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/35 (дата звернення: 26.06.2025).

3. Павлуник І. А. Представництво в цивільному процесі України. Київ, 2002. 252 с.

4. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 26.06.2025).

5. Татулич І. Ю. Інститут представництва у справах окремого провадження. Адміністративне право і процес. 2014. № 4 (10). С. 241–246.

6. Штефан М. Цивільний процес: Підруч. для юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. Київ : Ін Юре, 1997. 608 с.

7. Мінченко Р. Юридична техніка внесення змін до цивільного процесуального законодавства України. Публічне право. 2020. № 3 (39). С. 186–204. URL: https://doi.org/10.32782/2306-9082/2020-39-22 (дата звернення: 26.06.2025).

8. Руденко О. А. Розгляд судом справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх. Галицькі студії: юридичні науки. 2023. № 1. С. 52–57. URL: https://doi.org/10.32782/galician_studies/law-2023-1-9 (дата звернення: 26.06.2025).

9. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 26.06.2025).

10. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор : Закон України від 14.07.2020 № 768-IX : станом на 1 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text (дата звернення: 26.06.2025).

Ivanova A. S. REPRESENTATION IN CASES ON LIMITATION OF AN INDIVIDUAL'S OPPORTUNITY TO VISIT GAMBLING ESTABLISHMENTS AND PARTICIPATE IN GAMBLING

The article focuses on the examination of the specific features of representation in cases on limitation of an individual's opportunity to visit gambling establishments and participate in gambling, classified as a category of separate proceedings. Attention is drawn to the novelty and insufficient scholarly exploration of this issue within the framework of civil procedural doctrine, despite its significant theoretical and practical relevance to the realization of the right to judicial protection. The article establishes the admissibility and conditions under which both legal and contractual representatives may participate on behalf of the applicant and the interested person in this particular category of separate proceedings. The author establishes that legal representation of the person whose access to gambling may be restricted – the gambler – is legally impermissible, as such a person, being a legally capable adult, does not fall within the category of persons who may have a legal representative. At the same time, legal representation is permissible for other participants in the proceedings, such as a gambler's child or a person with limited legal capacity, who may act as an applicant or an interested person. The article also analyses the peculiarities of contractual representation. Based on an examination of the current procedural legislation and the legal nature of cases on the restriction of access to gambling, the author substantiates the necessity of legislatively mandating the participation of a lawyer as the representative of the person subject to such restrictions. This proposal draws upon an analogy with the procedural rules governing cases involving the limitation of legal capacity, in which the mandatory participation of a lawyer is prescribed to safeguard the rights of a potentially procedurally vulnerable person. Accordingly, the author proposes amending the procedural legislation of Ukraine by extending its scope to cover this new category of cases – those on limitation of an individual's opportunity to visit gambling establishments and participate in gambling. In the author's view, such a legislative amendment would contribute to ensuring procedural equality of the participants and provide an adequate level of protection for the constitutional rights of the person subject to restriction.

Key words: *legal representation, contractual representation, procedural representation, separate proceedings, restriction of access to gambling, visiting gambling establishments, participation in gambling.*

УДК 347.465
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/09

Луценко Д. С.
Адвокатське об'єднання «Novels»

ОГЛЯД ОСНОВНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ЩОДО МАЙНОВИХ ОЧІКУВАНЬ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

У статті здійснено комплексне дослідження правової природи майнових очікувань у системі цивільного права України. Актуальність теми зумовлена зростаючим практичним значенням майнових очікувань, особливо в умовах економічної нестабільності, дією воєнного стану в Україні, трансформації правовідносин та зростання інвестиційної активності. Майнові очікування є порівняно новим, недостатньо визначеним явищем у вітчизняному праві, що потребує глибокого аналізу, концептуального осмислення та чіткого законодавчого регулювання. У роботі висвітлено основні підходи до трактування цього поняття в українській юридичній науці, розкрито його співвідношення з легітимними очікуваннями, відомими в практиці Європейського суду з прав людини, а також з такими категоріями, як «право вимоги», «сподівання», «майновий інтерес» і «захищене очікування».

Особливу увагу приділено вивченню джерел виникнення майнових очікувань, серед яких: укладання попередніх договорів, правонаступництво у спадкових правовідносинах, участь у корпоративних відносинах, дії органів публічної влади, а також різноманітні інвестиційні механізми та зобов'язальні відносини з відкритою правовою перспективою. Автор наголошує, що хоча майнові очікування не є суб'єктивним правом у традиційному розумінні, вони можуть створювати обґрунтовану юридичну зацікавленість особи у майбутньому набутті прав, яка потребує певного ступеня правового захисту з боку держави.

У статті також проаналізовано потенціал захисту майнових очікувань у національній судовій практиці, розкрито особливості правозастосування в цій сфері та окреслено перспективи їх визнання на законодавчому рівні. Автором зроблено спробу систематизувати ознаки, за яких майнові очікування можуть набувати юридичної сили та визнаватися об'єктом захисту у цивільному праві. Запропоновано конкретні шляхи вдосконалення цивільного законодавства України, зокрема шляхом внесення змін до Цивільного кодексу з метою запровадження поняття майнових очікувань як специфічної форми охоронюваного інтересу. Обґрунтовано необхідність формування єдиної правової доктрини у цій сфері та забезпечення відповідності національного підходу європейським стандартам у галузі прав людини, захисту права власності та стабільності цивільного обороту.

Ключові слова: *майнові очікування, цивільне право, охоронюваний інтерес, легітимні очікування, правовий захист, правовідносини.*

Постановка проблеми. Майнові очікування як правова категорія займають проміжне місце між простими надіями та повноцінними майновими правами. Однак їхній правовий статус залишається недостатньо визначеним і врегульованим у цивільному законодавстві України. Відсутність чітких нормативних критеріїв та уніфікованого підходу до визначення і захисту майнових очікувань призводить до неоднозначної судової практики, що створює правову невизначеність для учасників цивільних відносин.

Це, у свою чергу, породжує ризики неправомірного позбавлення осіб майнових інтересів, а також ускладнює забезпечення справедливості та правової безпеки в цивільному обороті. Особливо гостро ця проблема виявляється у випадках спадкових правовідносин, інвестиційної діяльності та договорів щодо передачі майна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі майнові очікування визначаються як юридичні позиції, що вказують на можливе виникнення майнових прав або інтересів у майбутньому. Вони можуть виникати внаслідок певних подій чи дій, які ще не призвели до набуття конкретних майнових прав. Майнові очікування мають різноманітний характер залежно від контексту, наприклад, вони можуть стосуватися інвестиційних проектів, угод щодо передачі майна або інших ситуацій, у яких існує потенційна можливість виникнення майнових прав [4].

Відмінною рисою майнових очікувань є те, що вони ще не набули юридичної чинності і потребу-

ють здійснення додаткових дій або настання певних умов для їх реалізації. Проте, вони відіграють важливу роль у визначенні можливостей та обмежень сторін у майнових правовідносинах.

У контексті міжнародного права, зокрема Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, використовується поняття «легітимних очікувань», яке служить для захисту майнових прав осіб у випадках втручання держави. Водночас поняття «майнового права очікування» та «легітимних очікувань» мають різні підходи до розуміння майнових прав і їх захисту. Українська судова практика розглядає «майнове право очікування» як окремий інститут, що відрізняється від поняття «легітимних очікувань», як його розуміє Європейський суд з прав людини. На думку дослідників, це відображає існуючі розбіжності в інтерпретації та застосуванні цих термінів у різних правових системах [7, с. 68].

Постановка завдання. Метою цієї статті є комплексне дослідження поняття майнових очікувань у цивільному праві, огляд основних теоретичних концепцій, виявлення їх сутності, особливостей та правового статусу, а також аналіз проблем, що виникають у процесі їх застосування та захисту.

Для досягнення цієї мети ставляться такі завдання:

1. Проаналізувати наукові підходи до визначення майнових очікувань у цивільному праві та їх відмінність від споріднених категорій, зокрема легітимних очікувань.

2. Визначити правовий статус майнових очікувань у сучасному цивільному законодавстві та судовій практиці України.

3. Дослідити проблемні питання застосування інституту майнових очікувань у різних сферах цивільних правовідносин.

4. Запропонувати рекомендації щодо вдосконалення законодавчого регулювання та практики захисту майнових очікувань для забезпечення правової визначеності та захисту інтересів учасників цивільного обороту.

Виклад основного матеріалу. Майнові очікування – це суб'єктивні очікування особи щодо отримання певних майнових благ у майбутньому, які покликані захищати інтереси особи ще до набуття нею фактичного майнового права. Вони виникають у випадках, коли особа має обґрунтовані підстави розраховувати на певне майно, наприклад, внаслідок договору, заповіту або інших правових підстав [2, с. 48–50].

У сучасному цивільному праві поняття майнових очікувань набуває все більшої актуальності, особливо в умовах правової невизначеності, пов'язаної з реформуванням національного законодавства, судовою практикою та впливом міжнародних стандартів захисту прав людини.

У результаті аналізу наукової літератури було встановлено, що майнові очікування розглядаються як юридичні позиції, які вказують на потенційну можливість виникнення майнових прав або інтересів у майбутньому. Вони можуть виникати внаслідок попередніх угод, дій, що ще не призвели до оформлення правовідносин, чи в контексті публічно-правових зобов'язань. Наприклад, обіцянка укласти договір купівлі-продажу, участь в інвестиційному конкурсі чи очікування на отримання дозволу.

У теорії також простежується важливе розмежування між майновими очікуваннями і легітимними очікуваннями. Останні, на відміну від перших, визнаються в системі міжнародного права як частина права на мирне володіння майном (ст. 1 Протоколу №1 до Європейської конвенції) [1]. Водночас майнові очікування в контексті українського права ще не мають сталої дефініції.

Проаналізовано правовий статус майнових очікувань у чинному цивільному законодавстві України. Законодавство не містить окремої статті, що регламентує ці відносини. Проте у правозастосовній практиці вони проявляються в контексті таких інститутів, як:

– попередні договори (ст. 635 ЦК України) [2],

– інститут добросовісного набувача,

– публічні обіцянки винагороди або обіцянки надання майна.

Судова практика України визнає окремі форми очікувань (наприклад, добросовісне очікування набуття права власності на підставі договору чи адміністративного акту), але немає усталеної судової лінії, яка б гарантувала сталий захист таких правопозицій. При цьому, рішення ЄСПЛ вказують на необхідність врахування «легітимних очікувань» навіть у ситуаціях, коли суб'єкт ще не набув майнового права у вузькому юридичному сенсі.

Попри те, що майнові очікування визнаються юридично значущими в окремих випадках, у національному законодавстві України відсутнє чітке нормативне закріплення цього поняття [6, с. 120–122]. Це призводить до неоднозначного тлумачення правового статусу осіб, які посилаються на наявність майнових очікувань, особливо в умовах договірних чи інвестиційних правовідносин.

Однією з фундаментальних проблем правового регулювання майнових очікувань у цивільному праві України є відсутність чітко встановлених критеріїв, за яких такі очікування можуть визнаватися обґрунтованими і такими, що підлягають правовому захисту. Це створює істотні ризики правової невизначеності як для приватних осіб, так і для бізнесу, особливо в інвестиційній сфері, де важливою умовою стабільного функціонування є прогнозованість результатів правочинів.

На сьогодні чинне цивільне законодавство України не містить чіткого поняття «майнові очікування», а тим більше – не передбачає їх як самостійний об'єкт цивільних прав. Це ускладнює захист прав осіб, які, наприклад, понесли витрати в межах підготовчого етапу до укладення договору або отримали певні адміністративні дозволи, які пізніше були скасовані. У таких випадках постає проблема: чи мають ці особи право на компенсацію понесених витрат або моральної шкоди?

У країнах англосаксонської правової системи, зокрема у Великій Британії та США, подібні ситуації можуть підпадати під доктрину «promissory estoppel» (стримуючого заперечення), яка дозволяє захистити особу, що діяла добросовісно, покладаючись на обіцянку іншої сторони. В українському ж контексті така практика практично відсутня, і навіть суди часто ігнорують ситуації, де існує очевидне економічне обґрунтування для захисту інтересів особи [5, с. 103].

Наступна проблема – розмежування між правомірним майновим очікуванням і звичайною суб'єктивною надією на отримання певних прав у майбутньому. Наприклад, особа може взяти участь у конкурсі на інвестування у земельну ділянку, укласти попередній договір купівлі-продажу нерухомості або отримати позитивний висновок щодо технічної можливості підключення об'єкта до електромережі. В кожному з цих випадків виникає залежність дій особи від очікуваного результату, який юридично ще не настав [8, с. 135–138].

Особливо складною ситуація стає, коли особа понесла значні витрати – наприклад, на виготовлення проєктної документації, отримання дозволів, передоплату – але з незалежних причин не змогла реалізувати своє право власності або інше майнове право. Постає логічне питання: чи має така особа право на компенсацію, і якщо так – на якій правовій підставі?

У чинному законодавстві України немає прямої норми, яка б дозволяла відшкодовувати шкоду, понесену внаслідок втрати очікуваного майнового права. Деякі судові рішення намагаються вирішити подібні конфлікти через застосування загальних принципів цивільного законодавства – таких як добросовісність, справедливість, недопустимість зловживання правом, – проте така практика є поодинокою і залежить від судової дискреції.

Паралельно існує ще одна серйозна проблема – труднощі застосування іноземного досвіду щодо легітимних очікувань у національній судовій практиці. В ряді справ Європейський суд з прав людини визнає, що навіть якщо особа не має формального права власності, її «легітимне очікування» на отримання такого права може становити об'єкт захисту відповідно до ст. 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини. Наприклад, у справі «Stretch v. The United Kingdom» (2003) Суд визнав, що навіть необов'язкове право оренди, яке особа розраховувала отримати, є таким, що заслуговує на правовий захист.

В Україні ж суди рідко посилаються на положення Конвенції у таких справах, ще рідше – визнають майнові очікування як об'єкт захисту. Наприклад, у справах, що стосуються скасування дозволів на будівництво, рішень органів місцевого самоврядування або адміністративних актів, суди зазвичай стають на позицію формального підходу: якщо немає права – немає і порушення [8, с. 150].

Це становить серйозну перепону для правової визначеності, зокрема у випадках, коли держава змінює «правила гри» вже після того, як суб'єкт здійснив інвестиції або інші дії в розрахунку на майбутні права. Відсутність гарантій компенсації за таких обставин є фактором, що стримує економічний розвиток.

Сукупність зазначених проблем формує нестабільне правове середовище, в якому особи не можуть ефективно захищати свої очікування, навіть якщо вони базуються на чітких економічних розрахунках або тривалих відносинах з контрагентом. Для інвесторів, особливо іноземних, це є стримуючим чинником для вкладення коштів в українську економіку. Без впевненості в захисті очікувань на майнові права важко говорити про довгострокові стратегії розвитку.

Також відсутність визначеного алгоритму дій у випадку визнання очікувань порушеними позбавляє осіб ефективних засобів захисту. Наприклад, незрозуміло, чи можливо пред'явити позов про компенсацію збитків, якщо між сторонами не було укладено основного договору. Суди

часто відмовляють у таких позовах, посилаючись на відсутність юридичного факту, що спричинив правопорушення.

Таким чином, інститут майнових очікувань в Україні перебуває на початковому етапі формування, а його правозастосування часто є суперечливим і непослідовним. Така ситуація вимагає нормативного втручання, спрямованого на:

– законодавче визначення поняття «майнове очікування»;

– встановлення критеріїв правомірності таких очікувань;

– передбачення механізмів їх захисту;

– імплементацію практики ЄСПЛ у національне законодавство.

Висновки. Правовий інститут майнових очікувань в Україні наразі перебуває на етапі становлення. Відсутність чіткого законодавчого закріплення та усталеної судової практики ускладнює передбачуваність правозастосування та створює ризики як для інвесторів, так і для звичайних учасників цивільного обороту. З метою підвищення рівня правової визначеності та забезпечення ефективного захисту прав осіб, доцільно запропонувати низку рекомендацій, які охоплюють як законодавчий, так і судово-практичний рівень.

Перше й основне – це законодавче визначення самого поняття «майнові очікування». У чинному Цивільному кодексі України (ЦКУ) відсутнє навіть загальне визначення цього терміна, що призводить до неоднозначного трактування його суті.

Наприклад, доповнити ЦКУ новою статтею або главою, яка б містила:

– визначення поняття майнових очікувань (наприклад, як обґрунтована та легітимна впевненість особи в майбутньому набутті майнового права або вигоди в результаті правомірної поведінки іншої особи або органу державної влади);

– ознаки правомірності таких очікувань;

– критерії відмежування правомірних очікувань від суб'єктивної надії чи сподівань.

Це дозволить уникнути суб'єктивізму у правозастосуванні та зменшить кількість спорів у цій сфері.

Однією з головних проблем у судовій практиці є невизначеність щодо того, за яких саме умов у особи виникає право на захист своїх майнових очікувань. Особливо це важливо у випадках, коли особа здійснила витрати або розраховувала на набуття певного права внаслідок обіцянок, угод або публічних заяв з боку держави чи контрагентів.

Рекомендується встановити в законі чіткий перелік підстав виникнення правомірних очікувань, серед яких можуть бути:

– офіційне схвалення проєкту або інвестиції з боку державного органу;

– публічні заяви посадових осіб, що створили у особи обґрунтовану впевненість у майбутньому набутті права;

– виконання особою суттєвих витрат, спрямованих на досягнення правового результату;

– існування стабільної та передбачуваної правової ситуації, яка була порушена державою.

Одночасно потрібно встановити механізм припинення майнових очікувань у разі зміни обставин або скасування відповідних рішень.

У багатьох юрисдикціях (зокрема, у європейській практиці ЄСПЛ) втрата легітимних очікувань визнається підставою для відшкодування шкоди. В Україні ж суди часто відмовляють у такому захисті через брак нормативного підґрунтя.

Доцільно внести зміни до ЦКУ та закону «Про відповідальність держави за шкоду, завдану незаконними діями» щодо:

– можливості стягнення збитків у разі втрати правомірних майнових очікувань;

– порядку визначення розміру такої шкоди (витрати, втрачені вигоди, інвестиції, моральна шкода);

– особливостей відповідальності держави або органів влади в разі порушення очікувань, що виникли на підставі їх рішень або дій.

Судова практика в Україні щодо майнових очікувань є неоднорідною. Деякі суди визнають очікування як об'єкт цивільного захисту, інші – ні. Така непослідовність шкодить довірі до правової системи.

Верховному Суду України доцільно:

– розробити узагальнюючі правові позиції та правові висновки щодо легітимних очікувань;

– надати роз'яснення у формі постанови пленуму або зразкової справи;

– створити прецеденти, які базуються на європейських стандартах, зокрема практиці ЄСПЛ в яких розкривається поняття «legitimate expectations».

Це сприятиме формуванню сталої практики, що підвищить рівень довіри до судової системи.

Органи державної влади часто ініціюють зміни в регуляторному середовищі, які суперечать раніше створеним умовам для приватних осіб. Така практика підриває стабільність та інвестиційну привабливість держави.

Наприклад:

– запровадити обов'язкову оцінку впливу регуляторних актів на правомірні очікування приватних осіб;

– зобов'язати органи влади публікувати роз'яснення щодо збереження або припинення прав, які могли виникнути внаслідок попередніх дій;

– створити адміністративну процедуру оскарження дій або рішень, що призводять до втрати майнових очікувань.

Нерідко самі учасники цивільного обороту не можуть чітко усвідомити межу між правомірним очікуванням та суб'єктивною надією. Це створює додаткові ризики юридичної невизначеності.

Рекомендація: провести широке інформування бізнесу, юристів, інвесторів щодо:

– природи майнових очікувань;

– можливостей та меж їх захисту;

– особливостей взаємодії з державними органами у сфері публічних обіцянок або інвестицій.

Це сприятиме самозахисту прав ще на досудовому етапі.

Отже, майнові очікування є важливою складовою сучасного цивільного обігу, яка перебуває на межі фактичного стану та юридичного визнання. Для забезпечення правової визначеності та захисту інтересів учасників цивільного обороту необхідно не лише нормативно закріпити інститут майнових очікувань, але й запровадити ефективні механізми їх захисту та компенсації втрачених прав. Комплексна реалізація зазначених рекомендацій дозволить зміцнити довіру до правової системи, сприятиме інвестиційній стабільності та забезпечить відповідність українського законодавства європейським стандартам.

Висновки. Досвід розвинених країн, які досягли позитивних результатів у правому регулюванні майнових очікувань на рівні національного законодавства, показує, що сформовано сім основних теоретичних концепцій майнових очікувань у цивільному праві, зокрема:

Теорія легітимних очікувань (legitimate expectations theory) визнає майнові очікування особи як об'єкт охорони у випадках, коли держава формує стійку правову позицію або обіцянку, яка має економічне значення.

Концепція охоронюваного інтересу, згідно з якою майнові очікування розглядаються не як суб'єктивне право, а як «інтерес, який заслуговує на правовий захист». Зустрічається в німецькому цивільному праві та рецепована в українську доктрину через категорію «виправданого інтересу».

Економіко-правовий підхід (Law & Economics) згідно якого майнові очікування – як чинник сталості контрактних та інвестиційних відносин. Право має забезпечувати прогнозованість та мінімізувати транзакційні витрати через визнання правового захисту очікувань.

Теорія динамічної власності (Dynamic Property Theory) – майнові очікування трактуються як потенційна форма власності, що формується у процесі реалізації договору або адміністративної процедури.

Англосаксонська концепція «equity» та «estoppel» визнання справедливості й заборона зміни поведінки сторони (на шкоду іншій), якщо інша сторона поклалась на відповідну поведінку і зазнала витрат.

Доктрина «legitimate trust» розроблена в межах адміністративного права ЄС: фокус на очікуваннях осіб щодо стабільності правового статусу та непорушності наданих прав.

Майнові очікування як об'єкт компенсації у справедливому правосудді, у межах рішень ЄСПЛ (наприклад, справа *Kopecky v. Slovakia*), майнові очікування можуть визнаватись як «власність» у розумінні статті 1 Протоколу №1 до ЄКПЛ.

Провівши науковий аналіз основних теоретичних концепцій майнових очікувань у цивільному праві, можна дійти висновку, що майнові очікування є проміжною формою між інтересом і суб'єктивним правом, що потребує гнучкої правової моделі захисту, особливо у сферах публічного управління, інвестицій та оборонного замовлення. У сучасному цивільному праві виникає тенденція до юридичної об'єктивації очікувань, особливо у зобов'язальних і договірних відносинах, де очікування мають економічну цінність.

Інституалізація легітимних очікувань має вирішальне значення для правової визначеності та сталості правовідносин у перехідних економіках, таких як Україна. Національні системи права повинні адаптувати положення про охоронювані інтереси до контексту майнових очікувань, зокрема у сферах інвестицій, приватизації, державно-приватного партнерства.

Визначення правового статусу майнових очікувань потребує запровадження критеріїв: наявність правового джерела (обіцянки, договору, акта), обґрунтованість і добросовісність очікувань, інвестиційна або економічна складова.

Майнові очікування можуть формуватися не лише між приватними особами, але й у відносинах із державою, коли органи влади ство-

рюють стабільну норму поведінки або прямо обіцяють надання пільг, дозволів тощо. Учасники оборонно-промислового комплексу особливо потребують правової охорони очікувань, оскільки більшість контрактів мають багаторічний характер, залежать від державного фінансування і законодавчих змін. Запровадження категорії «легітимних майнових очікувань» у Цивільний кодекс України могло би слугувати основою для ефективного механізму захисту інвестицій, компенсації втрат та прогнозованості державної політики.

Список літератури:

1. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Протокол №1, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 31.05.2025).

2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 31.05.2025).

3. Бондарчук В. П. Правове регулювання майнових очікувань в цивільному праві України . *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Право*. 2022. Вип. 187. С. 45–53.

4. Кисіль В. Право очікування: транскрипції змісту. Юридична газета онлайн. 12.02.2019. № 7 URL: https://surl.li/ailexy (дата звернення: 31.05.2025).

5. Ковальчук І. М. Майнові очікування як об'єкт цивільно-правового захисту. *Юридичний вісник України*. 2023. № 4. С. 102–110.

6. Методологія оцінки вартості майнових прав інтелектуальної власності та практичні аспекти її застосування: монографія; НДІ ІВ НАПрН України. Київ. Інтерсервіс, 2020. С. 344.

7. Сліпченко С. О. Поняття законних очікувань як різновиду майна. Форум Права. 2020. № 62(3). С. 66–77.

8. Цивільне право і процес: витоки, здобутки та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 грудня 2020 р. Київ. Київський регіональний центр, 2020. Ч. 1. С. 176

Lutsenko D. S. REVIEW OF KEY THEORETICAL CONCEPTS REGARDING PROPERTY EXPECTATIONS IN CIVIL LAW

The article presents a comprehensive study of the legal nature of proprietary expectations within the civil law system of Ukraine. The relevance of this topic stems from the increasing practical importance of proprietary expectations, especially in the context of economic instability, transformation of legal relations, and growing investment activity. Proprietary expectations represent a relatively new and insufficiently defined phenomenon in Ukrainian law, which requires in-depth analysis, conceptual reflection, and clear legislative regulation. The study highlights the main approaches to the interpretation of this concept in Ukrainian legal science, and examines its correlation with legitimate expectations recognized in the practice of the European Court of Human Rights, as well as with such categories as "right of claim," "hope," "property interest," and "protected expectation."

Particular attention is given to the sources of proprietary expectations, including: conclusion of preliminary agreements, succession in inheritance relations, participation in corporate relations, actions of public authorities, as well as various investment mechanisms and obligations with an open legal perspective. The author emphasizes that although proprietary expectations do not constitute subjective rights in the traditional sense, they may give rise to a justified legal interest of a person in the future acquisition of rights, which requires a certain degree of legal protection by the state.

The article also analyzes the potential for the protection of proprietary expectations in national judicial practice, reveals specific features of law enforcement in this area, and outlines the prospects for their recognition at the legislative level. The author attempts to systematize the criteria under which proprietary expectations may acquire legal force and be recognized as objects of protection in civil law. Specific proposals are made to improve the civil legislation of Ukraine, in particular by amending the Civil Code to introduce the concept of proprietary expectations as a specific form of protected interest. The necessity of forming a unified legal doctrine in this sphere is substantiated, along with ensuring the compliance of the national approach with European standards in the field of human rights, protection of property rights, and the stability of civil turnover.

Key words: *proprietary expectations, civil law, protected interest, legitimate expectations, legal protection, legal relations.*

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9:004.056.5:351.814
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/10

Гнедюк В. Л.
Український науково-дослідний інститут
Спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ ОБ'ЄКТІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Стаття є дослідженням актуального питання правового забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури в умовах воєнного стану. З урахуванням зростаючої інтенсивності кібератак на енергетичні, телекомунікаційні, транспортні, фінансові та інші життєво важливі системи, проаналізовано чинне національне законодавство у сфері кібербезпеки, окреслено його сильні сторони та системні вади. Особливу увагу приділено законодавчим актам, що визначають підходи до класифікації об'єктів критичної інфраструктури, регламентації повноважень суб'єктів кібербезпеки, а також особливостям правового режиму у сфері державного та публічно-приватного управління кіберзагрозами. Встановлено, що чинна нормативно-правова база характеризується фрагментарністю, браком підзаконного регулювання та слабкою узгодженістю із міжнародними стандартами. У межах статті розглянуто п'ять ключових проблем: неузгодженість нормативно-правових актів, нечіткість критеріїв віднесення об'єктів до критичної інфраструктури, відсутність ефективної міжвідомчої координації, низький рівень обов'язковості впровадження стандартів кіберзахисту для приватного сектору та кадровий дефіцит. Окремий акцент зроблено на специфіці правового регулювання в умовах гібридної війни, яка вимагає від держави гнучких, адаптивних і швидко реалізованих рішень на рівні нормативного планування. Запропоновано стратегічні напрями вдосконалення правового механізму забезпечення кібербезпеки, серед яких: перегляд підходів до ідентифікації об'єктів критичної інфраструктури, розробка типових вимог до кіберзахисту для окремих галузей, створення оперативного органу при НКЦК з функціями міжвідомчої координації, запровадження інституцій публічно-приватного партнерства, а також гармонізація українського законодавства зі стандартами ЄС (зокрема, NIS2). Зроблено висновок, що подальше удосконалення правового регулювання кібербезпеки в Україні має спиратись на комплексну оцінку ризиків, адаптацію міжнародного досвіду та синергію державних і недержавних ініціатив. Перспективи подальших досліджень полягають у розробці єдиного протоколу реагування на кібератаки, аналізі ролі сектору оборони в кіберзахисті критичної інфраструктури, а також вивченні механізмів правового забезпечення кіберстійкості у галузях із високим рівнем цифрової залежності.

Ключові слова: *кібератаки, критична інфраструктура, кібербезпека, законодавство, військова агресія, державно-приватне партнерство, нормативний акт.*

Постановка проблеми. У контексті повномасштабної військової агресії проти України питання кібербезпеки набуває особливої актуальності, зокрема щодо захисту об'єктів критичної інфраструктури, які становлять основу функціонування держави, суспільства та економіки. Зростання кількості кібератак, спрямованих на енергетичні, транспортні, інформаційні та інші критично важливі системи, засвідчує необхідність перегляду, оновлення та систематизації нормативно-правових підходів до забезпечення кібербезпеки в умовах гібридної війни.

Попри наявність базових законодавчих актів, таких як Закон України «Про основні засади

забезпечення кібербезпеки України» та суміжних нормативно-правових документів, існує низка проблем, пов'язаних із нечіткістю процедур і критеріїв ідентифікації об'єктів критичної інфраструктури, недостатньою узгодженістю між суб'єктами сектора безпеки й оборони, а також фрагментарністю регулювання у сфері публічно-приватного партнерства в галузі кіберзахисту. У реаліях зростаючих загроз постає потреба в концептуальному переосмисленні підходів до правового забезпечення кібербезпеки з урахуванням як міжнародних стандартів, так і специфіки воєнного часу.

Таким чином, наукове осмислення проблематики правового регулювання кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури в Україні в умовах повномасштабної війни є необхідною передумовою формування цілісної та ефективної національної системи кіберзахисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Робота ґрунтується на аналізі законодавства України, науково-методичної літератури, наукових статей, періодичних видань та напрацювань сучасних вчених і дослідників, серед них: О. А. Алексеєва, Б. В. Богдан, В. Богом'я, О. І. Скіцько, Р. А. Ширшов, Я. С. Мануілов тощо.

Так, у дослідженні О. А. Алексеєвої [1] розглянуто структурні елементи правового механізму кіберзахисту критичної інфраструктури, визначено його основні вразливості та акцентовано увагу на необхідності законодавчої деталізації процедур взаємодії суб'єктів кібербезпеки у кризових ситуаціях. Б. В. [2] Богдан у своїй праці актуалізує проблематику захисту критичної інформаційної інфраструктури як пріоритетного напряму національної безпеки, наголошуючи на потребі чіткого поділу об'єктів на категорії захисту. Праця О. І. Скіцька та Р. А. Ширшова присвячена аналізу стану правової регламентації кібербезпеки на національному рівні, зокрема функціонуванню профільних інституцій та механізмів моніторингу [10].

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз стану правового забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури в Україні в умовах воєнного стану, виявлення основних проблем нормативно-правового регулювання у цій сфері та обґрунтування стратегічних напрямів його вдосконалення з урахуванням сучасних викликів гібридної війни, міжнародних стандартів та перспектив євроінтеграції.

Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання:

1. Проаналізувати чинне законодавство України у сфері кібербезпеки та визначити його роль у забезпеченні захисту критичної інфраструктури.
2. Виявити основні проблеми нормативно-правового регулювання кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури в умовах гібридної війни.
3. Запропонувати стратегічні напрями вдосконалення правового механізму кіберзахисту з урахуванням специфіки воєнного стану та перспектив євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 року держава-агресор розпочала повномасштабну військову агресію проти України, що супроводжується масштабним порушенням міжнародного права. У квітні того ж року російською федерацією було здійснено скоординовану та цілеспрямовану кібератаку на об'єкти критичної інфраструктури України. Ворог продовжує реалізацію своєї кіберстратегії на постійній основі, використовуючи кібератаки як елемент гібридної війни. Злочинний план російських хакерських угруповань передбачав виведення з ладу високовольтних електричних підстанцій, користувацьких комп'ютерів, серверів, автоматизованих робочих місць, серверного та мережевого обладнання, що створювало ризики масштабного техногенного колапсу. Така ситуація вимагає суттєвого вдосконалення рівня кіберзахисту, посилення захищеності інформаційних ресурсів та інформаційно-комунікаційних систем об'єктів критичної інфраструктури, доведення їхнього стану до рівня, що забезпечує функціонування безпечного, єдиного, інтегрованого секторного інформаційного та комунікаційного середовища [5, с. 157].

Державна політика у сфері кібербезпеки визначається сукупністю нормативно-правових актів, що формують засади реалізації такої політики, її напрями, принципи та основні завдання. До ключових нормативних документів, що формують базовий рівень такої політики, належать Стратегія кібербезпеки України, закони України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про національну безпеку України», «Про критичну інфраструктуру», а також постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про організаційно-технічну модель кіберзахисту», «Деякі питання об'єктів критичної інформаційної інфраструктури», «Про затвердження Порядку проведення огляду стану кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом», «Про затвердження Загальних вимог до кіберза-

хисту об'єктів критичної інфраструктури» тощо. Більшість норм та положень цих правових актів повністю або частково присвячені проблематиці побудови сучасного та надійного забезпечення кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури [5, с. 156].

Кібербезпека становить невід'ємну частину системи національної безпеки та є ключовим чинником сталого функціонування інформаційного суспільства. Відповідно до Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», вона розглядається як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави під час використання кіберпростору, що забезпечує національну безпеку та сталий розвиток цифрового середовища [8]. Це визначення узгоджується з міжнародними підходами, зокрема зі стандартами серії ISO / IEC 27000, у яких інформаційна безпека трактується як захист конфіденційності, цілісності та доступності інформації

У цьому контексті кібербезпека об'єктів критичної інфраструктури набуває особливої ваги. Збої у функціонуванні інформаційних систем, що забезпечують роботу таких об'єктів, можуть спричинити серйозні наслідки, серед яких – блокування фінансових операцій, порушення функціонування медичних установ, а також інші кризові ситуації, що становлять пряму загрозу життю, здоров'ю громадян і національній безпеці в цілому [3, с. 38].

В Україні під критичною інфраструктурою розуміється сукупність об'єктів такої інфраструктури до кола яких віднесено: об'єкти інфраструктури, системи, їх частини та їх сукупність, які є важливими для економіки, національної безпеки та оборони, порушення функціонування яких може завдати шкоди життєво важливим національним інтересам [7]. Відповідно до Закону України «Про критичну інфраструктуру» об'єкти критичної інфраструктури – це підприємства, установи й організації незалежно від форми власності, діяльність яких безпосередньо пов'язана з технологічними процесами та / або наданням послуг, що мають велике значення для економіки та промисловості, функціонування суспільства та безпеки населення, виведення з ладу або порушення функціонування яких може справити негативний вплив на стан національної безпеки і оборони України, навколишнього природного середовища, заподіяти майнову шкоду та / або становити загрозу для життя і здоров'я людей. До критичної інфраструктури належать й особливо небезпечні виробництва, аварії на яких викликані будь-якими причинами (природними або техногенними надзвичайними ситуаціями), також можуть обернутися катастрофічними для певних територій і їх населення наслідками [1, с. 170].

Варто зазначити, що ще 29 грудня 2021 року Кабінет Міністрів України затвердив «Положення про організаційно-технічну модель кіберзахисту» постановою № 1426 [6]. Цей документ встановлює три рівні інтегрованої інфраструктури кіберзахисту: організаційно-керівний (представлений основними суб'єктами національної системи кібербезпеки), технологічний (що забезпечує інформаційну взаємодію, безперервний моніторинг і підтримку стійкості кіберпростору), а також базовий (охоплює захищену інформаційну інфраструктуру і суспільство як користувача цієї системи). Організаційно-технічна модель спрямована на підвищення ефективності функціонування кіберзахисту України, посилення координації між головними суб'єктами у цій сфері, зниження вразливості інформаційно-комунікаційних систем та підвищення їхньої кіберстійкості. Водночас вона передбачає створення умов для розвитку державно-приватного партнерства, формування ефективної системи реагування на кіберінциденти, розвиток галузевих команд реагування, синхронізацію їхньої діяльності, а також зміцнення національного кіберпотенціалу, забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації та безпеки інформаційно-комунікаційних технологій [6].

Реалізація заходів із кіберзахисту включає низку ключових етапів:

– Ідентифікація, що передбачає виявлення наявних і потенційних кіберзагроз з метою їх своєчасного попередження та нейтралізації;

– Захист, який охоплює розробку та впровадження відповідних методів, засобів і процедур, спрямованих на забезпечення безперебійної та надійної роботи інформаційних, телекомунікаційних, інформаційно-телекомунікаційних і технологічних систем;

– Виявлення, що полягає у проведенні постійного моніторингу, зборі та аналізі нетипових подій у кіберпросторі;

– Реагування, яке включає вжиття заходів для запобігання кіберінцидентам і кібератакам, мінімізації їхніх можливих наслідків, захисту життя і здоров'я громадян, запобігання шкоді майну, а також вдосконалення наявних систем кіберзахисту з урахуванням реальних і потенційних ризиків та необхідності забезпечення пропорційності реагування;

– Відновлення, що передбачає повернення інформаційно-телекомунікаційних та технологічних систем до нормального функціонування після кіберінциденту, відновлення втрачених або пошкоджених даних, а також створення умов для подальшого розслідування обставин інциденту [10, с. 76].

У процесі забезпечення роботи базової інфраструктури кіберзахисту необхідно гарантувати:

– надійний захист національних електронних інформаційних ресурсів, комунікаційних та технологічних систем у кіберпросторі;

– безпеку об'єктів критичної інфраструктури;

– впровадження заходів для формування культури кібербезпеки як на об'єктах критичної інфраструктури, так і на підприємствах усіх форм власності;

– належне інформування громадян про наслідки кіберінцидентів та рівень пов'язаних із ними загроз [5, с. 158].

Пунктом 8 Положення про організаційно-технічну модель кіберзахисту, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 29.12.21 р. №1426 [6], визначено, що під час функціонування організаційно-керуючої інфраструктури кіберзахисту відповідальні суб'єкти забезпечення кібербезпеки організовують і проводять огляд стану кіберзахисту критичної інфраструктури. Метою проведення такого огляду є отримання об'єктивної та неупередженої інформації щодо оцінки рівня кібербезпеки та визначення напрямів удосконалення й розвитку системи кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури.

Попри істотні зусилля держави у розбудові нормативної бази кіберзахисту, реалії повномасштабної війни виявили низку критичних проблем у правовому забезпеченні кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури (КІ). Значна частина чинних норм не враховує специфіку новітніх кіберзагроз, характерних для гібридного воєнного середовища, а координація між відповідальними суб'єктами іноді залишається неефективною через нечіткість функціонального розмежування. Окрім того, спостерігається дисбаланс між державним та приватним секторами у впровадженні стандартів кіберзахисту, а також суттєвий кадровий дефіцит, що ускладнює реалізацію відповідної політики на практиці.

1. Фрагментарність законодавства. Незважаючи на наявність базового Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», система нормативно-правових актів у цій сфері залишається фрагментарною. Значна частина підзаконних документів не має уніфікованого термінологічного апарату, не кореспондує з положеннями міжнародних угод і не адаптована до умов гібридної війни. Особливої уваги потребує інтеграція норм щодо взаємодії цивільного та військового компонентів у питаннях кібербезпеки, а також адаптація законодавства до стандартів ЄС і НАТО.

2. Недостатня деталізація критеріїв віднесення об'єктів до критичної інфраструктури. Повномасштабна агресія російської федерації проти України засвідчила вразливість низки об'єктів, які раніше не розглядалися як критично важливі. Серед них – хмарні сервіси, медійні ресурси, онлайн-банкінг та цифрові платформи логістики. Однак критерії їх віднесення до переліку еритичної інфраструктури залишаються нечіткими, що ускладнює визначення обсягів зобов'язань щодо кіберзахисту та відповідальності суб'єктів у разі порушення норм безпеки [4, с. 96].

3. Відсутність уніфікованого механізму координації між державними органами. Кіберзахист критичної інфраструктури здійснюється силами низки суб'єктів національної системи кібербезпеки, зокрема Державним центром кіберзахисту (Держспецзв'язку), Ситуаційним центром СБУ, Центром кіберзахисту НБУ, Департаментом кіберполіції, підрозділами Міноборони, Генштабу, а також через технологічну платформу Національного координаційного центру кібербезпеки (НКЦК РНБО). Водночас практична взаємодія між цими інституціями часто ускладнена відсутністю єдиного операційного протоколу, що знижує ефективність реагування на складні кібератаки, особливо у міжсекторальному вимірі (наприклад, між енергетикою та зв'язком).

4. Низький рівень обов'язковості впровадження стандартів кіберзахисту. Правовий статус приватних операторів критичної інфраструктури (зокрема, в галузях енергетики, телекомунікацій, логістики) дозволяє їм уникати впровадження повного спектра державних стандартів безпеки. Наявні нормативні акти не встановлюють дієвих санкцій за нехтування вимогами кіберзахисту або за неналежне реагування на інциденти. Внаслідок цього значна частина потенційно вразливих об'єктів залишається поза сферою належного державного контролю.

5. Кадровий дефіцит у сфері кібербезпеки. Однією з найбільш практично відчутних проблем є нестача кваліфікованих кадрів. Частина спеціалістів мобілізована або переміщена до інших

напрямів оборонної діяльності, частина – виїхала за кордон. В умовах зростання кількості та складності кібератак це створює надмірне навантаження на чинні команди реагування (зокрема, у галузевих центрах – таких як кіберцентр «Нафтогазу» або SOC «Укренерго») і підвищує ризик запізнілого або неефективного реагування на інциденти [2, с. 479–480].

Виявлені недоліки чинної нормативної бази свідчать про необхідність її системного оновлення, з урахуванням нових типів загроз, міжнародного досвіду та реалій ведення гібридної війни. У цьому зв'язку доцільно виокремити кілька стратегічних напрямів вдосконалення.

Першочерговим завданням є перегляд підходів до визначення переліку об'єктів критичної інфраструктури з урахуванням цифрової трансформації держави. В умовах кібервійни потребують включення до критичної інфраструктури низка цифрових платформ, інформаційних сервісів та ІТ-інфраструктура, що забезпечують функціонування життєво важливих сфер – фінансової системи, охорони здоров'я, енергетики, логістики. Необхідно закріпити нормативно гнучкий, ризик-орієнтований підхід до класифікації таких об'єктів, передбачивши можливість оперативної зміни їх статусу в разі загострення безпекової ситуації.

Також, для ефективної реалізації базових положень профільних законів слід активізувати розробку та впровадження відповідних підзаконних актів. Йдеться, зокрема, про затвердження типових вимог до кіберзахисту для кожного сектору критичної інфраструктури, єдиної методики оцінки ризиків у кіберпросторі, а також порядку взаємодії державних та недержавних суб'єктів у випадку виявлення кіберінциденту [11, с. 132–133].

З метою підвищення швидкості реагування на кіберзагрози доцільним є створення єдиного координаційного органу оперативного рівня, що діятиме при Національному координаційному центрі кібербезпеки (НКЦК) та матиме повноваження щодо розгортання кризового управління у випадку атак на КІ. Такий орган має бути уповноваженим здійснювати обов'язкову координацію між галузевими командами реагування на інциденти (CERT / SOC), забезпечуючи цілісну систему управління кіберризиками на національному рівні.

З огляду на значну частку об'єктів критичної інфраструктури у приватному секторі, особливо в енергетиці, зв'язку, фінансовій системі, необхідним є закріплення чітких нормативних вимог до суб'єктів господарювання щодо впровадження заходів кіберзахисту. Водночас варто передбачити механізми заохочення приватного сектору до участі в реалізації державної політики кібербезпеки – зокрема, через надання податкових пільг, пріоритетного доступу до державних засобів моніторингу загроз, а також включення до спільних програм навчання та сертифікації кадрів.

Важливо вказати, що зважаючи на стратегічний курс України на євроінтеграцію, важливим є імплементація норм і стандартів Європейського Союзу в галузі кібербезпеки. Зокрема, доцільно враховувати положення Директиви (ЄС) 2022 / 2555 (NIS2) щодо управління ризиками, обміну інформацією про кіберінциденти, відповідальності керівників підприємств, а також мінімальних технічних вимог до операторів критичних послуг [9, с. 233].

Висновки. Правове забезпечення кібербезпеки критичної інфраструктури в умовах воєнного часу набуває ключового значення для національної безпеки України. Дослідження засвідчило наявність концептуальних і практичних прогалин у чинному нормативному регулюванні, що ускладнює ефективне протистояння кіберзагрозам.

У сучасних умовах вимагається перехід від фрагментарного правового підходу до системної, узгодженої моделі регулювання, яка враховує як внутрішні ризики, так і міжнародний досвід. Така трансформація має ґрунтуватися на оновленні законодавства, налагодженні міжсекторальної взаємодії та посиленні інституційної спроможності держави. Формування цілісної системи кіберзахисту критичної інфраструктури має стати одним із стратегічних пріоритетів правової політики в умовах гібридної війни.

Перспективними напрямами наукового осмислення залишаються: глибока оцінка ефективності імплементації директив ЄС у національне законодавство в контексті кібербезпеки; розробка концепції єдиного цифрового протоколу реагування на кібератаки на об'єкти критичної інфраструктури; дослідження правових аспектів участі сил оборони в забезпеченні кіберзахисту в умовах воєнного стану.

Список літератури:

1. Алексеєва О. А. Правове забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури. *Інформація і право.* 2023. № 4 (47). С. 168–176. DOI: https://doi.org/10.37750/2616–6798.2023.4 (47). 291633.

2. Богдан Б. В. Критична інформаційна інфраструктура як об'єкт забезпечення кібербезпеки. *Наукові перспективи. Актуальні питання у сучасній науці.* №3 (33). 2025. С. 473–482. DOI: https://doi.org/10.52058/2786–6300–2025–3 (33)–473–482

3. Богом'я В., Галунько В. Правове регулювання кібербезпеки в контексті захисту критичної інфраструктури. *Information Technology: Computer Science, Software Engineering and Cyber Security.* 2024. № 4. С. 35–42. DOI: https://doi.org/10.32782/IT/2024–4–5.

4. Кібербезпека в інформаційному суспільстві: Інформаційно-аналітичний дайджест/відп. ред. О. Довгань; упоряд. О. Довгань, Л. Литвинова, С. Дорогих. Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України». Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2023. № 6. 153 с.

5. Мануілов Я. С., Забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури в умовах кібервійни. *Інформація і право.* 2023. № 1 (44). С. 154–167.

6. Про затвердження Положення про організаційно-технічну модель кіберзахисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.21 р. № 1426. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-a1426 (дата звернення: 16.05.2025).

7. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16.11.21 р. № 1882-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882–20#n80 (дата звернення: 15.05.2025).

8. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2163–19 (дата звернення: 14.05.2025).

9. Пядишев В. Г. Кібербезпека критичних інфраструктур: закордонний досвід та українські реалії. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2022. № 4. Ч. 3. С. 229–234.

10. Скіцько О. І., Ширшов Р. А. Нормативно-правове забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер.: юридична.* 2024. № 2. С. 73–79. DOI: https://doi.org/10.32782/2311–8040/2024–2–11.

11. Хлапонін Ю. І., Козубцова Л. М., Козубцов І. М., Штонда Р. М. Функції системи захисту інформації і кібербезпеки критичної інформаційної інфраструктури. *Кібербезпека: освіта, наука, техніка*. 2022. №3 (15). С. 124–134. DOI: https://doi.org/10.28925/2663–4023.2022.15.1241341.

Gnediuk V. L. LEGAL FRAMEWORK FOR CYBERSECURITY OF CRITICAL INFRASTRUCTURE OBJECTS

The article is a study of the current issue of legal support for cybersecurity of critical infrastructure under martial law. Considering the increasing intensity of cyberattacks on energy, telecommunications, transport, financial, and other vital systems, the national cybersecurity legislation has been analyzed, outlining its strengths and systemic weaknesses. Particular attention is given to legal acts that define approaches to the classification of critical infrastructure objects, regulation of the powers of cybersecurity actors, and the specifics of the legal regime in the field of public and public-private management of cyber threats. It has been established that the existing regulatory framework is characterized by fragmentation, lack of subordinate regulation, and weak harmonization with international standards. The article examines five key problems: inconsistency of legal acts, lack of clear criteria for identifying critical infrastructure, absence of effective interagency coordination, low mandatory implementation of cybersecurity standards in the private sector, and shortage of qualified personnel. Special emphasis is placed on the specifics of legal regulation in a hybrid warfare context, which requires the state to adopt flexible, adaptive, and rapidly implemented solutions at the level of regulatory planning. Strategic directions for improving the legal mechanism of cybersecurity provision are proposed, including: revision of approaches to critical infrastructure identification, development of sector-specific cybersecurity standards, establishment of an operational body under the National Cybersecurity Coordination Center (NCCC) with interagency coordination functions, introduction of public-private partnership institutions, and harmonization of Ukrainian legislation with EU standards (particularly NIS2). It is concluded that further improvement of cybersecurity legal regulation in Ukraine should be based on comprehensive risk assessment, adaptation of international experience, and synergy between state and non-state initiatives. Prospects for further research include the development of a unified cyber incident response protocol, analysis of the defense sector's role in protecting critical infrastructure, and the study of legal mechanisms for ensuring cyber resilience in high digital dependency sectors.

Key words: *cyberattacks, critical infrastructure, cybersecurity, legislation, military aggression, public-private partnership, legal act.*

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/11

Дерець В. А.
Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІНСЬКИХ ВІДНОСИН У СИСТЕМІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

В статті зазначається, що діяльність органів виконавчої влади як системи забезпечують управлінські відносини, в яких вони перебувають. Надано характеристику сутності субординаційних, координаційних та реординаційних управлінських відносин у системі органів виконавчої влади. Визначено їх особливості в контексті майбутньої післявоєнної відбудови та відновлення України. Зазначається, що післявоєнний період стане каталізатором, який пришвидшить зміни у конфігурації управлінських відносин у системі органів виконавчої влади, наданні переваги при виборі певного їх виду залежно від предмету відносин тощо. Акцентується увага на необхідності використання потенціалу кожного з цих видів для вирішення післявоєнних потреб сфер та галузей, якими здійснюється державне управління.

Розглядається зв'язок субординаційних управлінських відносин та централізму. Визначено критерії оцінки ступеня розвитку координаційних та реординаційних управлінських відносин. Для умов повоєнного відновлення недостатньо буде того, щоб координація була мінімальною. Вона має забезпечувати розвиток сфери чи галузі, якою здійснюється державне управління. Реординаційні відносини мають бути розвиненими (систематичними). Випадкові реординаційні відносини або їх повна відсутність свідчитимуть про неналежність зворотного зв'язку між вищестоящими та нижчестоящими органами виконавчої влади.

Зроблено висновок, що важливо орієнтуватися на максимально високі критерії оцінки ступеня розвитку координаційних та реординаційних відносин. Щодо субординаційних відносин, то ці ключові для системи органів виконавчої влади відносини не стануть на заваді поєднання централізму та децентралізації. А використання деконцентрації повноважень органів виконавчої влади буде запобіжником проти послаблення дієвості системи органів виконавчої влади на всіх управлінських рівнях.

Ключові слова: *система органів виконавчої влади, управлінські відносини, субординаційні відносини, координаційні відносини, реординаційні відносини, післявоєнний період.*

Постановка проблеми. Процеси відбудови та повоєнні виклики, які стоятимуть перед Україною, формуватимуть суспільний запит на максимальну ефективність держави та її органів влади. Суспільство матиме об'єктивні підвищені вимоги до ролі органів виконавчої влади в подоланні наслідків війни.

В таких умовах система органів виконавчої влади має продемонструвати злагодженість, високу результативність, оперативність, безперебійність реалізації повноважень. Серед принципів її діяльності має бути принцип раціоналізації, зміст якого полягає в забезпеченні постійного вдосконалення власної організації та порядку роботи з метою підвищення ефективності свої діяльності.

Втілення цього принципу неможливе без використання потенціалу управлінських відносин, в яких перебувають органи виконавчої влади в межах своєї системи, та їх постійного удосконалення. Субординаційні, координаційні, реординаційні управлінські відносини мають задовольняти потреби державно-управлінської діяльності повоєнного періоду.

Не дивлячись на те, що особливості та специфіка різних видів управлінських відносин у системі органів виконавчої влади та їх правового регулювання у довоєнний період періодично ставали предметом досліджень і науковців-адміністративістів, і дослідників суміжних галузей знань, зараз вона заслуговує на окрему увагу. Післявоєнне відновлення та розвиток України, впровадження пріоритетних реформ та стратегічних ініціатив у цей період вимагатимуть особливої консолідації органів виконавчої влади, які не зможуть працювати як система без управлінських відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки наукових досліджень та публікації з цієї проблематики недостатньо і, як правило, вони стосуються цього питання лише епізодично, як окремого аспекту більш широкої тематики функціонування органів публічної влади, зокрема, органів державної влади, в умовах правового режиму воєнного стану. Висновки дослідників ґрунтуються на сформованих свого часу теоретичних позиціях відомих вчених-адміністративістів В. Б. Авер'янова, Ю. П. Битяка, І. П. Голосніченка, Н. Р. Нижник, В. М. Селіванова, В. В. Цвєткова та інших.

Разом з цим, під впливом післявоєнних об'єктивних зовнішніх факторів та реагуючи на зміну суспільних відносин, змінюватимуться як організація та діяльність органів виконавчої влади, так і трансформуватимуться управлінські відносини, в яких вони перебувають. Післявоєнний період стане каталізатором, який пришвидшить зміни у конфігурації управлінських відносин у системі органів виконавчої влади, наданні переваги при виборі певного їх виду залежно від предмету відносин, вибору юридичної форми закріплення таких відносин тощо. Тому аналіз особливостей управлінських відносин у системі органів виконавчої влади, які будуть характерними для післявоєнного періоду, з використанням напрацювань різних років представників і науки адміністративного права, і дотичних соціогуманітарних наук є нагальним, теоретично і практично корисним, а тому актуальним.

Постановка завдання. Метою статті є визначення теоретичних та адміністративно-правових особливостей управлінських відносин у системі органів виконавчої влади (субординаційних, координаційних та реординаційних) в контексті майбутньої післявоєнної відбудови та відновлення України з акцентуванням уваги на використанні потенціалу кожного з цих видів для вирішення післявоєнних потреб сфер та галузей, якими здійснюється державне управління.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі обгрунтовано наголошується, що відновлення України від наслідків збройної агресії Російської Федерації можливе за умови злагодженої роботи органів виконавчої влади та швидкої адаптації щодо прийняття ефективних управлінських рішень у сучасних реаліях кризи в усіх сферах, галузях і секторах суспільних відносин [5, с. 36].

Органи виконавчої влади утворюють систему, яка має керівний центр (Уряд) та діє завдяки управлінським відносинам між органами, що перебувають на одному та/або різних управлінських (організаційно-правових) рівнях. Свого часу В. Б. Авер'янов зазначав, що система органів виконавчої влади, як відомо, є найважливішим елементом механізму державного управління. Функціональним станом цієї системи переважною мірою визначається спроможність уряду – Кабінету Міністрів – консолідувати зусилля решти органів виконавчої влади на формування і виконання стратегічних цілей державного управління, забезпечити більшу узгодженість, ефективність і прозорість процесів прийняття й виконання рішень на всіх рівнях виконавчої влади [2, с. 73–75]. Для розуміння закономірностей функціонування системи органів виконавчої влади визначення її найвищої структурної ланки, яка повинна виконувати в системі роль своєрідного керуючого центру, має істотне значення [1, с. 22].

Дійсно, системність – одна із основних особливостей органів виконавчої влади. В наукових дослідженнях останніх років система органів виконавчої влади розглядається як така сукупність, у якій усі складові, а саме окремі органи та їхні структурні підрозділи, є взаємопов'язаними та водночас складають самостійні підсистеми зі своїми особливостями структури, функцій, компетенцій, беручи до уваги такі критерії, як обсяг компетенції та територіальний масштаб діяльності органів влади [10, с. 48]. Досить влучним, на нашу думку, є характеристика органів виконавчої влади як організованої цілісної системи взаємопов'язаних і взаємозалежних органів. Саме органи, як елементи системи, представляють внутрішню ієрархічну будову (структуру) системи та сприяють її стійкому стану і цілісності. Інтегративними системоутворюючими ознаками цих елементів виступає єдине цільове призначення – здійснення виконавчої влади. Кожен із елементів функціонально самодостатній і субординаційно взаємопов'язаний, належить до одного із трьох організаційно-правових рівнів. Взаємопов'язаними та взаємозалежними органи є завдяки різноманітним відносинам, в яких вони перебувають [5, с. 36–37]. Це і відносини в самій системі органів виконавчої влади, і відносини за участі органів виконавчої влади за межами їх системи.

Отже, система органів виконавчої влади – структурована, ієрархічна єдність органів виконавчої влади, які перебувають в управлінських відносинах між собою, що й забезпечують міцність системи по вертикалі та по горизонталі.

На нашу думку, щоб підтримувати стійкість системи органів виконавчої влади та її здат-

ність реагувати на повоєнні виклики відбудови держави, додаткову увагу необхідно приділяти різним видам управлінських відносин (субординаційним, координаційним, реординаційним) у системі органів виконавчої влади, адаптувати їх до нагальних потреб, удосконалювати їх правове регулювання та використовувати їх можливості, закріплені в законодавстві, і потенціал на практиці. Позитивні результати будь-якої сфери чи галузі, якими здійснюється державне управління, залежать від ефективності взаємодії органів виконавчої влади. Підтримуємо думку, що від якості їх організації значно залежить результативність роботи владних інститутів [8, с. 1].

Як відомо, субординаційні відносини є ключовими відносинами в системі органів виконавчої влади. Сутність субординаційних відносин досить повно розкриває наступна їх характеристика в науковій літературі. Відносини субординації відображають підпорядкованість одного суб'єкта іншому суб'єкту управління в процесі керівництва єдиним соціальним об'єктом, повною мірою забезпечують реалізацію централізму [3, с. 10]. Відповідно до відносин субординації вищі суб'єкти управління, що представляють, як правило, загальний інтерес, установлюють згідно з цим інтересом цілі управлінської діяльності для нижчих за ієрархією суб'єктів управління, а також визначають спрямованість спільних дій для інших учасників організаційно-управлінського процесу, підпорядкованих їм за характером виконуваних ними функцій і завдань [13, с. 90–98; 3, с. 10].

Об'єктивна необхідність умов воєнного часу полягає в посиленні в системі органів виконавчої влади централізму. Щодо повоєнного періоду, то буде доцільно поєднувати централізацію та децентралізацію у здійсненні державної влади (ст. 132 Конституції України), а також не забувати про деконцентрацію повноважень. Метою деконцентрації виконавчої влади є розосередження повноважень у системі органів виконавчої влади, що часто пояснюється науковцями необхідністю збереження дієвості системи органів виконавчої влади на всіх управлінських (організаційно-правових) рівнях (вищому, центральному, місцевому).

У координаційних відносинах реалізується «самостійність суб'єктів управління, як самоврядних виразників своїх інтересів». На основі координаційних зв'язків забезпечується впорядкування спільних дій, а також формування загальних цілей суб'єктів управління, що вибудовують свої зв'язки за допомогою паритетних відносин. Це дає можливість не тільки здійснювати зіставлення та узгодження тих напрямків і видів діяльності, що відповідають особливим інтересам кожного суб'єкта, але й виробляти єдині підходи до розуміння розв'язуваних завдань, а також оперативно усувати об'єктивно виникаючі між ними проблеми та протиріччя [3, с. 11].

І науковці, і практики звертають увагу на те, що недооцінка значення координаційних відносин, їх слабкість, а також низька активність органів виконавчої влади щодо їх розвитку не дозволяє вчасно зреагувати на проблеми, що виникають. Важливо, щоб координаційні відносини в системі органів виконавчої влади існували та удосконалювалися не лише по горизонталі (між органами виконавчої влади одного організаційно-правового рівня), а й по вертикалі (між органами виконавчої влади різних рівнів). Хоча в науковій літературі часто класичним виявом координаційних відносин вважаються саме координаційні відносини між суб'єктами одного рівня. При цьому в системі органів виконавчої влади, наприклад, Кабінет Міністрів України, будучи вищим органом у системі органів виконавчої влади, координує діяльність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів АР Крим, місцевих державних адміністрацій.

Принагідно зазначимо, що, як свідчить практика державного управління, існуюча зараз модель спрямування та координації Урядом діяльності центральних органів виконавчої влади через відповідних міністрів є непослідовною та має нераціональне поєднання надмірної незалежності центральних органів виконавчої влади від міністерств та одночасно надмірного міністерського контролю щодо внутрішніх управлінських питань центральних органів виконавчої влади [6, с. 101]. В післявоєнних умовах ця проблема може негативно позначитися на спроможності системи органів виконавчої влади реагувати на нові виклики.

Науковці слушно вказують, що кожен із видів управлінських відносин має свої критерії оцінки їх ступеня розвитку. Стосовно координації – це мінімальна; така, що забезпечує поточне функціонування системи; забезпечує розвиток [7, с. 51]. Для умов повоєнного відновлення не достатньо буде того, щоб координація була мінімальною. Вона має забезпечувати розвиток системи органів виконавчої влади з метою розвитку сфери чи галузі, якою здійснюється державне управління. Тому механізм координації (як по горизонталі, так і по вертикалі) потрібно використовувати та поширювати його кращі практики для застосування. З-поміж іншого, це сприятиме уникненню

компетенційних спорів між органами виконавчої влади, спільному оперативному реагуванню на проблеми, спільному пошуку шляхів їх вирішення, узгодженій, а не суперечливій діяльності як органів виконавчої влади різних управлінських рівнів, так і органів виконавчої влади одного управлінського рівня тощо. До послаблення координаційних відносин призводять недоліки законодавства не лише в частині регулювання перебування органів виконавчої влади в управлінських відносинах, а первісно в частині правового статусу органів виконавчої влади.

Координаційні відносини по вертикалі деякі науковці називають змішаними відносинами, які утворюються на основі субординаційних і координаційних відносин, коли ті ж самі суб'єкти в процесі реалізації єдиної загальної мети можуть одночасно перебувати між собою у відносинах як субординації, так і координації. Як зазначається, потреба в утворенні таких гнучких, адаптивних організаційних структур управління викликана, насамперед, необхідністю використання переваг того чи іншого виду відносин для ефективного досягнення загальної суспільної мети. Субординація забезпечує керуючим суб'єктам оперативність ухвалення та виконання організаційно-управлінських рішень в силу їх визначеної супідрядності, а координація – сприяє гнучкості застосовуваних ними спільних дій в перебігу взаємодії з мінливим зовнішнім середовищем. Отже, завдяки сполученню цих двох якостей (оперативності та гнучкості) формуються адаптивні організаційні структури управління. У той же час, нижчі за ієрархією суб'єкти управління в адаптивних структурах управління зберігають за собою певну незалежність і, за необхідності, можуть самостійно забезпечувати координування своїх дій [11, с. 494–496; 12, с. 430–438; 3, с. 10–11].

Погоджуємося з таким підходом до визначення особливостей та відмінностей субординаційних та координаційних відносин. Разом з цим, на нашу думку, щодо системи органів виконавчої влади йтиметься не про ще один вид відносин – змішані відносини, а про можливість органів виконавчої влади перебувати одночасно в декількох видах відносин (і субординаційних, і координаційних), які матимуть різні предмети, та надання переваги одному з видів відносин залежно від предмету та мети перебування в них.

Окрему роль для системи органів виконавчої влади відіграють реординаційні відносини. Їх призначення, як вірно зазначається в науковій літературі, полягає не лише в інформуванні керованим суб'єктом про результати виконання рішень, прийнятих керуючим суб'єктом, та праві нормотворчої, планово-бюджетної, штатно-структурної ініціативи, а у вивченні керуючим суб'єктом потреб керованого, дослідженні суперечностей його розвитку, здійсненні моніторингу його діяльності тощо [8, с. 4].

Загалом специфіка змісту управлінських відносин полягає у зосередженні в одного з учасників владно-розпорядчих повноважень щодо іншого. Цю специфіку змісту державно-управлінських відносин можна розглядати як їх важливу особливість, що має діалектичний характер. Але й керований суб'єкт не є пасивним. Він бере активну участь у формуванні характеру та напряму дій керуючого суб'єкта [9, с. 121–122].

До критеріїв оцінки ступеня розвитку реординаційних відносин у науковій літературі відносять: зворотні зв'язки відсутні; зворотні зв'язки випадкові; реординація розвинена (систематична) [7, с. 51]. Для умов повоєнного відновлення реординаційні відносини мають бути розвиненими (систематичними). Випадкові відносини або їх повна відсутність свідчитимуть про неналежність зворотного зв'язку між вищестоящими та нижчестоящими органами виконавчої влади, відсутність реагування вищестоящого органу виконавчої влади на потреби нижчестоящого, неврахування його пропозицій, ініціатив тощо, що може мати негативні наслідки для злагодженої роботи у післявоєнний період.

Висновки. Підсумовуючи, варто ще раз наголосити, що використання законодавчо визначених можливостей та потенціалу кожного з видів управлінських відносин у системі органів виконавчої влади (субординаційних, координаційних, реординаційних) в післявоєнний період матиме особливо важливе значення для її ефективної діяльності. До того ж важливо орієнтуватися на максимально високі критерії оцінки ступеня розвитку координаційних та реординаційних відносин. Щодо субординаційних відносин, то ці ключові для системи органів виконавчої влади відносини не стануть на заваді поєднанню централізму та децентралізації. А використання деконцентрації повноважень органів виконавчої влади буде запобіжником проти послаблення дієвості системи органів виконавчої влади на всіх управлінських рівнях.

Подальше дослідження цих питань полягатиме в аналізі того, яких удосконалень потребуватиме юридична форма закріплення управлінських відносин між органами виконавчої влади післявоєнного періоду.

Список літератури:

1. Авер'янов В. Б. Виконавча влада як об'єкт організаційно-правового дослідження. *Виконавча влада і адміністративне право* / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. К., 2002. С. 17–24.
2. Авер'янов В. Б. Конституційно-правові засади побудови системи органів виконавчої влади. *Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики* / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. К., 2003. С. 73–76.
3. Алещенко В. І., Туленков М. В. Управлінські відносини у дискурсі системної аналітики: соціально-психологічний аспект. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. 1 (71). С. 5–16.
4. Андріяш В. І. Основні передумови реформування сфери публічного управління. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. № 2. С. 27–31.
5. Гусар О. А. Принцип компліментарності в діяльності органів виконавчої влади під час інституційних змін в умовах відновлення України. *Правове забезпечення трансформації діяльності органів публічної влади для відновлення України*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 28-ої річниці прийняття Конституції України (м. Київ, 25 черв. 2024 р.). Одеса, 2024. С. 6–40.
6. Звіт про базові вимірювання: Принципи державного управління SIGMA (черв. 2018 р.).
7. Мельтюхова Н. М. Державне управління як єдність діяльності та відносин: Монографія. Х.: Вид-во Хар. РІ НАДУ «Магістр», 2010. 204 с.
8. Набока Л. В. Підходи до визначення поняття «реалізація державно-управлінських відносин». Державне будівництво. 2012. № 1. С. 1–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_1_11
9. Нижник Н. Р. Зміст державно-правових відносин і фактори його обумовленості. *Державне управління: теорія і практика*. К.: Юрінком Інтер, 1998. С. 119–130.
10. Оганісян М. С., Ковтун Ю. Є. Концепт «оптимізація» в політико-управлінському дискурсі. Теорія та практика державного управління. 2019. Вип. 3. С. 44-53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2019_3_7
11. Туленков М. В. Системний підхід в управлінні соціальними організаціями: підручник. Київ: Каравела, 2023. 508 с.
12. Управління сталим розвитком: підручник для магістрів з управління та адміністрування / за заг. ред. В. П. Беха, М. В. Туленкова. Київ: Каравела, 2018. 538 с.
13. Хоронжий А. Г. Соціальне управління: курс лекцій. Львів: Магнолія, 2013. 290 с.

Derets V. A. FEATURES OF MANAGEMENT RELATIONS IN THE SYSTEM OF EXECUTIVE AUTHORITIES OF UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD

The article notes that the activities of executive authorities as a system are ensured by the management relations in which they are located. The essence of subordination, coordination and reorganization management relations in the system of executive authorities is characterized. Their features are identified in the context of the future post-war reconstruction and restoration of Ukraine. It is noted that the post-war period will become a catalyst that will accelerate changes in the configuration of management relations in the system of executive authorities, giving preference to a certain type depending on the subject of relations, etc. Attention is focused on the need to use the potential of each of these types to address the post-war needs of the spheres and industries in which state administration is carried out.

The relationship between subordinate management relations and centralism is considered. Criteria for assessing the degree of development of coordination and reorganization management relations are determined. For the conditions of post-war restoration, it will not be enough for coordination to be minimal. It must ensure the development of the sphere or industry in which state administration is carried out. Reorganization relations should be developed (systematic). Random re-ordination relationships or their complete absence will indicate inadequate feedback between higher and lower executive authorities.

It is concluded that it is important to focus on the highest possible criteria for assessing the degree of development of coordination and reorganization relations. As for subordination relations, these key relations for the system of executive authorities will not hinder the combination of centralism and decentralization. And the use of deconcentration of powers of executive authorities will be a safeguard against weakening the effectiveness of the system of executive authorities at all management levels.

Key words: *system of executive authorities, management relations, subordination relations, coordination relations, reorganisation relations, post-war period.*

УДК 342.6:504.06
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/12

Добрянська Н. В.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ОХОРОНИ КЛЮЧОВОГО ПРИРОДНОГО РЕСУРСУ

У статті досліджено окремі аспекти відповідальності за адміністративні правопорушення у сфері земельних відносин у контексті охорони ключового природного ресурсу. Вказано, що вивчення адміністративної відповідальності у сфері земельних відносин є важливим кроком до формування ефективної системи правового регулювання, яка забезпечить баланс між приватними та суспільними інтересами у використанні земельних ресурсів. У межах дослідження здійснено огляд чинного законодавства, яке урегульовує питання відповідальності за адміністративні правопорушення у сфері земельних відносин. Акцентовано на вагомості адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин, яка є важливим інструментом забезпечення правового порядку та охорони земельних ресурсів в Україні. Підкреслено, що ефективне застосування цієї відповідальності сприяє захисту інтересів держави, громади та окремих громадян, а також забезпечує сталий розвиток земельного фонду країни. Тим не менш, вказано на те, що існує потреба у подальшому вдосконаленні механізмів контролю та притягнення до відповідальності для забезпечення максимального дотримання норм земельного законодавства.

Констатовано, що адміністративні правопорушення у сфері земельних відносин мають свою специфіку, яка обумовлена природою земель як об'єкта правовідносин. При цьому важливо враховувати екологічну, економічну та соціальну значущість земельних ресурсів під час кваліфікації правопорушень. Адже деякі правопорушення мають комплексний характер, поєднуючи елементи екологічного, земельного та адміністративного права. Зауважено, що санкції за адміністративні правопорушення у сфері земельних відносин мають бути адекватними ступеню суспільної небезпеки діяння та спрямованими на досягнення превентивного ефекту, адже розмір штрафів у багатьох випадках є недостатнім для стимулювання правомірної поведінки, особливо щодо юридичних осіб. Крім того, необхідно розширити спектр санкцій, включаючи можливість застосування додаткових заходів, таких як зобов'язання до відновлення пошкоджених земель чи компенсація завданих збитків.

Ключові слова: *земля, земельні ресурси, земельні відносини, відповідальність, адміністративна відповідальність, санкції, охорона земель.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблематики адміністративної відповідальності у сфері земельних відносин обумовлена важливістю забезпечення раціонального використання земельних ресурсів, охорони навколишнього середовища та дотримання прав власників і користувачів земельних ділянок. Земля є одним із ключових природних ресурсів, який відіграє стратегічну роль у соціально-економічному розвитку держави, а також у забезпеченні екологічної безпеки. Проте, порушення встановлених норм земельного законодавства, як правило, призводить до негативних наслідків і для суспільства, і для довкілля.

У цьому контексті необхідно підкреслити, що адміністративна відповідальність у сфері земельних відносин є важливим інструментом правового регулювання, що спрямований на запобігання правопорушенням, їх припинення та притягнення винних осіб до відповідальності. У сучасних умовах реформування земельного законодавства України, впровадження нових механізмів управління земельними ресурсами та активізації процесів децентралізації виникає необхідність детального аналізу правових аспектів адміністративної відповідальності за порушення у цій сфері.

Земельне законодавство України закріплює широкий спектр норм, які регулюють відносини щодо використання, охорони та управління земельними ресурсами. Однак практика застосування адміністративних санкцій за порушення земельного законодавства демонструє низку про-

блем, серед яких невизначеність окремих правових норм, недостатня ефективність механізмів контролю та недосконаліть процедури притягнення до відповідальності. Це створює передумови для зловживань, недотримання вимог законодавства та погіршення стану земельного фонду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин є доволі актуальною вже тривалий період часу, про що свідчать численні наукові доробки таких вчених як: В. Авер'янов, О. Баїк, Ю. Битяк, В. Галунько, І. Голосніченко, Т. Коломоєць, В. Колпаков, В. Курило, Є. Курінний, І. Личенко, М. Махненко, О. Остапенко, В. Сіренко, О. Ткаченка, І. Шопіна та інші.

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз правових засад адміністративної відповідальності за правопорушення в сфері земельних відносин, виявлення проблемних аспектів її реалізації та розробка рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Земельні відносини є однією з ключових складових правового регулювання в Україні, оскільки земля виступає базовим ресурсом для економічної діяльності, екологічного балансу та забезпечення соціальних потреб населення. Водночас, варто пам'ятати, що Конституційні норми, як Основного Закону нашої держави закріпили особливе ставлення до землі, як національного багатства, підкресливши тим самим особливу охорону земельних ресурсів державою [1]. У зв'язку з цим виникає необхідність ефективного контролю за дотриманням норм земельного законодавства, що включає застосування адміністративної відповідальності за правопорушення у цій сфері.

Передусім, необхідно зазначити, що вагомим законодавчим актом, що має на меті регулювання правовідносин у земельній сфері та охороні земельних ресурсів, є Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III [2]. У Главі 37 цього Кодексу законодавцем визначено основні положення щодо відповідальності за порушення земельного законодавства. Так, ч. 1 ст. 211 встановлює, що громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства за такі порушення: а) укладення угод з порушенням земельного законодавства; б) самовільне зайняття земельних ділянок; в) псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами; г) розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель; ґ) невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням; д) порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням; е) знищення межових знаків, пошкодження або знищення геодезичних пунктів Державної мережі та геодезичних мереж спеціального призначення; є) приховування від обліку і реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри та кількість земельних ділянок; ж) непроведення рекультивації порушених земель; з) знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень; и) порушення умов зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту; і) відхилення від затверджених у встановленому порядку проектів землеустрою; ї) ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них; й) порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок [2]. Однак, доречно підкреслити, що цей перелік не є вичерпним.

Варто також наголосити на тому, що питання охорони земель унормовано Законом України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 року № 962-IV, Розділ VIII якого містить положення, що стосуються відповідальності за порушення законодавства України про охорону земель [3]. Цей Закон встановив, що юридичні і фізичні особи, винні в порушенні законодавства України про охорону земель, несуть відповідальність згідно із законом. Водночас, що досить важливо законодавцем передбачено, що застосування заходів дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від відшкодування шкоди, заподіяної земельним ресурсам. Натомість, шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства України про охорону земель, підлягає відшкодуванню в повному обсязі [3].

Як зазначає О. Літошенко, земельні правопорушення можуть бути класифіковані за різними критеріями: залежно від рівня суспільної небезпеки – на злочини та адміністративні проступки; за суб'єктом правопорушення – вчинені фізичними або юридичними особами; за формою вини – на умисні та необережні; за характером об'єктивної сторони – як дії або бездіяльність; залежно від сфери суспільних відносин – на правопорушення

майнового характеру або ті, що стосуються сфери управління тощо [4, с. 64].

У контексті нашого дослідження ми акцентуємо увагу на адміністративній відповідальності, що застосовується за адміністративні правопорушення. Отже, варто підкреслити, що адміністративна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності, яка передбачає застосування до осіб, що вчинили правопорушення, заходів впливу, визначених Кодексом України про адміністративні правопорушення (КУпАП) [5]. У сфері земельних відносин адміністративна відповідальність спрямована на забезпечення правового порядку, захист прав власників і користувачів земельних ділянок, а також на охорону земель як об'єкта природного середовища.

Основою для притягнення особи до адміністративної відповідальності є факт вчинення адміністративного правопорушення, яке характеризується порушенням норм земельного законодавства. Такі правопорушення можуть включати незаконне використання земельних ділянок, самовільне зайняття земель, порушення правил охорони земель, невиконання вимог щодо відновлення порушених земель тощо.

КУпАП визначає перелік адміністративних правопорушень, які стосуються земельних відносин. Серед найпоширеніших можна виділити:

1. Самовільне зайняття земельної ділянки (стаття 53-1 КУпАП). Це порушення передбачає використання земельної ділянки без належних правових підстав, таких як договір оренди чи право власності.

2. Порушення правил використання земель (стаття 52 КУпАП). До таких порушень належить використання земель не за цільовим призначенням або з порушенням встановлених норм і стандартів.

3. Невиконання вимог щодо охорони земель (стаття 53 КУпАП). Це може включати недотримання заходів щодо збереження родючості ґрунтів, запобігання ерозії чи забрудненню земель.

4. Порушення порядку проведення землеустрою (стаття 188-5 КУпАП). Ця стаття охоплює недотримання встановлених правил щодо розробки та затвердження документації із землеустрою.

5. Невиконання приписів органів державного контролю (стаття 188-36 КУпАП). Йдеться про ігнорування законних вимог посадових осіб щодо усунення порушень у сфері земельних відносин [5].

Натомість, як зазначають В. В. Пахомов і О. М. Музичук, актуальний стан свідчить про недостатній рівень дотримання норм законодавства, що регулює питання використання та охорони земельних ресурсів України. Зокрема, серед поширених порушень у цій сфері фіксуються самовільне зайняття земельних ділянок, експлуатація земель без належних правовстановлюючих документів, ігнорування розпоряджень і приписів уповноважених посадових осіб, використання земель не за цільовим призначенням, недотримання природоохоронного режиму їх використання та інші подібні порушення [6, с. 199].

Суб'єктами адміністративної відповідальності у сфері земельних відносин, як випливає з норм чинного законодавства, можуть бути і фізичні, і юридичні особи. Фізичні особи несуть відповідальність за порушення норм земельного законодавства у випадках, коли вони є власниками чи користувачами земельних ділянок або здійснюють діяльність, що впливає на стан землі. Юридичні особи можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності за дії чи бездіяльність їх керівників або працівників, які призвели до порушень у сфері земельних відносин. Цей аспект підкреслює значна кількість науковців, підкреслюючи його як позитив [7, с. 133–139; 8, с. 31–35].

За вчинення адміністративних правопорушень у сфері земельних відносин можуть бути застосовані такі заходи впливу як:

1. Штраф, що є найбільш поширеним видом стягнення, який накладається на осіб залежно від характеру та тяжкості порушення. Розмір штрафу визначається відповідними статтями КУпАП.

2. Попередження, що застосовується у випадках менш значних порушень, які не спричинили значної шкоди.

3. Адміністративне припинення діяльності. У деяких випадках органи державного контролю можуть вимагати припинення незаконної діяльності, пов'язаної з використанням землі.

4. Відшкодування шкоди. У разі заподіяння шкоди земельним ресурсам порушник може бути зобов'язаний компенсувати завдані збитки.

Контроль за дотриманням норм земельного законодавства здійснюють органи державного нагляду та контролю, серед яких Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру (Держгеокадастр), органи місцевого самоврядування та інші уповноважені органи. Ці структури мають право проводити перевірки, складати протоколи про адміністративні правопорушення та накладати стягнення.

Процедура притягнення до адміністративної відповідальності включає кілька етапів: 1) пере-

дусім, це виявлення правопорушення, коли орган контролю фіксує факт порушення норм земельного законодавства; 2) складання протоколу, яке здійснюється уповноваженою особою, яка складає протокол про адміністративне правопорушення, де зазначаються обставини справи; 3) розгляд справи, – процедура яка здійснюється компетентним органом або судом; 4) прийняття рішення про накладення адміністративного стягнення, що відбувається за результатами розгляду справи.

Незважаючи на існування законодавчої бази для притягнення до адміністративної відповідальності у сфері земельних відносин, на практиці виникає низка проблем. Насамперед, це стосується недостатнього рівня контролю, адже деякі порушення залишаються непоміченими через обмежені ресурси органів контролю. Окрім того, варто підкреслити низький рівень правосвідомості громадян, з огляду на те, що багато осіб не знають про свої права та обов'язки у сфері земельних відносин. І, нарешті, складність процедур, оскільки процес притягнення до відповідальності доволі часто є тривалим та бюрократизованим.

На думку О. Швець, вирішення проблеми, що виникла у сфері адміністративної відповідальності за порушення вимог земельного законодавства, вимагає застосування комплексного підходу. Зважаючи на її значущість у контексті адміністративно-правового захисту земель, ця проблема потребує пріоритетної уваги з боку державних органів влади [9, с. 138].

Як зазначає Л. В. Мелех, проблема відповідальності за порушення у сфері земельних відносин залишається актуальною, оскільки має як теоретичне, так і практичне значення. Її вирішення залежить, по-перше, від коректної оцінки кожного елемента складу правопорушення; по-друге, від визначення суспільної небезпечності наслідків такого правопорушення, а також відповідної норми права, за якою особу притягують до відповідальності; і, по-третє, від удосконалення законодавства, яке регулює відповідальність за земельні правопорушення шляхом гармонізації його положень, закріплених у різних нормативно-правових актах [10, с. 262].

З огляду на викладене вище можемо зазначити, що для вдосконалення системи адміністративної відповідальності у сфері земельних відносин необхідно: підвищити ефективність роботи органів контролю шляхом забезпечення їх необхідними ресурсами; регулярно проводити інформаційно-просвітницькі кампанії для підвищення рівня правової культури населення; спрощувати процедури притягнення до відповідальності та забезпечувати їх прозорість; запровадити сучасні методи моніторингу та контролю за використанням земельних ресурсів; розробити механізми оперативного реагування на порушення та ефективного стягнення штрафів; удосконалити законодавство шляхом уточнення норм щодо складу правопорушень та санкцій.

Щодо останнього, варто підтримати позицію О. Остапенка, який, досліджуючи питання адміністративно-правового захисту земельних відносин у контексті ринкової економіки, пропонує доцільність внесення до чинного Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) окремої глави під назвою «Адміністративні правопорушення у сфері земельних відносин». На думку дослідника, це сприятиме систематизації порушень, однорідних за об'єктом посягання, які стосуються права власності у сфері земельних відносин. Крім того, це дозволить передбачити нові види адміністративних стягнень та вдосконалити існуючі, зокрема такі, як: 1) позбавлення права на власність; 2) громадські роботи; 3) суспільно-корисні роботи [11, с. 116].

Висновки. Отже, підсумовуючи викладене вище можемо висновувати, що адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин є важливим інструментом забезпечення правового порядку та охорони земельних ресурсів в Україні. Ефективне застосування цієї відповідальності сприяє захисту інтересів держави, громади та окремих громадян, а також забезпечує сталий розвиток земельного фонду країни. Тим не менш, існує потреба у подальшому вдосконаленні механізмів контролю та притягнення до відповідальності для забезпечення максимального дотримання норм земельного законодавства.

Аналіз чинного законодавства України свідчить про достатньо розгалужену систему норм, що регулюють адміністративну відповідальність за порушення у земельній сфері. Зокрема, Кодекс України про адміністративні правопорушення містить низку статей, які передбачають відповідальність за неправомірне використання земель, порушення правил їх охорони, самовільне зайняття земельних ділянок тощо. Проте існує потреба в удосконаленні деяких положень для забезпечення їхньої ефективності та однозначного застосування.

Адміністративні правопорушення у сфері земельних відносин мають свою специфіку, яка обумовлена природою земель як об'єкта правовід-

носин. Важливо враховувати екологічну, економічну та соціальну значущість земельних ресурсів під час кваліфікації правопорушень. Адже деякі правопорушення мають комплексний характер, поєднуючи елементи екологічного, земельного та адміністративного права.

Санкції за адміністративні правопорушення у сфері земельних відносин мають бути адекватними ступеню суспільної небезпеки діяння та спрямованими на досягнення превентивного ефекту, адже розмір штрафів у багатьох випадках є недостатнім для стимулювання правомірної поведінки, особливо щодо юридичних осіб. Крім того, необхідно розширити спектр санкцій, включаючи можливість застосування додаткових заходів, таких як зобов'язання до відновлення пошкоджених земель чи компенсація завданих збитків.

Практика застосування адміністративної відповідальності у сфері земельних відносин стикається з низкою проблем. Серед них – недостатній рівень контролю з боку уповноважених органів, низька обізнаність громадян про норми земельного законодавства, а також складність доведення факту правопорушення. Важливим є підвищення ефективності діяльності органів державного контролю та вдосконалення механізмів взаємодії між ними.

Відтак, адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин має значний потенціал для забезпечення законності у цій галузі. Однак її ефективність залежить від удосконалення законодавчої бази, підвищення рівня контролю та формування правової культури серед суб'єктів земельних відносин.

Список літератури:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. (із змін. та допов.).
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.
3. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 року № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
4. Літошенко О. Особливості адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 63–67.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення. від 07.12.1984 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
6. Пахомов В. В., Музичук О. М. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин в Україні: сучасний стан та шляхи вдосконалення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 5. С. 198–201.
7. Артеменко О. В., Литвин Н. А. Окремі аспекти адміністративної відповідальності за порушення у сфері земельних відносин. *Право. Людина. Довкілля.* 2020. № 2. Т. 11. С. 133–139.
8. Германов О. П. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин; поняття та специфіка. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск*. 2019. Т. 2. С. 31–35.
9. Швець О. Адміністративна відповідальність у сфері захисту ерозійно небезпечних земель. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 136–140.
10. Мелех Л. В. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 259–262.
11. Остапенко О. Адміністративно-правовий захист земельних відносин в умовах ринкової економіки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2020. № 1. Т. 7. С. 114–119.

Dobrianska N. V. RESPONSIBILITY FOR ADMINISTRATIVE VIOLATIONS IN THE FIELD OF LAND RELATIONS IN THE CONTEXT OF PROTECTING KEY NATURAL RESOURCES

The article examines certain aspects of liability for administrative offenses in the field of land relations in the context of protecting a key natural resource. It is indicated that the study of administrative liability in the field of land relations is an important step towards the formation of an effective system of legal regulation that will ensure a balance between private and public interests in the use of land resources. The study reviews the current legislation that regulates the issue of liability for administrative offenses in the field of land relations. The emphasis is on the importance of administrative liability for offenses in the field of land relations, which is an important tool for ensuring legal order and protecting land resources in Ukraine. It is emphasized that the effective application of this liability contributes to the protection of the interests of the state, community and individual citizens, and also ensures the sustainable development of the country's land fund. Nevertheless, it is

indicated that there is a need to further improve the mechanisms of control and prosecution to ensure maximum compliance with the norms of land legislation.

It is stated that administrative offenses in the field of land relations have their own specifics, which are determined by the nature of land as an object of legal relations. In this case, it is important to take into account the environmental, economic and social significance of land resources when qualifying offenses. After all, some offenses are complex in nature, combining elements of environmental, land and administrative law. It is noted that sanctions for administrative offenses in the field of land relations should be adequate to the degree of public danger of the act and aimed at achieving a preventive effect, since the amount of fines in many cases is insufficient to stimulate lawful behavior, especially in relation to legal entities. In addition, it is necessary to expand the range of sanctions, including the possibility of applying additional measures, such as obligations to restore damaged land or compensation for losses.

Key words: *land, land resources, land relations, responsibility, administrative responsibility, sanctions, land protection.*

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/13

Романенко І. В.
Національна академія Служби безпеки України

ПРАВОВІ АСПЕКТИ УЧАСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті досліджуються особливості правового статусу Служби безпеки України (СБ України) в контексті її участі у адміністративних судових процесах. Автор акцентує увагу на подвійній природі процесуальної участі СБ України: як суб'єкта владних повноважень у спорах на загальних засадах та як позивача у спеціально визначених законом категоріях справ. Основну увагу приділено аналізу законодавства, що регулює повноваження СБ України в адміністративному судочинстві, зокрема положенням Кодексу адміністративного судочинства України. Окрему увагу приділено аналізу спеціальних процедур розгляду термінових адміністративних справ, визначених статтею 284 «Особливості провадження у справах за зверненням СБ України щодо включення фізичних осіб, юридичних осіб та організацій до переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції, виключення фізичних осіб, юридичних осіб та організацій з такого переліку та надання доступу до активів, що пов'язані з тероризмом та його фінансуванням, розповсюдженням зброї масового знищення та його фінансуванням» і статтею 289 «Особливості провадження у справах за адміністративними позовами з приводу затримання іноземців або осіб без громадянства» КАС України, позивачем по яких уповноважена виступати СБ України. Вказані категорії спорів визнані такими, що потребують негайного реагування суду, оскільки зволікання у їх розгляді може спричинити загрозу національній безпеці, порушення прав людини або міжнародних зобов'язань України. Аргументовано, що терміновість таких справ є складовою розумного строку судового захисту та необхідною умовою збереження ефективності правозастосування. Стаття також містить пропозиції щодо удосконалення законодавчого регулювання процедурної діяльності СБ України у сфері адміністративного судочинства з метою підвищення ефективності судового контролю та забезпечення належного балансу між безпековими інтересами держави і правами особи.

Ключові слова: *Служба безпеки України, адміністративне судочинство, позивач, термінові справи, національна безпека.*

Постановка проблеми. Питання правового регулювання участі СБ України в адміністративному судочинстві набувають особливої актуальності в умовах безпрецедентних викликів національній безпеці та, водночас, необхідності забезпечення оптимального балансу між інтересами держави й правами фізичних та юридичних осіб. Зважаючи на особливий статус СБ України в системі суб'єктів владних повноважень, специфіки діяльності як органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, виникає потреба удосконалення правових норм щодо визначення меж і форм її участі в адміністративному судочинстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що на сьогоднішній день проблематика правових основ участі СБ України в адміністративному судочинстві розглядається переважно побічно, в межах дослідження процедур формування переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності [1–2], або ж під час дослідження адміністративно-правового статусу СБ України в цілому [3].

Постановка завдання. Метою цього дослідження є з'ясування правових засад участі СБ України в адміністративному судочинстві, виявлення існуючих проблем у правозастосовній практиці, а також формування пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства. У межах поставленої мети автором буде здійснено аналіз нормативно-правових актів, окреслено форми та межі участі СБ України в адміністративному судочинстві, а також проаналізовано судову практику з метою визначення особливостей взаємодії СБ України з іншими учасниками адміністративного процесу.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус СБ України регулюється Законом України «Про Службу безпеки України» [4], який визначає її як державний орган спеціального призначення

з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України. Коло учасників судового процесу, їхні права та обов'язки визначено Кодексом адміністративного судочинства України [5]. Найчастіше СБ України виступає відповідачем або третьою особою у справах, пов'язаних із оскарженням її рішень, дій або бездіяльності. Участь СБ України в адміністративних провадженнях у якості позивача, як правило, зумовлена необхідністю захисту публічних інтересів та запобігання загрозам національній безпеці.

СБ України бере участь у справах адміністративного судочинства у межах визначеної законом компетенції, що передбачає два основні варіанти її процесуальної участі. З одного боку, СБ України може бути стороною адміністративного процесу на загальних засадах, аналогічно до інших суб'єктів владних повноважень. Така участь здійснюється у випадках, коли її рішення, дії чи бездіяльність оскаржуються особами у порядку адміністративного судочинства, або ж коли вона сама ініціює захист своїх прав чи інтересів у межах публічно-правових відносин. З іншого боку, законодавець передбачає спеціальні підстави для участі СБ України у адміністративному процесі як позивача у визначених категоріях справ. Такі позови подаються виключно у рамках специфічного нормативного регулювання і за наявності особливих обставин, пов'язаних із забезпеченням державної безпеки. Наявність спеціального порядку звернення до суду в окремих справах свідчить про винятковість таких проваджень, які виходять за межі загальних процесуальних норм. Відповідно, процесуальна діяльність СБ України в адміністративному судочинстві має подвійну правову природу: загальну – як типовий суб'єкт владних повноважень, та спеціальну – як позивач у справах, прямо передбачених процесуальними нормами. Такий підхід забезпечує належне поєднання принципу верховенства права з особливостями здійснення повноважень спеціальних державних органів у сфері національної безпеки.

У межах адміністративного судочинства існують окремі категорії справ, провадження в яких має спеціальні особливості, визначені Кодексом адміністративного судочинства України (КАС України). Зокрема, йдеться про справи, які пов'язані із зверненнями СБ України щодо включення осіб до переліку осіб, пов'язаних із провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції, виключення з такого переліку та надання доступу до активів, що пов'язані з тероризмом та його фінансуванням, розповсюдженням зброї масового знищення та його фінансуванням (ст. 284 КАС України), а також справи щодо застосування затримання до іноземців та осіб без громадянства (ст. 289 КАС України). У таких категоріях справ законодавець встановив особливі процесуальні правила, які відрізняються від загального порядку розгляду адміністративних справ. Це зумовлено як характером суб'єкта звернення (органи державної влади, на які покладено функції із забезпечення державної безпеки, міграційного контролю тощо), так і сутністю самих справ, пов'язаних із національною безпекою, дотриманням міжнародних зобов'язань України, захистом державного кордону та реагуванням на загрози тероризму.

Слід зазначити, що обидві категорії вказаних справ КАС України відносить до так званих термінових справ. Термінові справи «водночас із складними названо окремими категоріями адміністративних справ, щодо яких запроваджені особливості позовного провадження. Зокрема, такі особливості пов'язані із такими діями: а) повідомленням учасників справи про дату, час та місце розгляду; б) поданням заяв по суті справи; в) обчисленням процесуальних строків; г) проголошенням та врученням судових рішень; ґ) апеляційним та касаційним оскарженням судових рішень (ст.ст. 268-272 КАС України). У класифікаторі категорій адміністративних справ використано інший підхід щодо критеріїв їх об'єднання (терміновість не згадується). За категорією спору об'єднані справи і у судовій звітності, хоча і називаються вони категоріями справ (наприклад, справи зі спорів щодо виборчого процесу та референдуму, справи зі спорів з приводу забезпечення громадського порядку та безпеки тощо)» [6, с. 191]. Одночасно «правила розгляду окремих термінових справ постійно згадуються в судових рішеннях адміністративних судів зокрема й із вказівкою на приналежність справи до категорії термінових справ. Отже, з теоретичного погляду, враховуючи змістовне наповнення поняття терміновості, за яким згруповані справи в КАС України, правильнішим видається розглядати термінові справи не як категорію адміністративних справ, а як їх різновид» [6, с. 191].

Визначення «терміновий» слід розуміти як такий, що вказує на необхідність негайного, невідкладного реагування, оскільки зволікання у часі може нівелювати саму доцільність правового втручання, а також спричинити втрату значення відповідних правовідносин. Властивою рисою терміновості є виключення можливості зволі-

кання, що, у свою чергу, зумовлює першочерговість та оперативність у вчиненні процесуальних дій, а також пріоритетність розгляду таких справ. У цьому контексті терміновість розглядається як органічна складова поняття «розумного строку», що означає максимально стислі строки для судового розгляду адміністративної справи, які при цьому залишаються достатніми для надання ефективного та своєчасного захисту порушених прав, свобод або інтересів у сфері публічно-правових відносин. Разом з тим, необхідність швидкого вирішення публічно-правового спору не повинна суперечити вимогам повного та всебічного з'ясування обставин справи.

Справи, передбачені статтями 284 та 289 КАС України, належать до категорії термінових з огляду на їх безпосередній вплив на публічну безпеку, стабільність управлінських процесів і захист національних інтересів. Зволікання з їх розглядом може не лише ускладнити відновлення прав суб'єктів, а й призвести до незворотних наслідків для державного управління чи суспільного порядку. З огляду на це, законодавець передбачив спеціальний прискорений порядок провадження, який покликаний забезпечити ефективне, своєчасне та превентивне реагування суду на публічно-правові конфлікти, які мають підвищену соціальну, економічну або політичну значущість.

Крім того, у таких категоріях справ часто наявний високий рівень ризику для фундаментальних прав і свобод осіб, а також виникає потреба у терміновому підтвердженні або припиненні дій суб'єктів владних повноважень, які можуть мати значні юридичні або фактичні наслідки. Встановлення законодавцем особливого порядку розгляду таких справ спрямоване на недопущення виникнення правової невизначеності, захист принципу правової визначеності та недопущення свавільного втручання в права особи з боку органів публічної влади. У цьому контексті терміновість виступає не лише процесуальною характеристикою, а й елементом гарантії ефективного правового захисту.

Чинна редакція ст. 284 КАС України закріплює, що провадження у справах щодо включення фізичних осіб, юридичних осіб та організацій до Переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції (далі – Перелік), а також виключення цих осіб з Переліку, здійснюється на підставі позову Голови СБ України або його заступника. Відповідні зміни до попередньої редакції КАС України внесені згідно з прийнятим 6 грудня 2019 р. Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [7]. Нової редакції зазнали також п. 7 ч. 2 ст. 25 Закону України «Про Службу безпеки України» [4], ст. 11-1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» [8] та досліджувана нами ст. 284 КАС України.

Так, відповідно до статті 284 КАС України, провадження у справах за позовами Голови СБ України або його заступника щодо включення до спеціального переліку, осіб пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції, має низку ключових процесуальних особливостей. Зокрема, подання позову здійснюється виключно в письмовій формі до адміністративного суду першої інстанції, із дотриманням чітко визначених вимог щодо змісту такої позовної заяви. У разі порушення форми або змісту позовної заяви суд встановлює строк для усунення недоліків, а при їх невиконанні – повертає заяву без перешкоди для повторного звернення. При цьому передбачено спрощену процедуру ухвалення рішення – не пізніше наступного робочого дня з дня надходження позову, за участю лише заявника та без повідомлення осіб, яких стосується позов. Рішення суду підлягає негайному виконанню, навіть у разі його оскарження, що свідчить про превалювання пріоритету безпеки над процесуальними гарантіями. Апеляційна скарга у таких справах може бути подана у 10-денний строк, а скарга на ухвалу про відмову у відкритті провадження розглядається протягом трьох днів.

Досліджувана процедура здійснюється відповідно до Порядку формування Переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції. Так, підставами для включення до Переліку є *в тому числі* рішення адміністративного суду про включення фізичних осіб, юридичних осіб та організацій, які відповідають критеріям, визначеним резолюціями Ради Безпеки ООН, до зазначеного переліку (пп. 1 п. 4 Порядку) [9]. Однак, як справедливо вказує А.М. Чвалюк, «подана СБ України позовна заява, щодо включення осіб та організацій до Переліку, має містити обставини, що ці особи (організації) відповідають критеріям, визначеним резолюціями Ради Безпеки ООН, до зазначеного переліку. Ці обставини мають бути підтверджені належними, допустимими, достовірними та достатніми доказами (ст.ст. 73-76 КАС

України). Однак, законодавець не тільки не називає у п. 4 Порядку конкретні резолюції РБ ООН, а навіть не уточнює сферу питань, які вони мають охоплювати» [2, с. 831].

Аналіз судової практики щодо провадження за статтею 284 КАСУ [10] та опрацювання Переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції [11] показує, що на сьогодні фактично єдиним критерієм для внесення осіб до Переліку за аналізованою адміністративною процедурою є обвинувальні вироки судів в кримінальному процесі, що значно обмежує можливості держави оперативно реагувати на актуальні загрози національній безпеці. Водночас, виникає об'єктивна необхідність розширення критеріїв включення, зокрема щодо громадян російської федерації, стосовно яких наразі неможливо провести судовий розгляд через об'єктивні причини, такі як їхнє перебування на тимчасово окупованих територіях або за межами досяжності української юрисдикції. Крім того, потребує законодавчого закріплення спрощення процедури включення осіб до Переліку у випадках, коли їх вина у вчиненні злочинів терористичної спрямованості вже встановлена вироком суду у кримінальному процесі. Такий вирок має стати самостійною і достатньою підставою для внесення інформації без необхідності окремого звернення до адміністративного суду, оскільки зайві процесуальні дії лише забюрократизовують процедуру, затримують реагування на загрози та не відповідають принципу ефективного захисту національної безпеки.

Іншою особливою категорією є справи про затримання іноземців або осіб без громадянства, що регулюються статтею 289 КАС України. У таких справах адміністративні позови можуть подаватись органами СБ України, органами охорони державного кордону, а також органами Державної міграційної служби з метою застосування до іноземців заходів, які спрямовані на забезпечення їх ідентифікації, видворення або передачі за міжнародними договорами України. Суд у цих випадках розглядає справи негайно, в день подання позову, за обов'язкової участі сторін. У разі неможливості застосування заходів, таких як взяття на поруки або внесення застави (наприклад, через причетність до терористичної діяльності або повторне застосування), суд застосовує затримання.

Особливої уваги заслуговує гарантія судового контролю за дотриманням прав іноземця у процесі, зокрема – обов'язковість інформування про права та обов'язки, встановлені судом, за наявності альтернативних заходів замість затримання. Наприклад, у разі взяття на поруки або внесення застави суд роз'яснює особі вимоги щодо періодичного з'явлення до службової особи, заборони залишати населений пункт без дозволу, а також необхідності інформування про зміну місця проживання. У разі порушення цих вимог поручитель несе юридичну відповідальність, а застава – звертається в дохід держави. Таким чином, судова практика у цій категорії справ поєднує інструменти примусу із заходами, які надають особі можливість альтернативної поведінки, водночас забезпечуючи контроль держави за реалізацією адміністративного рішення.

Водночас, аналіз Єдиного державного реєстру судових рішень [12] свідчить, що звернення до суду органами СБ України за цією статтею є вкрай рідкісним. Основними суб'єктами такого звернення залишаються органи Державної міграційної служби або органи охорони державного кордону.

З огляду на викладене, перспективним є напрям подальшого дослідження механізмів участі спеціальних органів у публічному судовому процесі з урахуванням стандартів Європейського суду з прав людини. Варто також провести порівняльно-правовий аналіз українського підходу та підходів інших держав, які мають схожі виклики у сфері адміністративної юстиції, щодо формування переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції. Такий аналіз дозволив би запозичити ефективні механізми процесуального регулювання і забезпечити їх адаптацію до українських реалій.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, слід зазначити, що диференціація форм участі СБ України відповідає завданням адміністративного судочинства щодо захисту прав, свобод та інтересів осіб у публічно-правових спорах з одночасним урахуванням специфіки діяльності Служби. Участь СБ України в адміністративному судочинстві на загальних і спеціальних засадах демонструє гнучкість судової системи у реагуванні на публічні виклики. Водночас, це підтверджує значення адміністративного судочинства як інструменту легітимації дій органів державної влади. Наявність особливого порядку розгляду термінових справ, передбачених статтями 284 і 289 КАС України, зумовлює необхідність глибшого нормативного врегулювання їх провадження. Вважається доцільним

удосконалення механізму реалізації положень статті 284 КАС України, оскільки чітко визначені критерії та процедури включення осіб до переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності, виключає ризики правової невизначеності. Також вважаємо доцільним нормативне унормування спрощеної процедури внесення осіб до Переліку у випадках, коли факт їхньої винуватості у вчиненні злочинів терористичної спрямованості вже встановлений обвинувальним вироком суду у межах кримінального провадження. Такий вирок повинен визнаватися самостійною та достатньою правовою підставою для внесення відповідної інформації без потреби в додатковому зверненні до адміністративного суду, оскільки надлишкові процесуальні етапи призводять до необґрунтованої бюрократизації механізму, уповільнюють реагування на реальні загрози та суперечать принципу оперативного забезпечення національної безпеки.

Список літератури:

1. Чвалюк А. М. Організаційно-правові перешкоди формування українського переліку терористів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*: наук. журн. 2023. №2 (102). С. 172–184

2. Чвалюк А. М. Порядок формування українського переліку терористів: сучасний стан та перспективи вдосконалення. *Human rights and public governance in modern conditions:* Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 829–859.

3. Кумейко А.В. Адміністративно-правовий статус Служби безпеки України у системі суб'єктів протидії злочинності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2015. 210 с.

4. Кумейко А. В. Адміністративно-правовий статус Служби безпеки України у системі суб'єктів протидії злочинності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2016. 20 с.

5. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text (дата звернення: 15.04.2025)

6. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 15.04.2025)

7. Пащенко К.С. Термінові справи в адміністративному судочинстві України у контексті процесуальних зловживань. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. №5. с. 190–193

8. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 6 грудня 2019 року № 361-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text (дата звернення: 15.04.2025)

9. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року № 638-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text (дата звернення: 15.04.2025)

10. Про затвердження Порядку формування переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 липня 2020 р. № 622 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/622-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 15.04.2025)

11. Справи № 520/10486/23, № 520/7850/23, № 640/9899/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110737503,URL: ttps://reyestr.court.gov.ua/ Review/110286789, URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109252283 (дата звернення: 15.04.2025)

12. Перелік осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції. Останні зміни внесені 17.03.2025. URL: https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/Terror/BlackListFull.pdf (дата звернення: 15.04.2025)

13. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 15.04.2025).

Romanenko I. V. LEGAL ASPECTS OF THE PARTICIPATION OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

The article examines the peculiarities of the legal status of the Security Service of Ukraine (SBU) in the context of its participation in administrative legal proceedings. The author focuses on the dual nature of the procedural participation of the SBU: as a subject of authority in disputes on general grounds and as a plaintiff in categories of cases specifically defined by law. The main attention is paid to the analysis of the legislation regulating the powers of the SBU in administrative legal proceedings, in particular, the provisions of the Code of Administrative Legal Proceedings of Ukraine. Special attention is paid to the analysis of special procedures for considering urgent administrative cases, defined by Article 284 "Features of proceedings in cases upon the

request of the Security Service of Ukraine on the inclusion of individuals, legal entities and organizations in the list of persons associated with the conduct of terrorist activities or against whom international sanctions have been applied, the exclusion of individuals, legal entities and organizations from such a list and the provision of access to assets associated with terrorism and its financing, the proliferation of weapons of mass destruction and its financing" and Article 289 "Features of proceedings in cases on administrative claims regarding the detention of foreigners or stateless persons" of the CAS of Ukraine, in which the Security Service of Ukraine is authorized to act as the plaintiff. The indicated categories of disputes are recognized as requiring immediate response from the court, since delay in their consideration may pose a threat to national security, violation of human rights or international obligations of Ukraine. It is argued that the urgency of such cases is a component of a reasonable time for judicial protection and a necessary condition for maintaining the effectiveness of law enforcement. The article also contains proposals for improving the legislative regulation of the procedural activities of the Security Service of Ukraine in the field of administrative justice in order to increase the effectiveness of judicial control and ensure a proper balance between the security interests of the state and the rights of the individual.

Key words: *Security Service of Ukraine, administrative justice, plaintiff, urgent cases, national security.*

УДК 342.95(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/14

Труба Р. М.
Науково-дослідний інститут публічного права

ЦІЛЬОВА СПРЯМОВАНІСТЬ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена визначенню цільової спрямованості інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки. Зазначеними інститутами запропоновано вважати добровільні, самостійно організовані об'єднання громадян (груп громадян), незалежні від прямого державного управління та фінансування, які шляхом соціальної активності, захисту публічних інтересів, правозахисної діяльності та зміцнення громадських зв'язків сприяють виявленню, попередженню та усуненню безпекових ризиків і загроз, сприяючи належному функціонуванню адміністративно-правового режиму забезпечення національної безпеки. Окрема увага приділяється встановленню особливих рис інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки, що визначають їх юридичну природу та потенціал у забезпеченні національної безпеки. Сформульовано висновок, згідно з яким цільова спрямованість інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки виявляється в п'яти основних напрямах. По-перше, інститути громадянського суспільства можуть здійснювати не залежний від неправомірного зовнішнього впливу громадський контроль. По-друге, інститути громадянського суспільства провадять діяльність із захисту прав людини. По-третє, інститути громадянського суспільства сприяють організації та консолідації суспільства, а також спрямування спільних зусиль на досягнення певних цілей, які сприяють досягненню мети забезпечення національної безпеки. По-четверте, інститути громадянського суспільства здійснюють експертно-аналітичну діяльність, сприяючи досягненню цілей національної безпеки. По-п'яте, інститути громадянського суспільства виконують діяльність щодо забезпечення стратегічної довгострокової стійкості держави та суспільства в контексті реальних і потенційних безпекових ризиків та викликів. У висновках до статті узагальнюються результати дослідження, а також визначаються подальші перспективні напрями дослідження юридичної природи інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: *громадянське суспільство, забезпечення національної безпеки, інститути громадянського суспільства, національна безпека, система суб'єктів забезпечення національної безпеки, цільова діяльність.*

Постановка проблеми. У контексті так званої західної моделі суспільства, прийнятої також і в Україні, інститути громадянського суспільства визнають суб'єктом публічного адміністрування, здатним безпосередньо впливати на функціонування системи забезпечення національної безпеки. Причому науковці констатують, що громадянське суспільство (з його інститутами), хоча й залишається недостатньо задіяним ресурсом у галузі безпеки, має значний потенціал у контексті реалізації безпекових заходів. Зокрема, як слушно зауважує С. А. Дроботов, інститути громадянського суспільства нерідко стають джерелом нових підходів та інструментів забезпечення національної безпеки, а також сприяють підвищенню ефективності взаємодії між різними інституціями в цій сфері [1, с. 17]. З огляду на це, можна стверджувати, що комплексне дослідження суб'єктів системи забезпечення національної безпеки, а також визначення можливостей для подальшої оптимізації дії адміністративно-правового режиму у відповідній сфері є надзвичайно актуальним теоретичним і практичним питанням, яке неможливо вирішити без комплексного з'ясування юридичної природи інститутів громадянського суспільства як складової системи суб'єктів забезпечення національної безпеки. Водночас, ураховуючи широту окресленої проблематики, її висвітлення слід розпочати саме з уточнення змісту цільової спрямованості таких інститутів у контексті забезпечення ними національної безпеки, що дозволить осмислити роль громадянського суспільства як повноцінного

партнера держави в розбудові сучасної системи захисту національних інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наявної наукової літератури дозволяє дійти висновку, що донині цільова спрямованість інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки не слугувала предметом комплексного дослідження, хоча окремі аспекти цього питання детально розкривали чимало українських учених і дослідників, серед яких: А. А. Головка, С. А. Дроботов, М. В. Канавець, Д. О. Кошиков, Р. В. Мошинський, В. В. Пилип, В. М. Юрах та ін. Таким чином, можемо дійти висновку про наявність теоретичної основи для з'ясування змісту цільової спрямованості вказаного кола суб'єктів адміністративного права.

Постановка завдання. Отже, метою статті є уточнення цільової спрямованості інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких *завдань*: 1) сформулювати визначення поняття «інститути громадянського суспільства як суб'єкти забезпечення національної безпеки»; 2) виокремити на підставі юридичної природи цих інститутів їх цільові напрями в контексті забезпечувальної діяльності у сфері забезпечення національної безпеки; 3) узагальнити результати наукової розвідки та встановити подальші перспективні напрями дослідження юридичної природи інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Інститутами громадянського суспільства як особливими суб'єктами забезпечення національної безпеки слід вважати добровільні, самостійно організовані об'єднання громадян (груп громадян), незалежні від прямого державного управління та фінансування, які шляхом соціальної активності, захисту публічних інтересів, правозахисної діяльності та зміцнення громадських зв'язків сприяють виявленню, попередженню й усуненню безпекових ризиків і загроз, сприяючи належному функціонуванню адміністративно-правового режиму забезпечення національної безпеки.

Отже, розглядаючи правову природу інститутів громадянського суспільства, слід ґрунтуватися на усвідомленні їх потенціалу впливу на оптимізацію досягнення цілей у сфері національної безпеки. Зазначений потенціал виявляється, зокрема, у таких ключових ознаках. По-перше, об'єктивна незалежність інститутів громадянського суспільства від необґрунтованого державного втручання (управлінського, фінансового тощо) є визначальним чинником для ефективного виконання ними функцій у системі національної безпеки. По-друге, формування та функціонування цих інститутів засновується на добровільності та активній участі людей та їх об'єднань, які становлять основу відповідних громадянських утворень. По-третє, інститути громадянського суспільства зорієнтовані на утвердження та захист публічних цінностей, репрезентуючи свою інституційну позицію з певних питань і водночас відстоюючи та захищаючи інтереси конкретних груп осіб, узгоджені з загальнонаціональними цінностями.

Зважаючи на визначення інститутів громадянського суспільства та їх ключові риси, можна дійти висновку, що діяльність цих інститутів зазвичай чинить відчутний вплив на стан національної безпеки (позитивний або негативний). Причому саме завдяки зазначеним характеристикам розглядувані нами інститути здатні виконувати важливі забезпечувальні завдання у сфері національної безпеки, діючи цілеспрямовано з метою досягнення належного рівня захисту національних інтересів та цінностей. Отже, ураховуючи викладене, доходимо думки про те, що цільова спрямованість інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки виявляється в такому:

1. Інститути громадянського суспільства можуть здійснювати громадський контроль, не залежний від неправомірного зовнішнього впливу. Беручи до уваги позиції учених стосовно змісту громадського контролю [2, с. 101; 3, с. 160; 4, с. 388–414; 5], зазначимо, що цей вид контролю, на відміну від державного, ґрунтується на принципах автономії суб'єктів громадянського суспільства від публічно-владних (та інших владних) інститутів, що забезпечує об'єктивність контрольних заходів, а також здатність інститутів громадянського суспільства виступати противагою органам публічної служби (їх посадовим особам) у випадках, коли вони допускають зловживання, управлінські помилки тощо. Зважаючи на це, слід зауважити, що в сучасній демократичній та правовій державі громадський контроль виконує роль гарантійного інструменту, за допомогою якого: з одного боку, зменшуються ризики концентрації публічної влади, а з іншого – активізуються соціальні (демократичні) механізми, здатні своєчасно виявляти системні загрози й ризики національній безпеці, які органи державної влади можуть навмисно чи ненавмисно ігнорувати в силу інер-

ційності здійснення публічної адміністрації (це явище можна спостерігати, як у мирний час, так і в особливий період), надмірної бюрократизації державного апарату, а також вузькості відомчих інтересів, на задоволення яких спрямований відповідний суб'єкт владних повноважень.

Загалом громадський контроль, здійснюваний інститутами громадянського суспільства, слід розглядати як особливу форму колективної правомочності громадян (відповідно до ч. 2 ст. 5 Конституції України), що реалізується через механізми громадянської участі. Причому важливо усвідомлювати, що суть такої діяльності полягає не в дублюванні контрольно-наглядових функцій держави, а у створенні та діяльності паралельної системи так званого соціального аудиту [6, с. 98; 7], спрямованої на забезпечення правомірності, законності, прозорості й ефективності діяльності суб'єктів, що володіють владними повноваженнями. Отже, здатність незалежного від держави суб'єкта здійснювати контроль за діяльністю держави (також органів місцевого самоврядування) видається надзвичайно важливою передусім у сфері забезпечення національної безпеки, у якій: саме держава традиційно розглядається як ключовий суб'єкт, який забезпечує безпеку на всій своїй території; необхідний повноцінний недержавний елемент стримувань і противаг, що запобігає «монополізації» сфери національної безпеки виключно суб'єктами, які є органами держави та фактично здійснюють контроль один одного, винятковість чого є істотним ризиком для національної безпеки.

Таким чином, найважливішою особливістю громадського контролю у сфері національної безпеки, який здійснюється інститутами громадянського суспільства, є те, що такий незалежний контроль виконує компенсаторну функцію. У цьому контексті слід зауважити, що громадський контроль, будучи спрямованим на виявлення порушень (корупція, перевищення повноважень органами правопорядку тощо) та іншої поведінки, яка вказує на відхилення від норми (наприклад, вчинення помилок, які не є протиправною діяльністю, але знижують потенціал забезпечення національної безпеки), також формує комунікаційний майданчик, на якому суспільство та держава стратегічно взаємодіють з метою оптимального досягнення цілей забезпечення національної безпеки, беручи до уваги також інтереси тих груп населення, які захищаються відповідними інститутами громадянського суспільства.

2. Інститути громадянського суспільства здійснюють діяльність із захисту прав людини. Реалізуючи правозахисну діяльність інститути громадянського суспільства як суб'єкти забезпечення національної безпеки враховують юридичну (виражену в нормах законодавства, судових рішеннях та інших джерелах права) та морально-етичну (як універсальну цінність, визнану суспільством незалежно від їх формального закріплення) сутність прав людини, діючи в цій парадигмі, виконують роль «соціального адвоката» [8, с. 538], здійснюючи істотний вплив на обстановку безпеки у сфері забезпечення національної безпеки. Важливість зазначеного зумовлена тим, що порушення прав людини: обумовлює матеріальну та/або нематеріальну шкоду для жертви порушення (часто й її близьких); підриває легітимність і авторитет публічної влади; створює множинні системні загрози для національної безпеки, зокрема: по-перше, провокує соціальну напруженість, адже порушення прав людини загалом призводить до маргіналізації різного типу меншин (етнічних, релігійних, мовних та ін.), радикалізації маргіналізованих груп населення та ін.; по-друге, масові порушення прав людини (наприклад, такі як тортури, здійснення позасудових розправ, дискримінація окремих груп населення) дискредитують державу, знижуючи рівень довіри до держави в різних міжнародних інститутах (у Раді Безпеки ООН, Раді ООН з прав людини, Парламентській асамблеї Ради Європи тощо), а також знижуючи рівень інвестиційної привабливості держави; по-третє, окремі типи порушень прав людини (зокрема, недотримання права на приватність) підвищують вразливість жертв порушень перед іншими протиправними діями, які щодо них можуть вчинятись, зокрема з метою їх подальшого використання в протиправній діяльності (наприклад, перед загрозою вчинення щодо них кіберзлочинів, що дають змогу отримати компрометуючі дані стосовно жертв порушення, які можуть бути використані зловмисником з метою здійснення протиправних маніпуляцій, зокрема для примусу до антидержавної діяльності). З огляду на зазначене, правозахисні інститути громадянського суспільства систематично стежать за дотриманням прав і свобод людини в державі, передусім під час запровадження та реалізації обмежувальних заходів (наприклад, тих, що передбачені правовими режимами воєнного чи надзвичайного стану), що запобігає зловживанням і сприяє правомірності дій держави, а отже, сприяє досягненню цілей забезпечення національної безпеки.

3. Інститути громадянського суспільства сприяють організації та консолідації суспільства,

а також спрямування спільних зусиль на досягнення певних цілей, які сприяють досягненню мети забезпечення національної безпеки. У кризових умовах функціонування держави, за яких держава об'єктивно не завжди спроможна своєчасно та повною мірою реагувати на всі загрози й ризики у сфері забезпечення національної безпеки, інститути громадянського суспільства можуть компенсувати ці упущення, виконуючи координуючу, мобілізуючу й об'єднуючу суспільство завдання, консолідуючи та направляючи розрізнені зусилля громадян в цілеспрямовані дії, що зміцнюють національну безпеку. Тобто інститути громадянського суспільства, з огляду на свій особливий статус, можуть оперативним чином формувати згуртовану спільноту мотивованих громадян, здатних сукупно протистояти різним загрозам національній безпеці (ворожій пропаганді, сепаратистським тенденціям на окремих територіях держави тощо), допомагати громадянам подолати складні життєві обставини (наприклад, завдяки створенню та реалізації волонтерських ініціатив).

4. Інститути громадянського суспільства здійснюють експертно-аналітичну діяльність, сприяючи досягненню цілей національної безпеки. Розглядаючи цю цільову спрямованість діяльності інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки, слід зазначити, що експертно-аналітична діяльність таких суб'єктів становить системоутворюючу складову сучасної парадигми забезпечення національної безпеки правової та демократичної країни, у якій зміст концепції національної безпеки не обмежується військово-оборонними та силовими аспектами, а й також враховує якість інтелектуального капіталу держави, важливість якості публічного адміністрування у сфері забезпечення національної безпеки та ін. [9, с. 140; 10]. Розглядаючи зміст експертно-аналітичної діяльності відповідних інститутів громадянського суспільства, варто зазначити, що такою діяльністю слід розуміти незалежне (передусім недержавне) експертне дослідження, аналіз та оцінку нормативно-правового, політико-правового, інституційно-організаційного й іншого забезпечення національної безпеки, а також загального стану справ у галузі безпеки загалом, що завершується виробленням альтернативних рішень, концепцій і програм у відповідній сфері, які узгоджуються з інтересами особистості, суспільства й держави, а перш за все – груп суспільства, яких представляє конкретний інститут громадянського суспільства. Зокрема, відповідна діяльність інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення національної безпеки може припускати: виявлення положень нормативно-правових актів та їх проєктів, що суперечать інтересам особистості, суспільства й держави; оцінка соціальних, економічних та інших наслідків прийняття (і подальшої реалізації) проєктів нормативних правових актів, а також вироблення рекомендацій щодо усунення виявлених недоліків; виявлення безпекових ризиків та загроз (зокрема у сфері правоохорони, геополітики), а також попередження відповідних суб'єктів владних повноважень (в окремих випадках – і суспільства) про виникнення джерел соціальної небезпеки та назрівання виникнення відповідних загроз (у тому числі в забезпечувальній діяльності суб'єктів системи суб'єктів забезпечення національної безпеки) тощо.

5. Інститути громадянського суспільства провадять діяльність щодо забезпечення довгострокової стійкості держави та суспільства в контексті реальних та потенційних безпекових ризиків і викликів. Довгострокова стійкість держави й суспільства означена здатністю як держави, так і суспільства зберігати власні темпи розвитку в заданому стратегічному напрямі, а також ефективно забезпечувати цей процес розвитку, всупереч факторам (ризикам, загрозам), які несприятливо впливають на відповідну забезпечувальну діяльність. Отже, довгостроковою стійкістю держави та суспільства в контексті забезпечення національної безпеки слід розуміти стан, який характеризується системною здатністю держави та суспільства зберігати суверенітет, територіальну цілісність, соціально-економічний розвиток і захист конституційних прав громадян всупереч реальним та потенційним внутрішнім і зовнішнім дестабілізуючим стан безпеки факторам. З огляду на зазначене, діяльність інститутів громадянського суспільства з приводу досягнення довгострокової стійкості держави та суспільства в контексті забезпечення національної безпеки можна визначити як комплекс заходів, спрямованих на задоволення національних інтересів, а також запобігання та протидію загрозам національній безпеці, які підривають процес забезпечення довгострокової стійкості держави та суспільства.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що інститути громадянського суспільства в Україні на сьогодні є повноцінними суб'єктами забезпечення національної безпеки, які дозволяють державі збільшити загальний потенціал забезпечення національної безпеки, а також підвищити ефективність цієї забезпечувальної діяльності.

Зокрема, як суб'єкт забезпечення національної безпеки інститут громадянського суспільства виконує важливі завдання стосовно досягнення мети забезпечення національної безпеки, а саме: сприяючи державі в досягненні людиноцентричності, правомірності та прозорості діяльності компетентних органів публічної служби у відповідній сфері; сприяючи об'єднанню суспільства та спрямовуючи зусилля вмотивованих громадян у діяльності із забезпечення національної безпеки; надаючи експертно-аналітичне забезпечення забезпеченню національної безпеки; надаючи гуманітарну та волонтерську допомогу соціально вразливим верствам населення в особливий період, а також у мирний час, сприяючи соціальній злагоді; зміцнюючи стійкість держави та суспільства перед зовнішніми і внутрішніми загрозами національній безпеці. Таким чином, інститути громадянського суспільства не лише є повноцінними суб'єктами забезпечення національної безпеки, а й посідають чільне місце в системі суб'єктів, які виконують відповідну забезпечувальну діяльність. З огляду на це, варто присвятити окрему наукову розвідку визначенню місця (позиції) інститутів громадянського суспільства в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки та особливостей їх діяльності в цій сфері.

Список літератури:

1. Дроботов С. А. Громадянське суспільство і забезпечення національної безпеки української держави. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Т. 3. Спецвипуск. С. 14–18.

2. Алфьоров С. М., Вітвіцький С. С. Громадський контроль в умовах формування громадянського суспільства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 1. С. 101–108.

3. Гончаренко Г. А. Громадський контроль за сектором безпеки: адміністративно-правові засади, суб'єкти та проблеми реалізації. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. 65. С. 160–167.

4. Пономарьов С. П. Адміністративно-правове забезпечення діяльності сектору безпеки і оборони України: дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2018. 488 с.

5. Столбовий В. М. Поняття громадського контролю службових правовідносин у сфері національної безпеки України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 8. С. 106–110.

6. Хрущ В. О. Розвиток соціального аудиту в системі соціального управління. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. Вип. 2. С. 98–102.

7. Raj T. Social Audit for Democratic Governance. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*. 2021. Vol. 12 (7). P. 11331–11344.

8. Pavlish C., Ho A., Rounkle A. Health and human rights advocacy: Perspectives from a Rwandan refugee camp. *Nursing Ethics*. 2012. Vol. 19 (4). P. 538-549. doi:10.1177/0969733011421627.

9. Абламєтова Я. А. Роль громадських екологічних організацій в Україні. *Проблеми та перспективи розвитку системи безпеки життєдіяльності* : зб. наук. праць XIII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, курсантів та студентів (Львів, 28–29 берез. 2018 р.). Львів : ЛДУ БЖД, 2018. С. 140–141.

10. Вітвіцький С. С. Громадська експертиза в умовах розвитку громадського суспільства. *Юридичний вісник*. 2014. № 1. С. 25–30.

Truba R. M. TARGETED ORIENTATION OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS AS NATIONAL SECURITY PROVIDERS

This paper examines the goal-oriented activities of civil society institutions as actors ensuring national security. The author defines civil society institutions as voluntary, self-organized associations of citizens (or groups of citizens) independent of direct government management and financing. Through social activism, the protection of public interests, human rights advocacy, and the strengthening of social relations, these institutions help identify, prevent, and mitigate national security risks and threats, thereby promoting an effective administrative and legal regime for national security. Particular attention is devoted to identifying the distinctive features of civil society institutions as actors in ensuring national security—features that shape their legal character and potential contributions in this sphere. Notably, these institutions function independently of unwarranted state interference, and their creation and operation rely on the voluntary, active participation of individuals and their associations. Moreover, civil society institutions affirm and defend public values, representing and upholding their own institutional positions on issues within their purview. The paper concludes that the target orientation of civil society institutions as actors in ensuring national security is demonstrated in five primary ways. First, these institutions can undertake independent (i.e., free from undue external influence) public oversight. Second, they engage in protecting human rights. Third, they facilitate the organization and mobilization of society, directing collective efforts toward goals that further national security. Fourth, civil society institutions conduct expert and analytical work, thereby advancing national

security objectives. Fifth, they work to ensure the long-term strategic resilience of the state and society in the face of current and potential security risks and challenges. The article's conclusions summarize the study's findings and highlight prospective avenues for future research into the legal nature of civil society institutions as an integral actor in national security.

Key words: *civil society, ensuring national security, civil society institutions, national security, the system of actors ensuring national security, targeted activities.*

УДК 342.922
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/15

Філатов В. В.
Університет митної справи та фінансів

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

У статті здійснено аналіз адміністративно-правових засад формування національної пам'яті в умовах збройної агресії проти України. Автор пропонує під національною пам'яттю розуміти узагальнений історичний досвід про факти порушення прав людини в умовах конфлікту, які розкривають характер суспільної напруги, демонструють розбіжності соціально-політичних наративів, а також використовуються в межах перехідного правосуддя як базис неповторення насильства в майбутньому та формування національної ідентичності. Зазначено, що національна пам'ять виступає у якості ключових категорій, яка забезпечує формування національної ідентичності через узагальнення відповідного історичного досвіту. Наголошено, що в умовах збройної агресії адміністративно-правові засади формування національної пам'яті набувають особливого значення та стають системоутворюючим елементом на постконфліктному етапі розвитку держави. Аргументовано, що адміністративно-правовий механізм формування національної пам'яті має передбачати інструменти трансформації індивідуального досвіду в колективний, і далі в національний, а також містити інструменти недопущення політизації процесу формування національної пам'яті. До числа адміністративно-правових засад формування національної пам'яті автор зараховує: верховенство права; пріоритетність захисту національних інтересів; відкритість і прозорість процесів підготовки та прийняття рішень органами публічної влади; системність та комплексність; рівність права та недискримінація; міжвідомче та міжсекторальне партнерство; баланс загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів; політична неупередженість. Автор доходить висновку, що ключовими недоліками в досліджуваній сфері на сьогодні є відсутність комплексної стратегії меморіалізації та вшанування жертв конфлікту, а також відсутність в Україні спеціальних інституцій, які допомагають владі у формуванні національної пам'яті, зокрема комісій правди.

Ключові слова: *адміністративно-правові засади, жертви конфлікту, збройна агресія, меморіалізація, національна пам'ять, перехідне правосуддя, суспільний перехід.*

Постановка проблеми. Першочерговим завданням влади в умовах протидії збройній агресії є забезпечення функціонування сектору безпеки та оборони. Це об'єктивна необхідність, яка зумовлена захистом суверенітету і територіальної цілісності держави. Однак на сьогодні є низка питань, які також мають важливе значення, оскільки є пріоритетними для постконфліктного етапу розвитку країни. Одним з таких питань є формування національної пам'яті та вшанування жертв конфлікту. Цей напрям перехідного правосуддя дуже важливий з огляду на необхідність забезпечення неповторення конфлікту у майбутньому. В цій сфері наразі спостерігаються певні проблеми, зокрема щодо розбудови механізмів формування національної пам'яті та активного залучення жертв конфлікту до цих процесів. Як наслідок, ми втрачаємо час та докази воєнних злочинів держави-агресорки, а також формуємо у жертв конфлікту відчуття соціальної відчуженості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові аспекти формування національної пам'яті в різні часи досліджували: Т. А. Бевз, А. П. Бущенко, Т. Е. Василевська, С. І. Власенко, М. М. Гнатовський, В. М. Яблонський та інші вчені. Однак, аналіз адміністративно-правових засад формування національної пам'яті комплексно не проводився, що вказує на актуальність обраного напряму наукових пошуків.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз адміністративно-правових засад формування національної пам'яті в умовах збройної агресії проти України.

Виклад основного матеріалу. На етапі збройного конфлікту перед владою постало завдання

захисту територіальної цілісності та незалежності Української держави. Це завдання є багатоаспектне та передбачає діяльність в різних сферах. Однією з важливих сфер діяльності є формування національної пам'яті, тобто меморіалізація та вшанування жертв конфлікту. Цей вектор діяльності є доволі складним і комплексним, оскільки він вимагає зусиль щодо документування воєнних злочинів, систематизації відомостей про загиблих військових та цивільних, а також розробки і впровадження заходів щодо їхнього вшанування. У цьому сенсі особливого значення набувають адміністративно-правові засади цієї діяльності, як вихідні ідеї та принципи концепції національної пам'яті.

Під національною пам'яттю слід розуміти узагальнений історичний досвід про факти порушення прав людини в умовах конфлікту, які розкривають характер суспільної напруги, демонструють розбіжності соціально-політичних наративів, а також використовуються в межах перехідного правосуддя як базис неповторення насильства в майбутньому та формування національної ідентичності [1, с. 21]. Отже, національна пам'ять виступає у якості ключових категорій, яка забезпечує формування національної ідентичності через узагальнення пережитого історичного досвіту, у тому числі про етапи виборювання незалежності. Сьогодні на рівні нормативно-правових актів регламентовані окремі адміністративно-правові аспекти процесу формування національної пам'яті, які можуть розглядатися у якості вихідних ідей та засад.

Прикладом формування національної пам'яті на галузевому рівні є Концепція вшанування пам'яті загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України в системі Міністерства оборони України, в нормах якої зазначені наступні напрями діяльності: проведення заходів на честь загиблих (померлих) військовослужбовців; створення та відкриття Меморіальних комплексів (об'єктів, місць) у військових частинах та за їх межами; соціальна підтримка членів сімей загиблих (померлих) військовослужбовців; участь у реалізації законодавства про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні; участь у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів при органах виконавчої влади, місцевого самоврядування [2].

На загальнодержавному рівні у Законі України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті: Закон України» від 09 квітня 2015 року № 314-VIII зазначено, що держава вживає заходів, спрямованих на підвищення поінформованості суспільства та привернення уваги громадськості до історії боротьби та борців за незалежність України у XX столітті, розробляє та вдосконалює навчальні плани, підручники, програми та заходи з метою вивчення історії боротьби та борців за незалежність України у XX столітті, поширює об'єктивну інформацію в Україні та світі про боротьбу та борців за незалежність України у XX столітті [3]. Втім варто зазначити, що процес формування національної пам'яті не повинен обмежуватися окремими категоріями жертв конфлікту. Він має охоплювати різні категорії постраждалих, що забезпечує рівність та недопущення колібрування жертв конфлікту.

З огляду на це, дуже вдалим прикладом формування національної пам'яті на місцевому рівні є Рішення Запорізької міської ради від 06 вересня 2024 року № 5 «Про вшанування пам`яті загиблих внаслідок збройної агресії російської федерації проти України», метою якого є вираження скорботи та глибокої поваги загиблим героям, збереження пам'яті про загиблих мирних громадян внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України через імплементацію механізму, який дозволить зосередити всю увагу містян на проведенні загальнонаціональної хвилини мовчання [4]. Перевагою означеного документа є вшанування пам'яті про військових та цивільних, що вказує на комплексність підходу місцевої влади до процесу меморіалізації.

Провідною державною інституцією у досліджуваній сфері є Інститут національної пам'яті, основним завданнями якого є: організація всебічного вивчення історії українського державотворення; організація дослідження історичної спадщини; популяризація історії України, її видатних особистостей; подолання історичних міфів; відновлення національної пам'яті Українського народу, недопущення використання символів тоталітарних режимів [5]. Отже, на національному рівні ми маємо суб'єкта владних повноважень, компетенція якого передбачає саме питання формування національної пам'яті. Натомість, інших інституцій, які б забезпечували цей процес в країні немає, що є певним прорахунком влади. Зокрема, мова йде про так звані «комісії правди», які формуються з числа жертв конфлікту та виконують важливу роль на етапі документування воєнних злочинів.

Необхідно відзначити, що питання національної пам'яті достатньо активно дискутується в наукових колах, отже проаналізуємо окремі праці

зарубіжних і вітчизняних вчених. Так, М. Акерман зазначає, що каральне правосуддя останнім часом зазнає критики, адже обвинувачування зазвичай стають технічними, тому страждання жертв не знаходять відображення в легалістичних процедурах [6, с. 76]. Інакше кажучи, коли питання формування національної пам'яті переходять на периферію, то усі ініціативи на перехідних етапах розвитку стають здебільшого декларативними, тобто безпідставними. Це може дискредитувати ці ініціативи та призводити до їхнього несприйняття перехідними суспільствами. За таких умов, адміністративно-правові засади формування національної пам'яті набувають особливого значення та стають системоутворюючим елементом на постконфліктному етапі розвитку держави.

На думку К. Брантса, сучасна парадигма перехідного правосуддя стверджує, що в основі національної пам'яті є історія страждань жертв конфлікту. Колективна пам'ять формується саме на підставі окремих індивідуальних порушень прав людини в умовах конфлікту [7, с. 48]. Слід підтримати цю позицію, адже адміністративно-правовий механізм формування національної пам'яті дійсно має передбачати інструменти трансформації індивідуального досвіду в колективний, і далі в національний. Це вимагає унікальності методології та індивідуалізації окремих категорій жертв конфлікту. Зазначимо, що через індивідуалізацію відбувається розмежування воєнних злочинів та інших системних порушень прав людини в умовах збройної агресії.

Каміла Гомес стверджує, що національна пам'ять показує наявність напруги між офіційними й неофіційними наративами та являє собою частину сценарію перехідного правосуддя. У цих наративах відображається зіткнення різноманітних наборів соціальних цінностей і позицій влади. По суті, національна пам'ять є засобом впливу на соціально-політичні процеси в постконфліктних державах [8, с. 11]. З огляду на це, адміністративно-правові засади формування національної пам'яті мають містити потужну ідеологічну складову, яка забезпечить вплив на перехідне суспільство через наративи неповторення конфлікту та вшанування усіх його жертв, які зазнали страждань.

Пауль Грейді та Саймон Робінс доходять висновку, що національна пам'ять демонструє реальність, розкриває прагнення жертв та необхідність у визнанні їхніх спогадів і свідчень. Національна пам'ять повинна бути деполітизованою, адже вона буде систематично пригнічувати спогади жертв конфлікту, що обов'язково в майбутньому призведе до віктимізації, тобто перетворення на жертву злочинного посягання [9, с. 21]. На нашу думку, недопущення політизації процесу формування національної пам'яті є складним завданням для влади, яке вимагає запровадження певних запобіжників, які не дозволять використати жертв конфлікту для досягнення політичними елітами особистих цілей.

Українські вчені пояснюють філософські витоки перехідного правосуддя так: екстраординарний характер несправедливості паралізує механізми національної пам'яті та забуття, які унеможливлюють людське існування в часі. У цьому й полягає справжня катастрофа. Як наслідок, транзитивне суспільство ніби опиняється між часами, і це триватиме стільки, скільки знадобиться для того, щоб співвіднести «простір досвіду» з «горизонтом очікувань», тобто освоїти власне минуле. Освоєння минулого передбачає складну роботу пам'яті, віднайдення в минулому себе і, передусім, визнання як самого минулого, так і себе в ньому. Отже, перехідне правосуддя намагається пов'язати освоєння минулого з проголошенням правди, встановленням справедливості та досягненням примирення [10, с. 18].

Наведені міркування дуже чітко розкривають механізм формування національної пам'яті та його роль на перехідному етапі розвитку держави. Основним меседжем є те, що національна пам'ять сприяє осмисленню передумов виникнення конфлікту, і як наслідок, забезпечує суспільний перехід, невід'ємним елементом якого є меморіалізація та вшанування. На підтвердження цього зазначимо, що національна пам'ять є визначальним чинником формування національної ідентичності як процесу самоототожнення людини з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями [11, с. 107]. Тобто, частиною національної ідентичності є спогади про минулі події та етапи розвитку держави, які консолідують суспільство навколо ідеї єдності та самовизначення.

С. І. Власенко зазначає, що основними принципами розбудови державної політики формування національної пам'яті є: верховенство права; пріоритетність захисту національних інтересів; відкритість і прозорість процесів підготовки та прийняття рішень органами публічної влади; системність та комплексність; рівність права та недискримінація; міжвідомче та міжсекторальне партнерство; баланс загальнодержавних, регіо-

нальних та місцевих інтересів; політична неупередженість [12, с. 78–83]. Наведені принципи можуть розглядатися у якості адміністративно-правових засад, тобто вихідних ідей формування адміністративно-правового механізму формування національної пам'яті в умовах збройної агресії проти України. Однак, на нашу думку, слід доповнити цей перелік наступними принципами:

– обов'язкова залученість до процесі формування національної пам'яті інститутів громадянського суспільстві (передусім об'єднань жертв конфліктів);

– забезпечення процесів формування національної пам'яті унікальною методологією, яка дасть змогу спрямування виконавчо-розпорядчий вплив на важливі аспекти національного контексту збройного конфлікту;

– обмеженість процесів формування національної пам'яті строками перехілного періоду, який буде визначений у відповідних стратегіях. Це необхідно для того, щоб уповноважені інституції не втратили час та безцінні докази воєнних злочинів.

У своїй науковій праці Т. Е. Василевська та Т. А. Бевз вказують, що у процесі формування й реалізації політики національної пам'яті слід зважати на низку контроверсійних викликів: 1) національна пам'ять спрямована на конкретні події в минулому, а не на «історію» як таку, що забезпечує кращу доступність історичних подій для широкої громадськості, але також спрощує складність національних історій; 2) щоб підтримувати послідовну і цілісну «біографічну саморозповідь про державу», конструювання пам'яті неминуче є вибірковим і використовує «забуття», внаслідок чого історичні спогади не завжди співвідносяться з історичними фактами [13, с. 149]. Це дуже важливі застереження, які повинні бути враховані при впровадженні механізму формування національної пам'яті. Пропонуємо детально зупинитися на аналізі означених застережень та висловити щодо них декілька міркувань:

– завданням адміністративно-правового механізму формування національної пам'яті є не інтерпретація історичних подій, а систематизація конкретних фактів про збройний конфлікт, які мають значення для нашої історії. Інакше кажучи, в рамках державної політики слід зосередити увагу на документуванні воєнних злочинів, а також визначенні особливостей формування національного контексту;

– важливість останнього визначається здатністю показати роль окремих суб'єктів в збройному конфлікті, тобто розкрити передумови та сценарій його розвитку. У цьому аспекті національна пам'ять виконує хронологічну роль, адже фіксує послідовність подій та їхні наслідки;

– на рівні адміністративно-правового механізму важливо забезпечити баланс між історичними спогадами та конкретними історичними фактами. Останні мають домінувати в структурі національної пам'яті, що є основою пошуку правди та вшанування жертв конфлікту. Цей баланс дуже важливий для недопущення колібрування жертв конфлікту, а, отже, може сприяти неповторенню конфлікту та скорішому завершенню постконфліктного етапу розвитку.

Важливим питанням, яке вимагає окремої уваги, є залучення міжнародних суб'єктів до процесів формування національної пам'яті. З цього приводу А. Бастомі стверджує, що практика залучення міжнародних інституцій на етапі постконфліктного розвитку є загальноприйнятою, і навіть обов'язковою. Однак, надмірне зовнішнє втручання негативно позначається на національному контексті постконфліктної країни, зокрема в частині формування національної пам'яті [14, с. 90]. Слід підтримати цю позицію та зазначити, що у більшості випадків постконфліктні державі потребують інституційної підтримки з боку міжнародної спільноти. Однак ця підтримка не повинна переважати зусилля національних інституцій.

Вбачається, що переважна ініціатива та участь у формуванні національної пам'яті повинна зберігатися за державою та громадянським суспільством. Якщо буде домінування міжнародних суб'єктів у цьому процесі, то суспільство буде сприймати усі ініціативи як нав'язані міжнародною спільнотою. Внаслідок цього ці ініціативи не будуть мати успіху, а навпаки будуть засуджені суспільством та визнані неприйнятними. Тому, адміністративно-правові засади формування національної пам'яті повинні декларувати «монополію» влади і суспільства в цій сфері. Міжнародна підтримка, у даному контексті, допустима лише у вигляді інституційної та методологічної допомоги. Тобто, міжнародна спільнота може навчити нас алгоритмам формування національної пам'яті.

Висновки. Таким чином на сьогодні процес формування національної пам'яті не достатньою мірою регламентований на рівні законодавчих та підзаконних актів. В державі відсутня комплексна доктрина або стратегія меморіалізації та вшанування окремих категорій жертв конфлікту. Також спостерігається відсутність в державі спеціальних інституцій, які

допомагають владі у формуванні національної пам'яті. Зокрема, йдеться про комісії правди, які в практиці перехідного правосуддя є важливими суб'єктами. Не дивлячись на окремі недоліки, Україна має організаційну основу для впровадження процесу формування національної пам'яті в умовах збройної агресії у вигляді Інституту національної пам'яті. Подальші наукові пошуки в цій сфері слід спрямувати на опрацювання адміністративно-правового механізму формування національної пам'яті в умовах постконфліктного розвитку України.

Список літератури:

1. Філатов В. В. Модель перехідного правосуддя: теорія та практика миробудування: монографія. Дніпро: Гельветика, 2023. 471 с.

2. Про затвердження Концепції вшанування пам'яті загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України в системі Міністерства оборони України: Наказ Міністерства оборони України від 12 серпня 2024 р. № 544. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0544322-24#Text (дата звернення: 20.01.2025).

3. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті: Закон України від 09 квітня 2015 р. № 314-VIII. *Голос України*. 2015. № 87.

4. Про вшанування пам`яті загиблих внаслідок збройної агресії російської федерації проти України. Рішення Запорізької міської ради від 06 вересня 2024 р. № 5. URL: https://surl.lu/vfrdwb (дата звернення: 19.01.2025).

5. Деякі питання Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. № 684. *Урядовий кур'єр*. 2014. № 235.

6. Aukerman M. Extraordinary Evil, Ordinary Crime. *Harvard Human Rights Journal*. 2002. 15. P. 39–98.

7. Brants C. Transitional Justice: History-Telling, Collective Memory, and the Victim-Witness. *International Journal of Conflict and Violence.* 2013. Vol. 13. P. 27–49.

8. Camilo Gomez. Victims' collective memory and transitional justice in post-conflict Colombia: the case of the March of Light. *Memory Studies*. 2019. Vol. 7. P. 2–14.

9. Gready Paul, Robins Simon. From Transitional to Transformative Justice: a New Agenda for practice. *The International Journal of Transitional Justice.* 2014. Vol. 8. P. 1–23.

10. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А. П. Бущенка, М. М. Гнатовського. Київ: РУМЕС, 2017. 592 с.

11. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ: НІСД. 2019. 144 с.

12. Власенко С. І. Основні принципи публічної політики національної пам'яті. *Аспекти публічного управління*. 2024. № 2. С. 77–84.

13. Василевська Т. Е., Бевз Т. А. Конструювання політики національної пам'яті: ідеї, смисли, акценти. *Політичні дослідження*. 2024. № 1 (7). С. 135– 158.

14. Ahmad Bastomi. The implementation of Transitional justice in Contemporary Indonesia: A lesson from Maluku experience. Yurispruden. 2018. Vol. 1. P. 81–92.

Filatov V. V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF THE FORMATION OF NATIONAL MEMORY IN THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE

The article analyzes the administrative and legal principles of the formation of national memory in the conditions of armed aggression against Ukraine. The author suggests that national memory should be understood as a generalized historical experience of the facts of human rights violations in conflict situations, which reveal the nature of social tension, demonstrate the differences in socio-political narratives, and are also used within the framework of transitional justice as a basis for the non-repetition of violence in the future and the formation of national identity. It is noted that national memory acts as a key category that ensures the formation of national identity through the generalization of the relevant historical experience. It is emphasized that in the conditions of armed aggression, the administrative and legal principles of the formation of national memory acquire special importance and become a system-forming element at the post-conflict stage of state development. It is argued that the administrative-legal mechanism for the formation of national memory should provide for tools for transforming individual experience into collective, and then into national, experience, and also contain tools to prevent politicization of the process of forming national memory. The author includes among the administrative-legal principles of the formation of national memory: the rule of law; priority of protecting national interests; openness and transparency of the processes of preparation and decision-making by public authorities; systematicity and comprehensiveness; equality of rights and non-discrimination;

interdepartmental and intersectoral partnership; balance of national, regional and local interests; political impartiality. The author concludes that the key shortcomings in the area under study today are the lack of a comprehensive strategy for memorialization and honoring the victims of the conflict, as well as the absence in Ukraine of special institutions that assist the authorities in the formation of national memory, in particular truth commissions.

Key words: *administrative and legal principles, victims of conflict, armed aggression, memorialization, national memory, transitional justice, social transition.*

УДК 342.9: 346.9
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/16

Шумейко І. П.
Запорізький національний університет

ФІНАНСОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИКИ ТА КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Статтю присвячено правовому регулюванню фінансової відповідальності у сфері енергетики та комунальних послуг в Україні. Встановлено, що правове регулювання фінансової відповідальності у сфері енергетики та комунальних послуг здійснюється 8 Законами України, які передбачають основний захід стягнення – штраф, а в окремих випадках також встановлюють пеню за несплату штрафу. З'ясовано, що найчастіше вживаною моделлю штрафу є відносно-визначена, оскільки орган, що накладає стягнення, в більшості випадків наділений дискреційними повноваженнями щодо вибору розміру штрафу. Охарактеризовано, що суб'єкти правопорушень – це, як правило, суб'єкти господарювання, діяльність яких пов'язана з постачанням, розподілом, використанням енергії, наданням комунальних послуг. Виявлено випадки, коли суб'єктами правопорушень є посадові особи суб'єктів господарювання, однак для фінансової відповідальності таке явище носить винятковий характер та має бути усунено. Встановлено, що об'єктом правопорушень є суспільні відносини у сфері постачання та використання енергії, енергетичної ефективності, комерційного обліку комунальних послуг, функціонування ринків енергетики. Визначено, що склади правопорушень є, як правило, формальними; існують усічені склади правопорушень, що полягають у спробі маніпулювання на оптовому ринку. Розкрито, що суб'єктивна сторона правопорушень характеризується виною, а в разі її умисної форми в певних випадках правове значення має також мета діяння. Встановлено, що підставами для звільнення від фінансової відповідальності в цій сфері, в окремих випадках, визнаються: вчинення порушення вперше, сплив строку давності, малозначність діяння, вчинення порушення з незалежних від суб'єкта причин, повне усунення порушення та його наслідків до початку адміністративного провадження. З'ясовано, що застосування штрафів у цій сфері належить до компетенції НКРЕКП, Держатомрегулювання України, Держпродспоживслужби та Держенергонагляду. Визначено, що зазначені органи приймають постанови та рішення, для яких, в більшості своїй, передбачено лише судове оскарження. Встановлено, що примусове стягнення штрафів, в разі невиконання адміністративних актів порушниками, здійснюється, як правило, на підставі судового рішення за позовом адміністративного органу, який застосував штраф.

Ключові слова: *енергетика, комунальні послуги, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, ринок електричної енергії, ринок природного газу, склад правопорушення, фінансова відповідальність, штраф.*

Постановка проблеми. Енергетика та комунальні послуги – це сфери, в яких досить часто обмежена або навіть відсутня конкуренція; в окремих сферах, таких як ринок електроенергії чи ринок природного газу, конкурентні відносини були запроваджені досить нещодавно. При цьому, рівень значущості цих ринків для забезпечення стабільності економічних процесів у державі – не потребує додаткового пояснення; крім того, ці сфери стосуються великої кількості споживачів – практично кожна особа в Україні належить до споживачів комунальних послуг. Тому господарська діяльність у цих сферах є предметом детального законодавчого регулювання з переважанням публічно-правових норм, виконання яких забезпечується, в тому числі, заходами фінансової відповідальності. Однак, внаслідок того що на сьогодні фінансова відповідальність, хоча де-факто вже існує як окремий вид юридичної відповідальності, залишається при цьому мало дослідженою і недостатньо систематизованою, – у правовій науці існує потреба в комплексному опрацюванні всього спектру проблематики цього виду відповідальності, в тому числі з побудовою структури такого дослідження за критерієм окремих сфер суспільних відносин, правопорядок в яких забезпечується фінансовою відповідальністю.

Постановка завдання. Мета статті – надати характеристику правовому регулюванню фінансової відповідальності у сфері енергетики та кому-

нальних послуг, систематизувати відомості про склади правопорушень у цій сфері, що тягнуть за собою фінансову відповідальність, визначити фактори, які впливають на вибір розміру стягнення і на звільнення від відповідальності, дослідити порядок діяльності органів, уповноважених застосовувати заходи фінансової відповідальності в цих правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Законодавчу базу фінансової відповідальності у сфері енергетики та комунальних послуг становлять положення восьми Законів України, а саме – «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії» (Закон № 1370-XIV), «Про енергетичну ефективність» (Закон № 1818-IX), «Про забезпечення комерційного обліку природного газу» (Закон №3533-VI), «Про комерційний облік теплової енергії та водопостачання» (Закон № 2119-VIII), «Про ринок електричної енергії» (Закон № 2019-VIII), «Про ринок природного газу» (Закон № 329-VIII), «Про теплопостачання» (Закон № 2633-IV) і «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» (Закон № 1540-VIII). Ці закони закріплюють 61 склад правопорушень, з яких 56 простих складів та 1 кваліфікований. Найбільш схожими між собою за своєю структурою є правові норми Законів №№ 2019-VIII та 329-VIII, які врегульовують фінансову відповідальність за правопорушення на двох ринках у сфері енергетики – на ринку електричної енергії та на ринку природного газу.

Основним заходом стягнення, що застосовується за ці правопорушення є штраф. Аналіз використаних в цих законах ***моделей*** штрафних санкцій показав, що в цих законах застосовано такі моделі:

1) абсолютно-визначена фіксована модель штрафу, вираженого в кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (всі три санкції Закону № 1818-IX) або в кількості прожиткових мінімумів для працездатних осіб (п. 2–4 ч. 1 і ч. 2 ст. 14 Закону № 2119-VIII);

2) абсолютно-визначена пропорційна модель штрафу із прив'язкою до показника тяжкості порушення (п. 1 ч. 1 ст. 14 Закону № 2119-VIII, ч. 5 ст. 13 Закону № 1540-VIII);

3) відносно-визначена модель штрафу, вираженого:

а) в кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, із встановленням верхньої і нижньої меж розміру штрафу (всі санкції Закону № 1370-XIV, п. 10 ч. 1 ст. 31 Закону № 2633-IV, п. 4, 5, 5-4–5-6 ч. 4 ст. 77 Закону № 2019-VIII, п. 4, 5, 5-4–6 ч. 4 ст. 59 Закону № 329-VIII) або лише верхньої межі (єдина санкція Закону № 3533-VI, п. 1–9 ч. 1 ст. 31 Закону № 2633-IV, п. 5-1–5-3, 6 ч. 4 ст. 77 Закону № 2019-VIII, п. 5-1–5-3 ч. 4 ст. 59 Закону № 329-VIII, ч. 4 ст. 22 Закону № 1540-VIII);

б) з прив'язкою до певного економічного показника порушника, із встановленням лише верхньої межі штрафу (п. 1–3-1 ч. 4 ст. 77 Закону № 2019-VIII, п. 1–3 ч. 4 ст. 59 Закону № 329-VIII).

Отже, незважаючи на широке застосування різних моделей штрафу, домінантною моделлю в досліджуваній сфері є відносно-визначена: вона простежується у більшості санкцій, що свідчить про високе значення дискреційних повноважень адміністративних органів при виборі розміру фінансової санкції за правопорушення у сфері енергетики та комунальних послуг.

Пеня як додатковий захід фінансової відповідальності передбачена за несплату штрафу за певний перелік правопорушень, а розмір пені визначено абзацом третім ч. 5 ст. 22 Закону № 1540-VIII, а саме – подвійна облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який стягується пеня, але не вище розміру штрафу [1].

Переходячи до дослідження складів правопорушень, розглянемо питання ***суб'єкта правопорушення***. Наведені вище законодавчі акти встановлюють фінансову відповідальність для: суб'єктів діяльності у сфері використання ядерної енергії (ст. 17-1 Закону № 1370-XIV) [2], операторів систем передачі та операторів систем розподілу (ч. 2 ст. 20 Закону № 1818-IX) [3], суб'єктів господарювання, яким встановлено зобов'язання щодо досягнення цільового показника щорічного скорочення споживання енергії (ч. 3 ст. 20 того ж Закону) [3], суб'єктів господарювання, що здійснюють розподіл природного газу на відповідній території (ч. 2 ст. 6 Закону № 3533-VI) [4], суб'єктів господарювання – операторів зовнішніх інженерних мереж (ст. 14 Закону № 2119-VIII) [5], виконавців комунальних послуг з постачання теплової енергії, постачання гарячої води, централізованого питного водопостачання, а також інших осіб, які здійснюють розподіл обсягів відповідної комунальної послуги (ч. 2 ст. 14 того ж Закону) [5], учасників ринку електричної енергії (крім споживачів, що не є учасниками оптового енергетичного ринку) – зокрема, вертикально інтегрованих суб'єктів господарювання, операторів і власників системи передачі, операторів системи розподілу, суб'єктів господарювання, що провадять господарську діяльність на ринку електрич-

ної енергії, що підлягає ліцензуванню, учасників оптового енергетичного ринку або осіб, які мають бути зареєстровані як учасники оптового енергетичного ринку (ч. 4 ст. 77 Закону № 2019-VIII) [6], суб'єктів ринку природного газу (крім споживачів) – зокрема, вертикально інтегрованих організацій, операторів і власників газотранспортної системи, суб'єктів господарювання, що провадять господарську діяльність на ринку природного газу, учасників оптового енергетичного ринку або осіб, які мають бути зареєстровані як учасники оптового енергетичного ринку, *посадових осіб* вертикально інтегрованих організацій або операторів газотранспортної системи, *посадових осіб* суб'єктів господарювання, що провадять господарську діяльність на ринку природного газу (ч. 4 ст. 59 Закону № 329-VIII) [7], суб'єктів господарювання (ст. 31 Закону № 2633-IV) [8], суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сферах енергетики та комунальних послуг, суб'єктів, що належать до особливої групи споживачів (ч. 1, 5 ст. 13, ч. 4 ст. 22 Закону № 1540-VIII) [1]. Отже, як правило, фінансова відповідальність в цій сфері настає саме для суб'єктів господарювання, проте, в якості винятку, за правопорушення на ринку природного газу, передбачені п. 4 і п. 6 ч. 4 ст. 58 Закону № 329-VIII, відповідальність настає для посадових осіб суб'єктів господарювання. Разом з тим, відповідальність посадових осіб юридичних осіб є характерною для правової природи саме адміністративної, а не фінансової відповідальності, тому з метою дотримання однорідного правового регулювання в межах кожного окремого виду юридичної відповідальності – вбачається за доцільне виключити зі змісту ч. 4 ст. 58 Закону № 329-VIII пункти 4 і 6 та одночасно включити аналогічні положення до Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Переходячи до аналізу ***об'єкта*** правопорушень, відзначимо, що досліджувана група протиправних діянь посягає на врегульовані нормами публічного права суспільні відносини, що складаються у сферах використання ядерної енергії [2], забезпечення енергетичної ефективності під час виробництва, транспортування, передачі, розподілу, постачання та споживання енергії [3], комерційного (приладового) обліку природного газу та здійснення контролю за використанням ресурсів імпортованого природного газу і природного газу власного видобутку [4], комерційного, у тому числі розподільного, обліку послуг з постачання теплової енергії, постачання гарячої води, централізованого водопостачання та забезпечення відповідною обліковою інформацією споживачів таких послуг [5], функціонування ринку електричної енергії, в тому числі виробництва, передачі, розподілу, купівлі-продажу, постачання електричної енергії [6], функціонування ринку природного газу України [7], діяльності на об'єктах сфери теплопостачання, у тому числі виробництва, транспортування, постачання та використання теплової енергії [8], а також забезпечення належного здійснення повноважень Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (далі – НКРЕКП) [1]. ***Предметом*** правопорушень, що досліджуються, можуть бути, зокрема: ядерна енергія [2], природний газ, вугілля, нафта, нафтопродукти, скраплений газ, відновлювані джерела енергії, теплова енергія, електрична енергія та будь-які інші форми енергії, визначені у нормативних актах про статистику в галузі енергетики [3], вузли обліку природного газу [4], вузли обліку (в тому числі розподільного) теплової енергії [5], електроустановки, системи передачі, системи розподілу електричної енергії, оптові енергетичні продукти, інформація про величину коефіцієнтів завантаження, інсайдерська інформація на оптовому ринку електроенергії [6], газотранспортні, газорозподільні системи, газосховища, установки LNG, інсайдерська інформація на оптовому ринку природного газу [7], системи теплопостачання та теплоспоживання, теплові мережі теплогенеруючих установок [8].

Серед досліджуваних складів правопорушень немає матеріальних складів, а отже наявність чи відсутність негативних наслідків не має значення для правової кваліфікації діяння. Тому ***об'єктивна сторона*** правопорушень досліджуваної групи характеризується наявністю однієї обов'язкової ознаки – протиправного діяння у формі активних дій (наприклад, водорозбір з систем опалення через крани та інші пристрої – п. 8 ч. 1 ст. 31 Закону № 2633-IV [8]) або бездіяльності (наприклад, невжиття суб'єктом господарювання, до якого застосовано застереження, заходів зі встановлення вузлів обліку природного газу та/або заходів з припинення розподілу природного газу споживачам, які використовують природний газ без його комерційного обліку – абзац другий ч. 2 ст. 6 Закону № 3533-VI [4]). Окремі діяння можуть вчинятися як у формі дій, так і у формі бездіяльності, наприклад – недодержання встановлених технічних норм та норм безпеки при здійсненні господарської діяльності на ринку природного газу (пп. «д» п. 5 ч. 4 ст. 59 Закону № 329-VIII) [7].

Особливістю об'єктивної сторони досліджуваних правопорушень є те, що деякі з них мають ***усічений склад***, що не є характерним для всієї фінансової відповідальності. Так, положення п. 5-3 ч. 4 ст. 77 Закону № 2019-VIII та п. 5-3 ч. 4 ст. 59 Закону № 329-VIII встановлюють такий самостійний склад правопорушення як *спроба* маніпулювання на оптовому енергетичному ринку, розмір санкції за яку дорівнює розміру санкції за закінчене правопорушення у формі маніпулювання на оптовому енергетичному ринку [6; 7].

Що стосується ***суб'єктивної сторони*** досліджуваної групи правопорушень, то вона суттєво не відрізняється від загальної для всієї фінансової відповідальності характеристики суб'єктивної сторони – форма вини (умисна чи необережна) в переважній більшості випадків не має правового значення для правової кваліфікації діяння, а крім того, в законах не вказано про необхідність існування саме умисної форми вини. Щоправда, за своїм характером такі діяння як *створення перешкод* для доступу споживача або його представника до облікової інформації або для ознайомлення з показаннями вузлів комерційного обліку теплової енергії, гарячої чи питної води (п. 2 ч. 2 ст. 14 Закону № 2119-VIII) [5], оприлюднення *недостовірної* інформації про величину коефіцієнтів завантаження трансформаторних підстанцій, подання *завідомо* недостовірної інформації Регулятору, оператору системи передачі, оператору системи розподілу (пп. «г» п. 4, пп. «б» п. 5 ч. 4 ст. 77 Закону № 2019-VIII) [6], *ухилення* від виконання приписів, подання *завідомо* недостовірної інформації центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері нагляду (контролю) в галузі електроенергетики (п. 6 ч. 4 ст. 77 Закону № 2019-VIII) [6], маніпулювання та спроба маніпулювання на оптовому енергетичному ринку (п. 5-2 та 5-3 ч. 4 ст. 77 Закону № 2019-VIII і п. 5-2 та п. 5-3 ч. 4 ст. 59 Закону № 329-VIII) [6; 7], подання *завідомо* недостовірної інформації уповноваженим державним органам, *перешкоджання* або *недопущення* до систем теплопостачання та теплоспоживання працівників органу державного нагляду або представників теплогенеруючих (теплопостачальних) організацій при виконанні ними службових обов'язків, самовільне від'єднання і підключення (п. 1, 3, 7, 8 ч. 1 ст. 31 Закону № 2633-IV) [8], надання *завідомо* недостовірних даних Регулятору (ч. 4 ст. 22 Закону № 1540-VIII) [1] – можуть вчинятися лише з умислом. При вчиненні такого правопорушення як спроба маніпулювання на оптовому енергетичному ринку – обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони правопорушення є також ***мета***, адже на її наявність прямо вказують норми ч. 3 ст. 11 Закону № 2019-VIII і ч. 3 ст. 57-2 Закону № 329-VIII.

Проаналізувавши склади правопорушень, перейдемо до розгляду підстав ***звільнення від фінансової відповідальності***. Такими підставами закони визначають: вчинення *вперше* правопорушення, яке полягає в невстановленні вузлів обліку природного газу та/або неприпиненні розподілу природного газу споживачам, які використовують природний газ без його комерційного обліку (абзац другий ч. 2 ст. 6 Закону № 3533-VI) [4], а також сплив строку давності: п'ятирічного – загального строку давності притягнення до відповідальності за порушення ліцензійних умов та/або законодавства у сферах енергетики та комунальних послуг (ч. 4 ст. 22 Закону № 1540-VIII) [1], або строку тривалістю шість місяців з дня виявлення правопорушення, але не пізніше одного року з дня його вчинення – у разі вчинення такого правопорушення як несплата внеску на регулювання або сплата його не в повному обсязі (ч. 5 ст. 13 Закону № 1540-VIII) [1]. Інших підстав звільнення від відповідальності в законах виявлено не було. Водночас, аналіз підзаконного акта, а саме Порядку розгляду справ про порушення вимог законодавства та застосування санкцій до суб'єктів діяльності у сфері використання ядерної енергії, затвердженого наказом Державної інспекції ядерного регулювання України від 28 грудня 2012 року № 256 (далі – Порядок № 256), свідчить про те, що цим підзаконним актом встановлено строк давності притягнення до фінансової відповідальності, який відсутній в законі, і який, згідно з п. 14 цього Порядку, становить шість місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше як один рік з дня вчинення порушення [9]. Ще одна підстава для звільнення від фінансової відповідальності встановлена на підзаконному рівні в пункті 2.2.13 Порядку (методики) визначення розміру штрафів, які накладаються НКРЕКП, затвердженому постановою НКРЕКП від 29 вересня 2023 року № 1800 (далі – Порядок № 1800), згідно з яким, НКРЕКП припиняє розрахунок розміру штрафів та застосовує санкцію у вигляді застереження та/або попередження про необхідність усунення порушень, якщо сума оцінки серйозності та характеру порушення, розрахована відповідно до пункту 2.2.12 глави 2.2 Порядку, не перевищує 11 [10], отже на підзаконному рівні для певних правопорушень встановлено чіткі, вимірювані критерії їхньої малозначності. Крім того, пунктом 2.5.1 цього ж

Порядку передбачено повноваження НКРЕКП зменшувати розмір штрафу до 100% (тобто фактично звільняти від фінансової відповідальності) в разі вчинення порушення з незалежних від ліцензіата причин або в тому разі, якщо ще до моменту прийняття рішення про проведення перевірки порушник повністю усунув порушення та його наслідки [10].

Переходячи до аналізу ***обставин, які впливають на розмір стягнення***, відзначимо, що правове регулювання цих обставин лише частково здійснено на рівні законів (йдеться про Закони №№ 2019-VIII та 329-VIII) [6; 7], але більшою мірою це питання врегульоване підзаконними актами. Так, в п. 16 Порядку № 256 вказано, що при визначенні конкретної суми штрафу враховуються умови вчинення порушення та його наслідки на підставі всебічного, повного й об'єктивного дослідження всіх обставин справи в їх сукупності; при цьому посадові особи керуються законом, правосвідомістю та своїм внутрішнім переконанням і практичним досвідом [9], що свідчить про достатньо широку дискрецію суб'єкта правозастосування. Набагато більший ступінь конкретизації критеріїв обрання розміру стягнення – наведено у Порядку № 1800. Цей нормативно-правовий акт спочатку встановлює загальні принципи – пропорційності покарання та порушення, ефективності, розумності та недискримінаційності [10], після чого наводить конкретні чинники, які підлягають врахуванню при обранні розміру штрафу за правопорушення, відповідальність за які передбачена, зокрема, досліджуваними Законами №№ 1540-VIII, 2019-VIII, 329-VIII та 2633-IV. Аналіз положень цього нормативного акта дозволяє дійти висновку, що такими чинниками є: серйозність та характер порушення, що визначаються з огляду на тип (інфраструктурний чи неінфраструктурний) і величину (великий, середній, малий) ліцензіата, предмет порушення, наявність чи відсутність постраждалої сторони та кількість постраждалих сторін, масштаб впливу порушення (порушення вплинуло на: від 1 до 9 / від 10 до 99 / 100 і більше суб'єктів); наявність та розмір завданої шкоди та/або отриманої вигоди внаслідок порушення; тривалість порушення (від моменту фактичного початку дій / бездіяльності та до моменту їх припинення чи виявлення триваючого порушення); пом'якшуючі обставини (зменшення негативних наслідків порушення порушником, негайне припинення порушення після його виявлення, сприяння виявленню порушення НКРЕКП); обтяжуючі обставини (приховування порушення та його негативних наслідків порушником; продовження вчинення порушення після того як НКРЕКП стало про нього відомо; повторність); співмірність попередньо визначеного розміру штрафу з вчиненим порушенням (збільшення штрафу, якщо він в понад 20 разів менший за розмір шкоди чи вигоди від порушення, чи навпаки – зменшення розміру штрафу, якщо його сплата спричинить неплатоспроможність порушника) [10].

Аналізуючи компетенцію ***органів, що застосовують санкції***, відзначимо, що в переважній більшості випадків таким органом є НКРЕКП, за винятком штрафів, встановлених Законом № 1370-XIV, які застосовуються Державною інспекцією ядерного регулювання України (Держатомрегулювання України), штрафів, встановлених Законом № 2119-VIII, які застосовуються Держпродспоживслужбою, а також штрафів за окремі правопорушення, передбачені Законами №№ 2633-IV та 2019-VIII, які застосовуються Державною інспекцією енергетичного нагляду України (Держенергонагляд).

Підставами початку адміністративного провадження з застосування штрафів є: для Держатомрегулювання України – протокол про порушення вимог Закону № 1370-XIV, складений державним інспектором органу державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки (ч. 2 ст. 17-1 Закону № 1370-XIV) [2], для Держпродспоживслужби – акт перевірки та інші матеріали, пов'язані з цією перевіркою (ч. 1 ст. 16 Закону № 2119-VIII) [5], для Держенергонагляду – акт, що складається за результатами проведення планового (позапланового) заходу державного нагляду (контролю) щодо дотримання суб'єктом господарювання вимог законодавства у сфері електроенергетики та у сфері теплопостачання (форма затверджена наказом Міністерства енергетики України від 17 вересня 2020 року № 600 [11]), для НКРЕКП – акт за результатами здійснення державного контролю; подання відповідного структурного підрозділу НКРЕКП про несплату внеску на регулювання або сплату його не в повному обсязі; скарга споживача щодо порушення його прав та інтересів (п. 6 ч. 4 ст. 19, ч. 5 ст. 13, п. 3 ч. 5 ст. 21 Закону № 1540-VIII) [1]; висновок про результати розслідування зловживань та інших порушень на оптовому енергетичному ринку (ч. 6 ст. 77 Закону № 2019-VIII, ч. 6 ст. 59 Закону № 329-VIII) [6; 7].

Серед досліджених нормативних актів, перелік ***підстав, що виключають провадження*** у справі – визначено лише в п. 15 Порядку № 256.

Прикметно, що однією з таких підстав є установлення під час розгляду справи порушення державними інспекторами процедур, передбачених законодавством, щодо виявлення та оформлення факту порушення, складання протоколу та провадження у справі про порушення, що перешкоджають прийняттю рішення у справі [9], отже в цьому випадку адміністративний орган має можливість самостійно усунути допущені процедурні порушення, не чекаючи судового розгляду справи про оскарження його рішення.

Процесуальну підставу фінансової відповідальності у сфері енергетики та комунальних послуг становлять: постанова про накладення штрафу (п. 14 Порядку № 256, ч. 3 ст. 6 Закону № 3533-VI, ч. 5 ст. 16 Закону № 2119-VIII, ч. 5 ст. 31 Закону № 2633-IV) [9; 4; 5; 8] або рішення про застосування штрафних санкцій (ч. 8 ст. 77 Закону № 2019-VIII, ч. 6 ст. 59 Закону № 329-VIII, ч. 3 ст. 22 Закону № 1540-VIII) [6; 7; 1].

Можливість ***адміністративного оскарження*** актів про накладення фінансових санкцій – більшістю досліджуваних законів не передбачена, лише вказано про можливість оскарження таких актів у судовому порядку. Серед досліджуваних законів лише в ч. 11 ст. 16 Закону № 2119-VIII згадано про можливість оскарження постанови у справі про правопорушення в адміністративному порядку [5]. Така ситуація не повною мірою узгоджується з нормою ч. 1 ст. 18 Закону України «Про адміністративну процедуру», яка гарантує кожному право на оскарження рішень адміністративного органу, в тому числі, в порядку адміністративного оскарження [12]. Не може вважатися позитивною і та обставина, що відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону № 1540-VIII, оскарження рішень Регулятора не зупиняє їх виконання [1], а оскільки єдиним способом оскарження актів НКРЕКП є судовий, це свідчить про те, що особа, до якої застосовано захід фінансової відповідальності, повинна його виконати навіть в тому випадку, коли своєчасно скористалася правом на оскарження, крім випадку вжиття адміністративним судом заходу забезпечення позову у формі зупинення дії рішення про застосування штрафної санкції.

Умовою здійснення ***примусового виконання*** постанов і рішень про застосування заходів фінансової відповідальності в досліджуваній сфері, за загальним правилом, є набрання законної сили судовим рішенням про стягнення суми штрафу, яка добровільно не сплачена порушником, за адміністративним позовом органу, який застосував штраф. З цієї закономірності є два винятки: ч. 5 ст. 13 Закону № 1540-VIII і ч. 8 ст. 16 Закону № 2119-VIII – в цих випадках рішення (постанова) є виконавчим документом та підлягає примусовому виконанню без необхідності попередньо звертатися до суду із позовом про стягнення штрафу.

Висновки. Правове регулювання фінансової відповідальності у сфері енергетики та комунальних послуг здійснюється 8 Законами України, які передбачають основний захід стягнення – штраф, а в окремих випадках також встановлюють пеню за несплату штрафу. Найчастіше вживаною моделлю штрафу є відносно-визначена, оскільки орган, що накладає стягнення, в більшості випадків наділений дискреційними повноваженнями щодо вибору розміру штрафу.

Суб'єкти правопорушень – це, як правило, суб'єкти господарювання, діяльність яких пов'язана з постачанням, розподілом, використанням енергії, наданням комунальних послуг. Виявлено випадки, коли суб'єктами правопорушень є посадові особи суб'єктів господарювання, однак для фінансової відповідальності таке явище носить винятковий характер та має бути усунено. Об'єктом правопорушень є суспільні відносини у сфері постачання та використання енергії, енергетичної ефективності, комерційного обліку комунальних послуг, функціонування ринків енергетики. Склади правопорушень є, як правило, формальними; існують усічені склади правопорушень, що полягають у спробі маніпулювання на оптовому ринку. Суб'єктивна сторона правопорушень характеризується виною, а в разі її умисної форми в певних випадках правове значення має також мета діяння.

Підставами для звільнення від фінансової відповідальності в цій сфері, в окремих випадках, визнаються: вчинення порушення вперше, сплив строку давності, малозначність діяння, вчинення порушення з незалежних від суб'єкта причин, повне усунення порушення та його наслідків до початку адміністративного провадження. Обставини, що враховуються при обранні розміру стягнення – переважно закріплені на підзаконному рівні, а дискреція суб'єкта правозастосування обмежена шляхом застосування коефіцієнтів впливу тих чи інших факторів на розмір штрафу.

Застосування штрафів у цій сфері належить до компетенції НКРЕКП, Держатомрегулювання України, Держпродспоживслужби та Держенергонагляду. Зазначені органи приймають постанови та рішення, для яких, в більшості своїй, передбачено лише судове оскарження. Примусове

стягнення штрафів, в разі невиконання адміністративних актів порушниками, здійснюється, як правило, на підставі судового рішення за позовом адміністративного органу, який застосував штраф.

Список літератури:

1. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: Закон України від 22 вересня 2016 року № 1540-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19#Text.
2. Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії: Закон України від 11 січня 2000 року № 1370-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1370-14#Text.
3. Про енергетичну ефективність: Закон України від 21 жовтня 2021 року № 1818-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1818-20#Text.
4. Про забезпечення комерційного обліку природного газу: Закон України від 16 червня 2011 року № 3533-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3533-17#Text.
5. Про комерційний облік теплової енергії та водопостачання: Закон України від 22 червня 2017 року № 2119-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2119-19#Text.
6. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text.
7. Про ринок природного газу: Закон України від 9 квітня 2015 року № 329-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text.
8. Про теплопостачання: Закон України від 2 червня 2005 року № 2633-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2633-15#Text.
9. Про затвердження Порядку розгляду справ про порушення вимог законодавства та застосування санкцій до суб'єктів діяльності у сфері використання ядерної енергії: наказ Державної інспекції ядерного регулювання України від 28 грудня 2012 року № 256. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0170-13#n31.
10. Про затвердження Порядку (методики) визначення розміру штрафів, які накладаються Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 29 вересня 2023 року № 1800. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1800874-23#Text.
11. Про затвердження уніфікованої форми акта, що складається за результатами проведення планового (позапланового) заходу державного нагляду (контролю) щодо дотримання суб'єктом господарювання вимог законодавства у сфері електроенергетики та у сфері теплопостачання, та інших форм розпорядчих документів: наказ Міністерства енергетики України від 17 вересня 2020 року № 600. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1127-20#Text.
12. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text.

Shumeiko I. P. FINANCIAL RESPONSIBILITY IN THE ENERGY AND UTILITIES SECTOR

The article focuses on the legal regulation of financial responsibility in the energy and utilities sector in Ukraine. It is established that the legal regulation of financial responsibility in the energy and utilities sector is carried out by 8 Laws of Ukraine which provide for the main penalty – a fine, and in some cases also establish a penalty for non-payment of a fine. It is found that the most commonly used model of a fine is a relatively certain one, since the body imposing the fine is in most cases vested with discretionary powers to choose the amount of the fine. It is characterised that the subjects of offences are, as a rule, business entities whose activities are related to the supply, distribution, use of energy, and provision of utilities. The author identifies cases when the subjects of offences are officials of business entities, but for financial liability this phenomenon is exceptional and should be eliminated. It is established that the object of offences is public relations in the field of energy supply and use, energy efficiency, commercial metering of utilities, and functioning of energy markets. It is determined that the corpus delicti of offences are, as a rule, formal; there are truncated corpus delicti of offences which consist of an attempt to manipulate the wholesale market. The author reveals that the subjective side of offences is characterised by guilt, and in case of its intentional form, in certain cases, the purpose of the act is also of legal significance. The author establishes that the grounds for exemption from financial responsibility in this area, in some cases, are: committing a violation for the first time, expiration of the statute of limitations, insignificance of the act, committing a violation for reasons beyond the control of the subject, complete elimination of the violation and its consequences before the commencement of administrative proceedings. It is established that the application of fines in this area falls within the competence of the National Energy and Utilities Regulatory Commission of Ukraine, the State Nuclear Regulatory Inspectorate

of Ukraine, the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection, and the State Energy Supervision Inspectorate of Ukraine. It is determined that these bodies adopt resolutions and decisions for which, in most cases, only judicial appeal is provided. The author establishes that in case of failure to comply with administrative acts by violators, the enforcement of fines is usually carried out on the basis of a court decision at the suit of the administrative body which imposed the fine.

Key words: *corpus delicti, electricity market, energy, financial responsibility, fine, National Energy and Utilities Regulatory Commission of Ukraine, natural gas market, utilities.*

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/17

Луценко Ю. В.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Тарасюк А. В.
Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»

Горелкіна К. Г.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО ЧИ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті досліджено існуючі проблеми, які стосуються протидії кримінальним правопорушенням в умовах надзвичайного чи воєнного стану.

У ході дослідження встановлено, що Україна як центральноєвропейська держава, яка посідає важливе геополітичне становище, перебуває в епіцентрі інтересів міжнародних організованих злочинних угруповань.

У роботі звертається увага, що географічне розташування України, природно-кліматичні умови завжди сприяли міграційним процесам. За роки незалежності виникла так звана четверта міграційно-еміграційна хвиля, яка становить велику соціальну, економічну, демографічну, культурну і духовну проблему країни. Покидаючи свою країну, мігранти звільняють простір для інших народів. Звільнену соціальну нішу заповнюють емігранти переважно з нерозвинених, проблемних країн. Вони поступово деформують соціокультурне середовище України. Це особливо небезпечно в умовах депопуляції українського народу внаслідок низької народжуваності і високої смертності.

Також зазначається, що сучасній організованій злочинності сприяють глобальні соціально-економічні процеси: урбанізація, міждержавна та міжрегіональна міграція, формування єдиного світового інформаційно-культурного простору. В умовах глобалізації організована злочинність виходить за межі території конкретних держав внаслідок розвитку технологій, засобів зв'язку і транспорту, розширення міжнародної комерційної та економічної діяльності, перевезень, туризму, збройних конфліктів тощо. Наголошено, що деструктивний потенціал організованої злочинності використовується в політичних та воєнних цілях.

У ході дослідження з'ясовано, що з початком агресії з боку РФ, яка порушила територіальну цілісність нашої держави та загрожує її незалежності, для України проблема протидії організованій злочинності набула особливого значення. Силами і засобами розвідувальних органів і спеціальних служб країна-агресор спровокувала численні терористичні акти на території Донецької, Луганської та інших областей України, а також збройні виступи сепаратистів.

Незаконні збройні формування, що діють на тимчасово непідконтрольній території України, широко використовують терористичну тактику, яка мало чим відрізняється від дій організацій, визнаних терористичними на міжнародному рівні (як то Аль-Каїда або «Ісламська держава» тощо).

Бойовики, що діють в Україні, користуються постійною підтримкою з території РФ, яка здійснює масштабні поставки озброєння, військової техніки, боєприпасів, надає значні мате-

ріальні та фінансові ресурси, а також проводить їх підготовку на своїх військових полігонах. У нинішніх реаліях діяльність міжнародних терористичних організацій не лише негативно позначається на безпековому середовищі держави, а й становить безпосередню загрозу для національної безпеки України

Ключові слова: *воєнний стан, збройна агресія, війна, бойові дії, державний суверенітет, біженець, мігрант, торгівля людьми, критична інфраструктура, національна/державна/громадська безпека, організована/транснаціональна злочинність, правопорядок, наркотики, незаконним обігом зброї/боєприпасів, незаконні збройні формування, незаконний перетин державного кордону, гуманітарна допомога, спеціальні служби іноземних держав, терористичний акт, прикордонний контроль, штучний інтелект.*

Постановка проблеми. Географічне розташування України, природно-кліматичні умови завжди сприяли міграційним процесам. Міграція – це переміщення людей зі зміною проживання. Фактично, міграція населення на території сучасної України ніколи не припинялася.

За роки незалежності виникла так звана четверта міграційно-еміграційна хвиля, яка становить велику соціальну, економічну, демографічну, культурну і духовну проблему країни. Покидаючи свою країну, мігранти звільняють простір для інших народів. Звільнену соціальну нішу заповнюють емігранти переважно з нерозвинених, проблемних країн. Вони поступово деформують соціокультурне середовище України. Це особливо небезпечно в умовах депопуляції українського народу внаслідок низької народжуваності і високої смертності.

Міграція, як і будь-яке інше економічне явище, має не лише негативні, а і позитивні сторони. Українські мігранти заробляють валюту, утримують свої сім'ї, вивчають іноземну мову, вчаться основам бізнесу, згодом певна частина з них започатковує власний бізнес на Батьківщині. Але масова, стихійна, неконтрольована міграція робочої сили за кордон – згодом буде мати негативні наслідки для нашої країни. В Україні така еміграція широко відкриває двері для імміграції. У найближчій перспективі набуває розмаху й інший аспект міграційних процесів – імміграція, тобто міграція в Україну громадян інших країн. Кількість іммігрантів щорічно зростає, і це, як правило, нелегальні мігранти [5, с. 134–135; 10, с. 160–165; 12, с. 112]. Сприяють цьому процесу такі чинники, які діють в Україні: толерантність та лояльність візової політики України; відсутність відповідних законодавчих актів для організації контролю за діяльністю юридичних і фізичних осіб, які запрошують в Україну іноземців; наявність економічних чинників, що забезпечують умови для розширеної мережі посередників міграції на території України; можливість безконтрольного пересування, тривалого нелегального проживання та працевлаштування; відсутність налагодженого механізму депортації іноземців з України, які нелегально прибули і перебувають на території України та ряд інших факторів. Сприяють нелегальній міграції і деякі зовнішні чинники, а саме: соціально-політична й економічна нестабільність у багатьох країнах Азії, Африки, а також деяких пострадянських країнах; наявність збройних конфліктів у світі; перенаселення, відсутність роботи, зубожіння у країнах, що розвиваються [29, с. 3–5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні часи проблемам протидії кримінальним правопорушенням в умовах надзвичайного чи воєнного стану було присвячено велику кількість робіт. Вагомий науковий доробок у дослідженні даної проблематики зробили такі науковці, як: В. В. Арешонков [14], М. М. Денисенко [15], О. Б. Полторацький [16], В. Г. Севрук [27], А. В. Тарасюк [17; 18; 19], С. О. Харитонов [32] та інші.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблем, які існують при протидії кримінальним правопорушенням в умовах надзвичайного чи воєнного стану та вироблення на цій основі пропозицій щодо перспектив удосконалення протидії кримінальним правопорушенням в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Сучасній організованій злочинності сприяють глобальні соціально-економічні процеси: урбанізація, міждержавна та міжрегіональна міграція, формування єдиного світового інформаційно-культурного простору. В умовах глобалізації організована злочинність виходить за межі території конкретних держав внаслідок розвитку технологій, засобів зв'язку і транспорту, розширення міжнародної комерційної та економічної діяльності, перевезень, туризму, збройних конфліктів тощо. Деструктивний потенціал організованої злочинності використовується в політичних та воєнних цілях [23, с. 7].

В Україні на початку 2022 року запровадився воєнний стан і загальну мобілізацію у відповідь

на повномасштабне вторгнення РФ на територію нашої держави. Ці заходи з тих пір продовжувались 14 разів, і наразі діють до 9 серпня 2025 року. Відповідно до п. 6 ст. 22 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», під час загальної мобілізації всі українські чоловіки віком від 18 до 60 років зобов'язані мати при собі військово-облікові документи та пред'являти їх на вимогу уповноважених органів. Чоловікам цієї вікової категорії заборонено залишати Україну, якщо вони не підпадають під винятки передбачені законом.

Наразі існують два основні способи, за допомогою яких чоловіки, що не підпадають під винятки, намагаються виїхати з України, ухиляючись від положення воєнного стану, що забороняють їм виїзд. Вони або перетинають кордон України та виїжджають до іншої країни через неофіційні сухопутні шляхи сполучення, зазвичай це річки чи гори, або використовують підроблені або незаконно отримані документи, які дають їм право на звільнення, щоб перетинати кордон у офіційних місцях пропуску. Обидві ситуації можуть передбачати залучення кримінальних осіб для сприяння нелегальному виїзду з України, але, згідно з міжнародним правом, незаконне перевезення мігрантів вчиняється лише тоді, коли третя сторона сприяє нелегальному в'їзду до іншої країни за межами офіційного пункту пропуску або шляхом надання підроблених документів для нелегального в'їзду [6, с. 134–136; 7, с. 88–91; 8, с. 169–170; 9, с. 140–143; 11, с. 62–63; 13, с. 77–79].

У цьому контексті слід звернути увагу, що відповідно до Протоколу ООН проти незаконного ввезення мігрантів, незаконне ввезення мігрантів передбачає організацію з метою тримання прямо чи опосередковано фінансової або іншої матеріальної вигоди незаконного в'їзду особи до держави-учасниці, громадянином або постійним мешканцем якої ця особа не являється. У Протоколі також зазначено, що незаконний в'їзд означає перетин кордонів без дотримання необхідних вимог для законного в'їзду до приймаючої держави (ст. 3 Протоколу) [22].

До 2022 року небагато українців ідентифікувалося при нелегальному перетині кордону у напрямку ЄС морем чи сушею (менше 100 осіб на рік), оскільки українці мали можливості в'їжджати до ЄС без віз з 2017 року. Однак до 2022 року українці були серед найбільш національних груп, які фіксувалися як такі, що нелегально проживають та використовують підроблені документи в ЄС. Українці також становили найбільшу групу за національністю, яким відмовляли у в'їзді на кордонах ЄС у період 2018–2021 років, становлячи 40% від загальної кількості таких випадків. У 2022 році кількість українців, яким було відмовлено у в'їзді на кордонах ЄС, значно зменшилась: з понад 51,5 тис. у 2021 році до 28,3 тис. у 2022 році [34].

У період з 2020 по 2022 роки українці були найбільшою національною групою, зафіксованою на зовнішньому кордоні ЄС з підробленими документами, із тенденцією до зростання у 2020 році (1 258 випадків) та 2021 році (3 067 випадків), після чого у 2022 році спостерігалося зниження (760 випадків) [34].

До 2022 року агентство Frontex[1] вважало Україну як джерелом, так і транзитною країною транскордонної злочинності. У період з 2019 по 2022 роки українці були найбільшою національною групою серед незаконних перевізників мігрантів, зафіксованих на сухопутних кордонах ЄС, становлячи 11% від загальної кількості з тенденцією до зростання. Загалом українці становили 5% усіх виявлених незаконних перевізників мігрантів на сухопутних, морських, повітряних кордонах ЄС, а також на внутрішніх територіях Євросоюзу у цей період [34].

За даними Frontex, у період з січня 2022 року по грудень 2024 року було зафіксовано 24 496 випадків нелегального перетину кордону України з країнами ЄС, українцями, майже всі з яких були дорослими чоловіками. Для порівняння у 2019–2021 роки таких випадків було лише 191. Особливо помітне зростання спостерігається у 2024 році, коли Frontex зафіксував 14 232 нелегальних перетинів кордону українцями на східних сухопутних кордонах ЄС, що більше, ніж втричі перевищило кількість за весь 2023 рік [34].

Досліджуючи питання щодо незаконного переправлення осіб через державний кордон України (ст. 332 КК України) необхідно зазначити, що у 2021 році судами першої інстанції в Україні було розглянуто 96, у 2022 році – 343, у 2023 році – 570 кримінальних провадження. За вказаною статтею у 2022 році було засуджено 153 особи, а у 2023 році − 268. У період з січня по травень 2024 року було ініційовано 161 кримінальне провадження. До суду направлено справи щодо 19 осіб за ст. 332 КК України [28].

Як повідомляє Державна прикордонна служба України, станом на квітень 2024 року в правоохоронні органи виявили близько 400 груп, які

[1] Європейська Агенція з прикордонної та берегової охорони.

допомагали чоловікам нелегально перетинати кордон поза офіційним пунктом пропуску за грошову нагороду. Порядок дій передбачає ідентифікацію клієнтів, яких потім групами від 3 до 20 осіб доставляють у заздалегідь визначене місце поблизу сухопутного кордону. Потім їх супроводжують через кордон або надають вказівки. Якщо кордон проходить уздовж річки, чоловіків можуть перевозити човнами або забезпечувати гідрокостюмами. До вчинення цих правопорушень причетні деякі чинні та колишні співробітники державних правоохоронних органів [24].

Загалом, з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну у лютому 2022 року, спостерігається зростання кількості спроб незаконного перетину кордону чоловіками призовного віку. За даними правоохоронних органів, вартість таких «послуг» варіюється від 3 до 15 тис. дол. США. Наприклад, на Львівщині затримали мешканця, який організовував переправлення чоловіків за кордон за 10 тис. дол. США. У Львові інший чоловік пропонував виїзд до Польщі за 13 тис. дол. США, використовуючи фіктивні документи [31].

Також зафіксовано непоодинокі випадки, коли до незаконних схем були залучені посадовці. Зокрема, у Києві затримали чиновника Київської міської військової адміністрації, який за 10 тис. дол. США оформлював фіктивні документи про непридатність до військової служби.

На жаль, спроби нелегального перетину кордону іноді закінчуються трагічно. За даними правоохоронних органів, з лютого 2022 по квітень 2024 року щонайменше 50 осіб загинули, намагаючись нелегально залишити Україну, переважно під час спроб перетину річки Тиса, яка протікає вздовж кордону України з Румунією та Угорщиною [3].

Також необхідно відмітити, що у останні роки зростає кількість спроб спецслужб низки іноземних держав, міжнародних терористичних та екстремістських організацій, що дестабілізує ситуацію не лише в прикордонних регіонах України шляхом здійснення розвідувально-підривних, терористичних та інших дій. Ретельний пошук прихильників терористичних осередків серед мігрантів, вербування найманців з числа безробітної молоді, залучення до протиправної діяльності жінок і дітей, наркотрафік через державний кордон все це є завданням для роботи іноземних спеціальних служб [26].

З початком агресії з боку РФ, яка порушила територіальну цілісність нашої держави та загрожує її незалежності, для України проблема протидії організованій злочинності набула особливої актуальності. Силами і засобами розвідувальних органів і спеціальних служб країна-агресор спровокувала численні терористичні акти на території Донецької, Луганської та інших областей України, а також збройні виступи сепаратистів.

Незаконні збройні формування, що діють на тимчасово непідконтрольній території України, широко використовують терористичну тактику, яка мало чим відрізняється від дій організацій, визнаних терористичними на міжнародному рівні (як то Аль-Каїда або «Ісламська держава»).

Бойовики, що діють в Україні, користуються постійною підтримкою з території РФ, яка здійснює масштабні поставки озброєння, військової техніки, боєприпасів, надає значні матеріальні та фінансові ресурси, а також проводить їх підготовку на своїх військових полігонах. У нинішніх умовах діяльність міжнародних терористичних організацій не лише негативно позначається на безпековому середовищі держави, а й становить безпосередню загрозу для національної безпеки України.

Можливість використання міжнародними терористами території нашої держави для транзиту, відпочинку й оздоровлення, незаконного перевезення зброї, людей, наркотичних речовин в умовах бойових дій та відсутності контролю за ділянкою державного кордону може бути використана РФ як для виправдання можливих агресивних дій, так і у ході інформаційної кампанії проти нашої держави.

З іншого боку, ці процеси є об'єктом пильної уваги спеціальних служб і правоохоронних органів, що ускладнює (проте не виключає повністю) проникнення бойовиків під виглядом біженців до країн можливих терористичних атак.

В умовах військової агресії РФ проти України діяльність терористичних організацій не лише негативно позначається на безпековому середовищі, а й становить безпосередню загрозу для національної безпеки України.

Посилення міграційних процесів створює додаткові можливості для активізації діяльності міжнародних терористичних організацій. Потребує вжиття заходів щодо посилення прикордонного контролю, впровадження ефективних систем спостереження за іноземцями, як елемент системи попередження вчинення злочинних посягань.

Підвищення стійкості України до терористичної загрози також потребує певного удосконалення антитерористичного законодавства України, оновлення моделі взаємодії спеціальних служб

і правоохоронних органів з населенням відносно питань запобігання і протидії тероризму та організованої зочинності, а також мінімізації наслідків вчинення терактів [4].

Небезпека загрози з боку організованої злочинності останнім часом лише посилюється, зокрема, тенденцією до її глобалізації, формування своєрідного глобального кримінального простору, що діє паралельно із легальним та формує середовище для незаконного переміщення осіб через державний кордон України. У зв'язку з цим особливого значення набувають усвідомлення масштабів загрози, що створюється організованими злочинними угрупованнями. Однією з причин, що сприяють подальшому існуванню організованої злочинності, є непослідовність проведення реформ у структурі та діяльності правоохоронних органів [1, с. 134–136].

З огляду на ослаблення контролю за перетином державного кордону і значними потоками біженців, правоохоронні органи обмежені в реальних засобах протидії експансії потенційних правопорушників з інших країн. Відтак певне зниження рівня зареєстрованої організованої злочинності не відображає реальну ситуацію, а є свідченням неефективного (недостатнього) використання кримінологічних та агентурно-оперативних можливостей впливу на лідерів (організаторів) та активних учасників таких угруповань [27, с. 8]. Також останнім часом спостерігається тенденція до зменшення порушень міграційного законодавства України іноземцями та особами без громадянства, зокрема вихідцями з держав міграційного ризику, а також залучення цих осіб до протиправної діяльності [4].

Важливо наголосити, що війна в Україні та організована злочинність під час війни це не тільки українська проблема, це проблема й інших країн, що неминуче відчують чи вже відчувають на собі наслідки війни, в тому числі у зв'язку з вимушеною міграцією осіб, які за відсутності належної інтеграції схильні як до віктимізації так і криміналізації. Війна вже має та буде мати довгостроковий вплив на місцеву та транснаціональну злочинність. Країнами найбільш високого ризику перш за все є суміжні з Україною держави [20, с. 410].

Протягом 2019–2024 років рівень нелегальної міграції щорічно зростав, причому, якщо у 2019 році було обліковано 252 випадки незаконного переправлення осіб через державний кордон України, у 2020 році – 278, у 2021 році – 327, то протягом 2022–2024 років точну кількість осіб, які незаконно перетнули державний кордон України уповноважені органи назвати не можуть, однак припускають, що таких осіб налічується близько 44,9 тис. Ще майже 30 тис. громадян було затримано під час спроби перетнути кордон [30].

Тенденція стосовно нелегальної міграції протягом 2024 року свідчить про зменшення на 38% (у порівнянні з аналогічним періодом 2023 року) нелегальних перетинів кордонів Європейського Союзу, що вказує на позитивну динаміку вперше з 2021 року. За даними Frontex, за минулий (2024) рік зафіксовано всього близько 240 тис. незаконних перетинів. Хоча цифра все ще надто велика, проте це значно менше, ніж у попередні роки.

Водночас, загальне скорочення міграції не означає рівномірність по всіх маршрутах. На центрально-середземноморському напрямку, який традиційно був найпроблематичнішим, фіксується падіння на 59%. Це значною мірою пояснюється жорсткою імміграційною політикою італійського уряду під керівництвом Дж. Мелоні. Вона уклала угоди з Лівією та Тунісом, надавши цим країнам фінансову допомогу для боротьби з торгівлею людьми, адже нелегальна міграція значною мірою пов'язана з організованою злочинністю та мафією, яка не гарантує безпечний маршрут для охочих потрапити до Європи.

На західнобалканському маршруті спостерігалося ще більше скорочення – на 78%. Цьому сприяла співпраця Сербії, Австрії та Угорщини, а також дії Болгарії та Румунії, які посилили захист кордонів напередодні приєднання до Шенгенської зони. Проте на тлі позитивних тенденцій спостерігається криза на східносередземноморському маршруті між Туреччиною та Грецією, на якому зафіксовано зростання на 14% (це близько 70 тис. випадків на рік). Ще одним регіоном напруги став західноафриканський маршрут до Канарських островів, де зафіксовано збільшення на 18%, до 47 тис. нелегальних мігрантів.

Попри зменшення потоку мігрантів, смертність охочих потрапити до ЄС все ще залишається високою. За даними іспанської організації Caminando Fronteras, у 2024 році загинули щонайменше 10 тис. людей, які намагалися дістатися берегів Іспанії [35].

Хоча Європа поступово відмовляється від підтримки політики мультикультуралізму та неконтрольованої міграції, проте радикальні демографічні зміни останнього десятиліття ще матимуть наслідки. Попри зменшення потоку нелегальної міграції, ця проблема все ще зберігається. Ще варто враховувати легальну міграцію, яка також

вплине на культурний і релігійний розподіл ЄС, який дійсно потребує спеціалістів з інших країн, щоб заповнити вакансії.

Так, наприклад, Німеччина очікує серйозної кризи охорони здоров'я, якщо значна частина сирійських лікарів повернуться на Батьківщину, адже вони складають значну частку лікарів у сільській місцевості та в невеликих містах.

Дії правих політиків (наприклад, Дж. Мелоні) мають право на існування, однак це не змінить докорінно кризу ідентичності в ЄС. Вочевидь, Європа вже пройшла точку неповернення і наразі стоїть лише питання, як інтегрувати великі мусульманські спільноти [25].

Аналіз наявної оперативної обстановки по лінії протидії організованій злочинності у сфері міграції свідчить про відсутність доктринальних підходів до оцінювання масштабів організованої злочинності у міграційній сфері, її співвідношення з іншими соціальними явищами та процесами. Концептуальна неузгодженість ускладнює системне планування та проведення скоординованих заходів державно-правового впливу на організовані групи і злочинні організації, що на практиці потребує негайного вирішення [27, с. 9].

Сьогодні зовнішнє співробітництво ЄС у сфері міграції розвивалися переважно у Східній Європі. Міграційна співпраця ЄС з країнами Східного партнерства до початку повномасшабної війни в Україні мала результати у таких галузях, як реадмісія, візи, управління кордонами та трудова міграція. Такі політичні інструменти, як угоди про реадмісію, угоди про спрощення візового режиму, робочі угоди Frontex та партнерства з мобільності впроваджувалися у всіх країнах Східної Європи.

Останнім часом результати міграційної співпраці ЄС зі Східною Європою оцінюються як набагато плідніші, ніж результати міграційної співпраці ЄС із країнами Південного узбережжя Середземного моря [33]. ЄС та країни Східного партнерства не лише запустили інструменти, спрямовані на скорочення нелегальних міграційних потоків, а й створили механізми, що полегшують контакти між людьми. Але така співпраця між ЄС та Східною Європою у сфері міграції аж ніяк не є завершеним процесом. Швидше навпаки, останні події у цій сфері свідчать про динамізм зовнішнього виміру ЄС у цьому регіоні [2].

Важливим аспектом подолання соціально-психологічних мотивів і стимулів активізації міграційних процесів з України є зниження соціальної напруженості в суспільстві шляхом ефективного реформування правоохоронної системи в контексті протидії проявам злочинності, гарантування справедливого судочинства та дотримання принципу невідворотності покарання, мінімізації ризиків виникнення конфлікту інтересів між різними соціальними верствами населення [21, с. 258].

Висновки. Як бачимо, проблеми протидії кримінальним правопорушенням в умовах надзвичайного чи воєнного стану сьогодні є актуальною та надзвичайно складним питанням для України, є критично важливими для забезпечення національної безпеки, управління міграційними потоками та сприяння соціальній стабільності. Сьогодні бойові дії призводять до масштабних переміщень населення як всередині країни, так і за її межі, що створює нові виклики та загрози для державних інституцій у сфері безпеки, соціального захисту та управління міграційними процесами.

Беручи до уваги зазначене, основні напрями та перспективи протидії кримінальним правопорушенням в умовах надзвичайного чи воєнного стану будуть полягати у наступному:

1. Цифровізація та автоматизація міграційних процесів, яка повинна включати такі складові: впровадження електронних сервісів, які будуть включати онлайн-реєстрацію, електронну подачу заявок на посвідку на проживання, статус біженця тощо; впровадження єдиної цифрової платформи обліку внутрішньо переміщених осіб, біженців та осіб, що повертаються; інтеграція інформаційних баз МВС, СБУ, ДПСУ, ДМС, Мінсоцполітики та інших відомств для оперативного обміну даними; використання штучного інтелекту для виявлення потенційних загроз (наприклад, перевірка особи по базах Інтерполу, наявність зв'язків із терористичними угрупованнями тощо); розробка та інтеграція уповноваженими органами єдиної бази даних мігрантів − інтеграція даних з прикордонною службою, ДМС, МВС, СБУ, судовими органами; біометричний контроль на кордонах та в процесі легалізації перебування.

2. Удосконалення прикордонного контролю: сприяння поверненню до мирного режиму охорони кордону, з одночасним впровадженням нових систем відеоаналітики, дронів, систем розпізнавання обличь; боротьба з нелегальною міграцією, торгівлею людьми, контрабандою.

3. Підвищення спроможності прикордонної служби: оснащення прикордонників сучасними засобами контролю: біометричні сканери, дрони тощо; посилення контролю на кордоні з країнами, які можуть бути потенційними джерелами загроз або каналами нелегальної міграції; впровадження

системи попереднього електронного декларування для переміщення осіб.

4. Міжнародна координація, обмін інформацією та інтеграція з європейськими системами: розширення співпраці з ЄС, НАТО, Frontex, UNHCR, IOM з метою отримання технічної та експертної підтримки; участь у спільних програмах обміну даними та управління кордонами; впровадження європейських стандартів щодо ідентифікації осіб, надання притулку, захисту біженців; вступ до Шенгенської інформаційної системи (SIS), Eurodac, VIS, ETIAS − обмін інформацією про мігрантів, кримінальні та візові дані; гармонізація українського законодавства з міграційною політикою ЄС, у т.ч. щодо біженців, шукачів притулку та захисту прав людини.

5. Підготовка до зворотної міграції (репатріації) та проведення політики щодо іноземців та трудових мігрантів: формування програм повернення українців з-за кордону після війни (робота, житло, освіта, медицина та ін.); забезпечення умов для реінтеграції внутрішньо переміщених осіб (наявність житла, реєстрація, працевлаштування, медичне обслуговування); стимулювання кваліфікованої імміграції для відновлення економіки (особливо у критично важливих сферах − медицина, будівництво, IT); контроль над міграцією з країн з високими безпековими ризиками (посилений візовий та перевірочний контроль).

6. Адаптація наявного законодавства до нових реалій розвитку суспільства: прийняття нових законів та підзаконних нормативно-правових актів або змін до чинних що стосуються: статусу осіб, які повертаються з-за кордону після тривалого перебування; правового статусу осіб, які втратили документи під час воєнних дій; спрощення процедур реєстрації та надання допомоги ВПО; впровадження чітких механізмів правового захисту мігрантів згідно з міжнародними стандартами тощо.

7. Підвищення громадської обізнаності та міжкультурна інтеграція: програми інтеграції іноземців − курси для вивчення мови, ознайомлення з українською культурою та законами; боротьба з ксенофобією (проведення інформаційних кампаній, партнерство з громадянським суспільством).

8. Створення систем раннього реагування міграційних процесів: аналітичні центри для прогнозування міграційних хвиль; сценарне моделювання потенційних міграційних криз (наприклад, при новій ескалації бойових дій, стихійних лих тощо); розробка стратегій евакуації та розселення населення у разі загострення бойових дій та надзвичайних ситуацій.

9. Гуманітарна складова безпеки: забезпечення прав та соціального захисту для ВПО, осіб, які повертаються на Батьківщину та біженців; протидія торгівлі людьми та експлуатації уразливих категорій (жінки, діти, люди з інвалідністю та ін.); забезпечення доступу до освіти, медицини, житла та роботи.

Таким чином, протидія кримінальним правопорушенням в умовах надзвичайного чи воєнного стану повинна бути комплексною, передбачаючи як технологічне оновлення, так і інституційне реформування. Особлива увага має приділятися балансу між безпекою, охороною правопорядку та захистом прав та основоположних свобод людини. Успішна модернізація можлива лише за умов належного фінансування, політичної волі та міжнародної підтримки.

Після завершення воєнного стану модернізація системи міграційної безпеки стане одним із ключових викликів для України. Успішна реалізація реформ дозволить не лише ефективно керувати міграційними процесами, а й забезпечити баланс між безпекою та інтеграцією до країн європейського простору.

Список літератури:

1. Використання досвіду іноземних спеціальних служб у протидії організованій злочинності та корупції : моногр. / Ю. Р. Гавдьо, І. М. Гриненко, Ю. В. Луценко та ін.; за заг. ред. проф. Г. В. Новицького. Київ: НА СБУ, 2021. 160 с.

2. Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України, міграційну політику ЄС та країн східного партнерстві. URL: https://surl.li/ortqlb

3. ДПСУ: тіла близько 50 чоловіків виявили у Тисі з лютого 2022 року. URL: https://surli.cc/vonzwi

4. Загроза використання масової міграції та внутрішнього переміщення з метою поглиблення розколів в суспільстві та зменшення його стійкості до інших загроз. URL: https://surl.lu/geptee

5. Луценко Ю. В. Актуальні питання протидії організованій злочинності в контексті міграційної політики держави. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Випуск 6(47). С. 132−136.

6. Луценко Ю. В. Національний та зарубіжний досвід боротьби з корупцією та організованою злочинністю: сучасний контекст. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2024. Том 35 (74) № 3. С. 132−139.

7. Луценко Ю. В. Політика держави у сфері боротьби зі злочинністю в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2024. Том 35 (74) № 4. С. 86–93.

8. Луценко Ю. В. Правові проблеми легалізації зброї: національний та зарубіжний досвід. *Право.ua.* 2023. № 3. С. 168−173.

9. Луценко Ю. В. Проблеми організації протидії організованим злочинним угрупованням, які загрожують державній безпеці України. *Вчені записки ТНУ імені В .І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2024. Том 35 (74) № 1. С. 139−146.

10. Луценко Ю. В. Проблеми практичної реалізації введення особи до організованої злочинної групи чи злочинної організації для виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття її злочинної діяльності. *Правова держава.* 2023. № 49. С. 157−170.

11. Луценко Ю. В. Протидія злочинності у світлі міжнародного правопорядку. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2023. Том 34 (73) № 5. С. 60−64.

12. Луценко Ю. В. Протидія нелегальній міграції на шляхах морського сполучення: окремі проблеми та напрями удосконалення. *Морська безпека Балто-Чорноморського регіону: виклики та загрози:* матеріали міжнарод. наук. конф. (Одеса, 23 груд. 2021 р.). Одеса: Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 111−115.

13. Луценко Ю. В. Протидія організованій злочинності: національний та іноземний досвід. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2024. Том 35 (74) № 2. С. 75−81.

14. Луценко Ю. В., Арешонков В. В. Вплив організованої злочинності на світову безпекову політику, що викликана пандемією Covid-19. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 2022. № 1, С. 78−86.

15. Луценко Ю. В., Денисенко М. М. Протидія злочинності в умовах воєнного стану: теоретико-правові проблеми. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Випуск 3(44). С. 70–75.

16. Луценко Ю. В., Полторацький О. Б. Протидія злочинності в контексті світової безпекової політики. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 2. С. 215−217.

17. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Актуальні проблеми удосконалення окремих положень кримінального та кримінального процесуального законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 1. С. 388−391.

18. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Запобігання нелегальній міграції: у пошуках оптимальної моделі. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2022. № 1(24). С. 1−24.

19. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Протидія організованій злочинності у міграційній сфері: актуальні проблеми теорії та практики. *Актуальні проблеми кримінального права*: матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (Київ, 18 лист. 2021 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 103−106.

20. Мельничук Т. В. Організована злочинність та нелегальні ринки в умовах російської війни в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 405−411.

21. Мульска О. П. Міграційні процеси & економічне зростання: теорія каузальності та практика ефективного управління: монографія. Державна установа «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», Львів, 2022. 472 с.

22. Організація Об'єднаних Націй, Протокол проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітрю, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.), стаття 3.

23. Оцінка загроз серйозної та/або організованої злочинності (звіт про результати оцінювання загроз серйозної та/або організованої злочинності – SOCTA Україна). 2021. 118 с.

24. Правоохоронці викрили близько 400 груп в Україні, які допомагали ухилянтам тікати за кордон. URL: https://surl.lu/uwulai

25. Протягом 2024 року масштаб нелегальної міграції до Європи різко скоротився. URL: https://c4u.org.ua/media/news/2836.

26. Рекун О. В. Запобігання і нейтралізація загроз національним інтересам у галузі прикордонної діяльності України. *Протидія організованій злочинності: проблеми теорії та практики*: Матер. всеукр. наук.-практ. сем. (Дніпро, 09 груд. 2022 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 2022. С. 224−226.

27. Севрук В. Г. Протидія злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі: теорія та практика: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2022. 1092 с.

28. Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/.

29. Тарнавський М. П. Міграційні процеси в Україні: причини і наслідки. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки.* 2012. Вип. 22. Ч. 1. С. 3–10.

30. У ДПСУ повідомили, скільки осіб незаконно перетнули кордон з початку 2022 року. URL: https://surl.li/sfisxv

31. 15 тис. доларів США за незаконний трансфер до Євросоюзу – на Львівщині затримали місцевого мешканця. URL: https://surl.li/wgoppf

32. Lutsenko Yuriy V., Kharytonov Sergiy O. Countering Organized Crime in the European Context. *Theory and practice of jurisprudence*. 2024. № 1 (25). С. 141−152.

33. Niemann N. (2008) for an analysis of the evolution in the treaties of the EU migration policy. See Peers, S. (2008) for the implications of the Treaty of Lisbon in the field.

34. Risk Analysis for 2022/2023. URL: https://prd.frontex.europa.eu/document/risk-analysis-for-2022-2023/

35. Salvaguarda y buen gobierno. URL: https://caminandofronteras.org/salvaguarda-y-buen-gobierno/.

Lutsenko Yu. V., Tarasiuk A. V., Gorelkina K. G. PROBLEMS OF COMBATING CRIMINAL OFFENSES IN CONDITIONS OF EMERGENCY OR MARTIAL ARTS

The article examines existing problems related to combating criminal offenses in conditions of emergency or martial law.

The study found that Ukraine, as a Central European state that occupies an important geopolitical position, is at the epicenter of the interests of international organized crime groups.

The work draws attention to the fact that the geographical location of Ukraine, natural and climatic conditions have always contributed to migration processes. During the years of independence, the so-called fourth migration and emigration wave arose, which constitutes a major social, economic, demographic, cultural and spiritual problem of the country. Leaving their country, migrants free up space for other peoples. The vacated social niche is filled by emigrants, mainly from underdeveloped, problematic countries. They are gradually deforming the socio-cultural environment of Ukraine. This is especially dangerous in the conditions of depopulation of the Ukrainian people due to low birth rates and high mortality.

It is also noted that modern organized crime is facilitated by global socio-economic processes: urbanization, interstate and interregional migration, and the formation of a single global information and cultural space.

In the context of globalization, organized crime goes beyond the territory of specific states due to the development of technology, means of communication and transport, the expansion of international commercial and economic activity, transportation, tourism, armed conflicts, etc. It is emphasized that the destructive potential of organized crime is used for political and military purposes.

The study found that with the beginning of aggression by the Russian Federation, which violated the territorial integrity of our state and threatens its independence, the problem of combating organized crime has acquired particular importance for Ukraine. Using the forces and means of intelligence agencies and special services, the aggressor country provoked numerous terrorist acts in the territory of Donetsk, Luhansk and other regions of Ukraine, as well as armed actions by separatists.

Illegal armed groups operating in the temporarily uncontrolled territory of Ukraine widely use terrorist tactics, which are not much different from the actions of organizations recognized as terrorist at the international level (such as Al-Qaeda or the Islamic State, etc.).

The militants operating in Ukraine enjoy constant support from the territory of the Russian Federation, which carries out large-scale deliveries of weapons, military equipment, ammunition, provides significant material and financial resources, and also trains them at its military training grounds. In today's realities, the activities of international terrorist organizations not only negatively affect the security environment of the state, but also pose a direct threat to the national security of Ukraine.

Key words: *martial law, armed aggression, war, hostilities, state sovereignty, refugee, migrant, human trafficking, critical infrastructure, national/state/public security, organized/transnational crime, law and order, drugs, illegal trafficking of weapons/ammunition, illegal armed groups, illegal crossing of the state border, humanitarian aid, special services of foreign states, terrorist act, border control, artificial intelligence.*

УДК 342.5 346.6
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/18

Мороз Ю. А.
Державний податковий університет

УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНИХ ЗАХОДІВ ВПЛИВУ НА ЗЛОЧИННІСТЬ У ПОДАТКОВІЙ СФЕРІ УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу кримінологічних аспектів протидії злочинності у податковій сфері України, що на сучасному етапі залишається одним із найбільш складних і чутливих напрямів у сфері забезпечення фінансово-економічної безпеки держави. У роботі здійснено ґрунтовний огляд сучасного стану податкової злочинності в Україні, охарактеризовано основні типи правопорушень у цій сфері, проаналізовано соціально-демографічні та психологічні особливості суб'єктів таких кримінальних правопорушень. Встановлено, що податкові правопорушення часто мають системний характер, пов'язані з корупційними схемами, відмиванням доходів і транскордонною організованою злочинністю, що потребує комплексного кримінологічного підходу до їх вивчення та попередження.

Особлива увага приділяється міжнародному досвіду протидії податковим злочинам, зокрема впровадженню Глобальних принципів боротьби з податковими кримінальними правопорушеннями, а також застосуванню таких механізмів, як податкова амністія, захист інформаторів (викривачів), автоматичний обмін податковою інформацією, цифровий моніторинг, посилення міжвідомчої координації та криміналізація правопорушень, що завдають шкоди бюджету. Розглянуто досвід таких країн, як США, Італія, Великобританія, Аргентина, Індонезія, щодо успішної реалізації аналітичних, правових і організаційних інструментів запобігання податковим кримінальним правопорушенням.

У статті обґрунтовано напрями удосконалення кримінологічних заходів впливу на податкову злочинність в Україні, які включають: впровадження ефективних моделей міжвідомчої взаємодії, посилення ролі аналітичних служб, розширення можливостей для роботи з негласними інформаторами, підвищення санкцій за податкові кримінальні правопорушення, а також розвиток правової культури та податкової свідомості громадян. Наголошується на необхідності гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами у сфері боротьби з шахрайством та ухиленням від оподаткування. Запропоновані заходи спрямовані на формування системної політики протидії податковим правопорушенням, що відповідає вимогам доброчесності, прозорості та ефективного управління державними фінансами.

Ключові слова: *податкова злочинність, кримінологія, міжнародний досвід, податкова амністія, викривачі, міжвідомча координація, фінансова безпека, податкова політика, цифровий контроль.*

Постановка проблеми. Податкова злочинність становить серйозну загрозу фінансовій безпеці держави, підриваючи надходження до бюджету та справедливість податкової системи. Ухилення від сплати податків і податкове шахрайство набули в Україні значного поширення, що призводить до втрати державою мільярдних доходів та деформації конкуренції в економіці. Актуальність теми посилюється необхідністю приведення податкової сфери у відповідність до стандартів ЄС на шляху євроінтеграції України, що вимагає посилення верховенства права та впровадження дієвих кримінологічних заходів протидії податковим правопорушенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичним основам дослідження заходів кримінологічного запобігання злочинності у сфері оподаткування, присвячено роботи таких науковців, як: Н. І. Атаманчук, О. В. Грачов, М. В. Диха, С. П. Завгородня, П. В. Коломієць, Н. А. Литвин, А. О. Монаєнко, Л. М. Петренко, М. В. Савчина, Є. М. Смичок, Т. Субіна та інші. Роботи цих та інших авторів мають фундаментально-прикладний характер і слугують основою для наукового пошуку.

Постановка завдання. Метою дослідження є глибокий аналіз поняття податкової злочинності, причин і умов її виникнення, а також оцінка наявних і перспективних кримінологічних заходів впливу на неї.

Виклад основного матеріалу. Податкова злочинність охоплює сукупність умисних кримінальних правопорушень у сфері оподаткування та фіскальної політики держави. В українському кримінальному праві основним складом такого злочину є ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), передбачене ст. 212 Кримінального кодексу України (далі – ККУ). Злочинність у податковій сфері включає також суміжні правопорушення, як-от ухилення від сплати єдиного соціального внеску (ст. 212-1 КК України) та інші фінансові злочини, пов'язані з оподаткуванням і бюджетом [1]. Податкові кримінальні правопорушення характеризуються як умисні діяння, спрямовані на неправомірне зменшення податкових зобов'язань або отримання незаконної вигоди за рахунок бюджету.

З точки зору кримінології, податкова злочинність є різновидом економічної злочинності, що підриває економічну основу держави. Держава розглядає ухилення від оподаткування як серйозне порушення законодавства, яке підлягає покаранню. Найпоширенішими формами ухилення в Україні є: неподання податкової звітності або декларацій, внесення неправдивих даних до податкових документів, використання фіктивних підприємств і схем «податкових ям», завищення податкового кредиту, незаконне відшкодування ПДВ, ухилення від сплати податків через зловживання процедурою банкрутства тощо. Усі такі діяння спрямовані на неправомірне скорочення податкових платежів та завдають шкоди державному бюджету [2, с. 125–126].

Правова основа протидії податковим кримінальним правопорушенням в Україні включає норми кримінального та кримінального процесуального законодавства, норми Податкового кодексу, а також спеціальне законодавство у фінансовій сфері. Зокрема, Податковий кодекс України (далі – ПКУ) встановлює обов'язки платників податків і відповідальність за порушення податкового законодавства (гл. 11 ПКУ передбачає фінансову та адміністративну відповідальність за порушення податкових правил). Кримінальний кодекс визначає кримінальну відповідальність за найбільш тяжкі форми ухилення, якщо сума несплачених податків перевищує встановлений поріг значної шкоди. За останні роки законодавець неодноразово змінював та підвищував такі *пороги кримінальної відповідальності* за ст. 212 КК, щоб зосередити кримінальне переслідування на більш серйозних випадках ухилення. Таким чином, поняття податкової злочинності охоплює систему протиправних діянь у сфері оподаткування, які криміналізовані законом з метою захисту фіскальних інтересів держави [3, с. 174–175].

Причини виникнення податкової злочинності є комплексними, поєднуючи економічні, правові, адміністративні та соціально-психологічні чинники. Серед ключових причин можна виділити такі: високий рівень тіньової економіки та корупції; недоліки податкового законодавства та адміністрації; низька податкова культура та толерантність до ухилення; недоліки роботи контролюючих та правоохоронних органів; економічні кризи та війна. Умовами, що сприяють податковій злочинності, є також недостатній обмін інформацією між державними органами, слабкий фінансовий моніторинг підозрілих транзакцій, наявність офшорних зон для виведення доходів, недостатня міжнародна співпраця щодо обміну податковими даними. Усе це дозволяє недобросовісним платникам приховувати реальні доходи та активи [4, с. 152–153].

Під кримінологічними заходами впливу маються на увазі науково обґрунтовані засоби запобігання, стримування та припинення злочинності у податковій сфері. Ці заходи охоплюють як загальносоціальні, так і спеціально-кримінологічні напрями впливу. До основних належать:

1. Ефективна протидія податковим кримінальним правопорушенням неможлива без якісної законодавчої бази, що закриває прогалини і встановлює адекватні санкції. Необхідно забезпечити, щоб очікувана вартість порушення перевищувала потенційну вигоду для правопорушника. Для цього санкції (штрафи, конфіскації) мають бути досить суворими, а процедури притягнення – швидкими і невідворотними. Підвищення порогів сум для кримінальної відповідальності та одночасне збільшення штрафів за адміністративні правопорушення дозволяє зосередити ресурси на більш тяжких злочинах, не витрачаючи їх на дрібні випадки. Також важливо гармонізувати українське законодавство з *міжнародними стандартами*. Зокрема, варто впровадити інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб за податкові правопорушення, як це діє у США, Великобританії, Нідерландах, Німеччині. Це унеможливить уникнення відповідальності шляхом зміни фіктивних посадових осіб, адже покаранню підлягатиме сама компанія (штрафи, обмеження діяльності тощо) [5, с. 61–62].

2. Посилення податкового контролю та аналітики. Превентивну роль відіграють *податкові перевірки та моніторинг* діяльності платників.

Запровадження сучасних систем ризик-аналізу, автоматичного обміну фінансовою інформацією, електронного адміністрування податків зменшує можливості для маніпуляцій. Наприклад, інтеграція баз даних ДПС, митниці та фінансового моніторингу дає змогу виявляти нетипові операції (розбіжності між задекларованими і фактичними обсягами, сумнівні експортно-імпортні ціни тощо). Виявлення таких аномалій має оперативно передаватися до органів досудового розслідування. Важливо зняти *мораторій на перевірки*, коли це виправдано, або забезпечити інші компенсаторні механізми контролю в особливих умовах (як-то дистанційний аудит, камеральні перевірки). Ефективний контроль неможливий без достатнього фінансування та технічного оснащення податкових органів – необхідні ІТ-системи, доступ до баз даних, кадровий потенціал аналітиків [6, с. 92–93].

3. Створення єдиного спеціалізованого органу для розслідування економічних злочинів – Бюро економічної безпеки (БЕБ) – є кроком до більш цілеспрямованої боротьби з податковою злочинністю. Спеціалізовані детективи, обізнані в фінансових схемах, здатні більш професійно розслідувати складні податкові махінації. Кримінологічний підхід вимагає *тісної координації між ДПС, БЕБ, прокуратурою та іншими органами*, щоб забезпечити комплексний вплив: від виявлення порушення – до невідворотного покарання. Регулярні міжвідомчі наради, спільні робочі групи, обмін інформацією сприяють узгодженості дій. Окремо слід налагодити співпрацю з *антикорупційними органами* (НАБУ, НАЗК), оскільки великі податкові схеми часто пов'язані з корупцією у владі. Кримінологічний аналіз рекомендує також розмежувати підслідність так, щоб уникнути дублювання та «конкуренції» між правоохоронцями, поліцією та СБУ.

4. Зниження податкової злочинності неможливе лише каральними методами – потрібна робота над підвищенням *добровільної податкової дисципліни*. Для цього держава має зміцнювати податкову культуру через просвіту: включати основи податкового права в освітні програми, проводити інформаційні кампанії щодо важливості податків для суспільства, демонструвати успішні випадки притягнення до відповідальності, аби формувати негативне ставлення до ухилянтів [7, с. 87]. Важливим є і вдосконалення *системи заохочень та викриття* правопорушень. Зокрема, запровадження ефективної програми захисту викривачів (інформаторів) у сфері податкових правопорушень може суттєво підвищити виявлення кримінальних правопорушень. Як показує досвід боротьби з корупцією, забезпечення анонімності, захисту та матеріальної винагороди для осіб, які повідомляють про податкові злочини, мотивує викривати складні схеми ізсередини. В Україні перші кроки в цьому напрямку вже зроблено – законодавство про викривачів наразі охоплює лише корупційні злочини, проте його планується розширити і на податкові правопорушення відповідно до європейських вимог.

Отже, кримінологічні заходи охоплюють широкий спектр дій: від удосконалення законів і інституцій до виховання правосвідомості населення. Головний принцип – *комплексний підхід*, що поєднує превентивні, правоохоронні та просвітницькі інструменти, адаптовані до специфіки податкової сфери.

Міжнародний досвід пропонує цінні уроки для вдосконалення кримінологічної політики у сфері оподаткування. Розвинені країни виробили різні моделі протидії податковим кримінальним правопорушенням – від спеціалізованих підрозділів в рамках податкових відомств до окремих служб фінансових розслідувань [8, с. 50]. Розглянемо окремі приклади.

У країнах ЄС боротьба з ухиленням від оподаткування ведеться як на національному, так і на наднаціональному рівнях. Багато держав мають давню традицію фінансової поліції. Італія – яскравий приклад, де діє *Guardia di Finanza* (Гвардія фінансів) – військова поліція, що спеціалізується на податкових та валютних злочинах, контрабанді тощо. Вона має широкі повноваження, сучасні засоби і зарекомендувала себе ефективною у викритті масштабних ухилень, включно з діяльністю мафії, фінансових махінацій транснаціональних корпорацій тощо. Досвід Італії показує ефективність поєднання правоохоронних функцій із податковим контролем в єдиному органі, а також важливість жорстких покарань – в Італії за великий податковий обман можна отримати реальний тюремний строк і багатомільйонний штраф.

Німеччина не має окремої податкової поліції, але в структурі податкових органів існують відділи розслідування особливо важких випадків ухилення (Steuerfahndung). Вони тісно співпрацюють з прокуратурою. Для великих справ утворюються *спільні слідчі групи* податкових інспекторів та кримінальної поліції. Законодавство Німеччини передбачає суворе покарання за ухилення: максимальні санкції – до 10 років позбавлення волі, великі штрафи, а добровільне зізнання й сплата

недоплаченого податку до викриття може звільнити від кримінал (механізм «самоденунціації»). Німецький підхід славиться педантичністю: резонансні справи, як-от щодо футбольних функціонерів чи бізнесменів, що приховували кошти в офшорах, завершилися реальними вироками, що посилює загальний сигнал про невідворотність покарання. Отже, досвід ЄС демонструє, що дієвість боротьби з податковими кримінальними правопорушеннями забезпечується *комбінацією жорстких заходів та превентивних стратегій* [9, с. 292–293].

На основі проведеного аналізу можна окреслити низку пріоритетних заходів, реалізація яких дозволить підвищити ефективність протидії податковій злочинності в Україні, а саме:

1. *Реформування законодавчої бази та посилення відповідальності.* Потрібно завершити формування сучасного законодавства, що адекватно реагує на виклики податкової злочинності. Зокрема: встановити кримінальну відповідальність юридичних осіб за ухилення від сплати податків; підвищити розміри штрафів за податкові правопорушення до рівня, співставного з незаконно зекономленими сумами, та збільшити *пороги* значної шкоди для кримінальних;

2. *забезпечити політичну незалежність та прозорість БЕБ.* Призначення керівництва і ключових осіб повинно відбуватися прозоро, із конкурсним відбором та громадським контролем, щоб уникнути кумівства та повернення старих кадрів без належної перевірки [10, с. 91–92]. Важливо також чітко визначити підслідність, аби інші правоохоронні органи не втручалися в компетенцію БЕБ і навпаки.

Слід зазначити, зпираючись на міжнародний досвід, доцільно було б розширити програми заохочення викривачів та захист інформаторів. Що вимагає внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» або прийняття окремого закону, що поширить статус викривача на осіб, які повідомляють про ухилення від сплати податків і інших економічних злочинів. Також необхідно передбачення матеріальної винагороди за результативну інформацію та гарантії правового і фізичного захисту викривачів. Ці заходи підвищать виявлення найбільш прихованих схем, які неможливо виявити звичайними перевірками.

У довгостроковій перспективі формування розуміння громадянами і бізнесом важливості сплати податків є запорукою зниження криміналізації цієї сфери. Необхідно започаткувати постійно діючі *просвітницькі програми* та підвищити прозорість: держава має демонструвати платникам, куди йдуть їхні гроші. Портал відкритого бюджету, звіти про реалізацію ключових програм – все це підвищує довіру і зменшує мотивацію ухилятися. Також є перспективним залучення бізнес-спільноту до діалогу. Чесний бізнес повинен мати майданчики (через асоціації, палати) для комунікації з Мінфіном, ДПС, щоб спільно виробляти рішення, які полегшують дотримання податкових норм. Якщо податкове законодавство буде більш збалансованим і зручним, менше підприємців шукатимуть схем ухилення [11, с. 42–43].

В сфері науково-аналітичного забезпечення кримінологічної політики, є важливою складовою є постійний моніторинг, аналіз та прогнозування тенденцій податкової злочинності. Запровадження регулярних кримінологічних досліджень на базі профільних наукових установ та навчальних закладів системи МВС. Це допоможе виявляти нові методи ухилення (наприклад, через криптовалюти, електронну комерцію) і виробляти рекомендації. Реалізація зазначених заходів вимагатиме політичної волі, ресурсів та часу. Однак поступове втілення хоча б частини з них вже сприятиме зрушенням. Зокрема, найшвидші результати може дати посилення відповідальності та інституційні зміни, а довгострокові – просвітництво і культура дотримання. В умовах післявоєнного відновлення, коли кожна гривня бюджету на рахунку, боротьба з податковими кримінальними правопорушеннями – питання не лише справедливості, а й національної економічної безпеки. Вдосконалення кримінологічної політики у цій сфері має стати складовою загальної стратегії розвитку України.

Висновки. Податкова злочинність в Україні залишається складним і багатоаспектним явищем, яке негативно впливає на фінансову стабільність держави та підриває суспільну довіру до фіскальної системи. Проведений аналіз показує, що, незважаючи на певні реформи та зусилля, нинішній стан протидії податковим злочинам ще далекий від бажаного. Теоретичне осмислення проблеми виявило основні причинні фактори – від прогалин у законодавстві та корупції до низької податкової культури – які мають бути адресовані комплексно.

Україна перебуває у фазі переходу до нової моделі боротьби з економічною злочинністю. Створення Бюро економічної безпеки та переформатування ролей ДПС і інших правоохоронних органів – кроки у правильному напрямку, але їх ефективність залежить від належного втілення.

Порівняльний аналіз досвіду інших держав підтвердив: для успіху потрібні і спеціалізовані інституції, і сучасні правові інструменти (як-от відповідальність компаній, захист викривачів), і міжнародна взаємодія, і, водночас, формування високого рівня добровільної податкової дисципліни.

У підсумку, удосконалення кримінологічних заходів впливу на податкову злочинність є нагальним завданням. Його виконання вимагатиме системних зусиль, але матиме потужний позитивний ефект – збільшення доходів бюджету, поліпшення інвестиційного клімату, утвердження принципу справедливості та верховенства права. Лише за умови мінімізації можливостей для ухилення від оподаткування держава зможе забезпечити належне фінансування своїх функцій і завоювати довіру громадян, що податкова система працює прозоро та чесно.

Список літератури:

1. Кримінальний кодекс України. Закон України від 05.04.2001 р. №2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1415

2. Правове регулювання економічної системи: інституції, правила, процедури : монографія / за ред. проф. М. В. Савчина. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 830 с.

3. Монаєнко А.О., Атаманчук Н.І. Правове регулювання акцизного оподаткування в умовах сучасних викликів та тенденцій розвитку правової держави: монографія. Одеса : Гельветика, 2022. 276 с.

4. Литвин Н. А. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної діяльності органів Державної фіскальної служби України: дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2018. 517 с.

5. Коломієць П. В. Історико-правовий аспект становлення і розвитку законодавства у сфері правового регулювання податкової безпеки в Україні. European political and law discourse. Praha. 2019. Volume 6 Issue 6. P. 59–65.

6. Субіна Т. Забезпечення інформаційної безпеки електронної звітності в органах державної податкової служби України. *Правова інформатика*. 2009. № 1. С. 91–97.

7. Грачов О. В. Податкова безпека як невід'ємна складова економічної безпеки підприємства. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2010. № 29. С. 86–88.

8. Диха М. В. Податки в системі забезпечення економічної безпеки та розвитку національної економіки. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2017. № 4. С. 49–53.

9. Смичок Є. М. Судові доктрини у податковому праві: дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 446 с.

10. Петренко Л. М. Податкова безпека як складова фінансової безпеки держави. *Моделювання та інформаційні системи в економіці*. 2012. Вип. 86. С. 89–98.

11. Завгородня С. П. Періодизація формування організаційно-правових засад державного управління забезпеченням економічної безпеки України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України.* 2015. № 3. С. 40–47.

Moroz Yu. A. IMPROVING CRIMINOLOGICAL MEASURES OF INFLUENCE ON TAX CRIME IN UKRAINE

The article is devoted to the analysis of criminological aspects of combating crime in the tax sphere of Ukraine, which at the present stage remains one of the most complex and sensitive areas in the field of ensuring the financial and economic security of the state. The work provides a thorough review of the current state of tax crime in Ukraine, characterizes the main types of offenses in this area, analyzes the socio-demographic and psychological characteristics of the subjects of such criminal offenses. It has been established that tax offenses are often systemic in nature, associated with corruption schemes, money laundering and cross-border organized crime, which requires a comprehensive criminological approach to their study and prevention.

Special attention is paid to international experience in combating tax crimes, in particular the implementation of the Global Principles for Combating Tax Crime, as well as the application of such mechanisms as tax amnesty, protection of informants (whistleblowers), automatic exchange of tax information, digital monitoring, strengthening of interdepartmental coordination and criminalization of offenses that harm the budget. The experience of such countries as the USA, Italy, Great Britain, Argentina, Indonesia in the successful implementation of analytical, legal and organizational tools for preventing tax criminal offenses is considered. The article substantiates the directions for improving criminological measures to influence tax crime in Ukraine, which include: the implementation of effective models of interdepartmental interaction, strengthening the role of analytical services, expanding opportunities for working with secret informants, increasing sanctions for tax criminal offenses, as well as the development of legal culture and tax awareness of citizens. The need to harmonize national legislation with European standards in the field of combating fraud and tax evasion is emphasized. The proposed measures are aimed

at forming a systemic policy to combat tax offenses that meets the requirements of integrity, transparency and effective management of public finances.

Key words: *tax crime, criminology, international experience, tax amnesty, whistleblowers, interagency coordination, financial security, tax policy, digital control.*

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.131
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/19

Застрожнікова К. С.
Академія адвокатури України

КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ: ЗАРУБІЖНІ МОДЕЛІ ТА НАПРЯМИ ПРАВОВОГО ВПЛИВУ

У статті здійснено цілеспрямоване порівняльно-правове дослідження кримінального провадження в умовах особливого правового режиму, з акцентом на надзвичайний та воєнний стан. Проаналізовано зарубіжні правові підходи до організації кримінального провадження під час кризових станів, зокрема у Франції, Польщі, Німеччині, Казахстані, Ірландії, США, Великій Британії, країнах Балтії та Азербайджані. Основну увагу приділено тому, як законодавство зарубіжних держав реагує на виклики, що пов'язані з необхідністю забезпечити безперервність кримінального провадження в умовах надзвичайних ситуацій. Розкрито їх ключові елементи та виявлено можливості для імплементації найкращих практик у національну правову систему України. Зазначено, що в умовах особливого періоду держави нерідко вдаються до суворих правових заходів, які, попри задекларовану мету зміцнення публічного порядку, істотно обмежують фундаментальні права особи.

Підкреслено, що попри різні історико-правові системи, більшість держав передбачають спеціальні процедури на період особливого режиму: створення окремих кримінальних або військових судів, спрощення форм досудового розслідування, обмеження строків судового контролю, можливість дистанційної участі підозрюваного та обвинуваченого, а також посилення наглядових функцій прокуратури. Водночас підкреслюється необхідність забезпечення мінімальних процесуальних гарантій і дотримання вимог міжнародних стандартів у сфері прав людини під час особливого періоду.

Акцентовано увагу на нормативній модернізації кримінального процесуального законодавства зарубіжних держав з метою посилення національної безпеки через загрози тероризму. Зроблено висновок, що попри відсутність у більшості правових систем комплексного нормативного регулювання особливого режиму кримінального провадження, окремі країни ефективно забезпечують адаптацію процедур через гнучкі конституційні, законодавчі та інституційні інструменти.

Ключові слова: *кримінальне провадження, особливий правовий режим, права людини, правова адаптація, процесуальні обмеження, судовий контроль.*

Постановка проблеми. Сучасна правова реальність дедалі частіше формує ситуації, за яких функціонування інститутів державної влади відбувається в умовах особливих правових режимів. Збройні конфлікти, терористичні акти, масові заворушення, надзвичайні техногенні або природні катастрофи змушують держави тимчасово обмежувати певні права і свободи людини, коригувати публічні повноваження та адаптувати дію загального законодавства до кризового контексту. Однією з найбільш уразливих у таких обставинах є кримінальне провадження, яке за своєю суттю вимагає максимальної стабільності, дотримання процесуальних гарантій та прав людини.

З огляду на це, особливі правові режими, такі як надзвичайний чи воєнний стан, викликають численні виклики для кримінальної юстиції, оскільки передбачають потенційне звуження прав певних учасників кримінального провадження. Разом із тим міжнародні стандарти у сфері прав людини вимагають, щоб навіть у кризових умовах діяли обмеження, які є пропорційними, обґрун-

тованими, тимчасовими та передбаченими законом. Багато зарубіжних країн уже мають певні нормативно оформлені моделі такого правового реагування, які дають змогу зберегти баланс між imperium держави та фундаментальними правами особи навіть під час надзвичайних обставин.

У цьому контексті постає науково-практична проблема, яка полягає в необхідності вивчення та критичного аналізу зарубіжних підходів до регулювання кримінального провадження в умовах особливих правових режимів, а також в оцінці можливостей їх адаптації до національного законодавства. Зокрема, вимагає переосмислення обсяг процесуальних гарантій, межа допустимих обмежень, а також роль суду в забезпеченні справедливого правосуддя під час надзвичайних ситуацій.

Таким чином, дослідження зарубіжних моделей кримінального провадження в умовах особливих правових режимів є необхідним кроком для вдосконалення національного кримінального процесуального законодавства та забезпечення його відповідності міжнародним стандартам у сфері прав людини навіть за умов кризового стану державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні ці питання вивчали Л. К. Байрачна, В. О. Голуб, Д. Д. Гриньо, Ю. О. Загуменна, С. О. Кузніченко, О. В. Лазукова, В. М. Маркєлова, О. В. Носенко, І. Ю. Хила, П. В. Шевчук та ін. Разом з тим дослідження національного законодавства України, літературних джерел дозволяє стверджувати, що сучасний етап вирішення вищезазначених проблем вимагає якісно нових підходів щодо їх розуміння.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження зарубіжних моделей нормативного регулювання кримінального провадження в умовах дії особливих правових режимів, а також виявлення можливих напрямів правового впливу на кримінальне процесуальне законодавство України з урахуванням міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на складну правову природу режимів функціонування держави, надзвичайно важливим є ґрунтовне осмислення підходів зарубіжних країн до нормативного регулювання кримінального провадження в умовах дії таких режимів. У науковій доктрині дедалі більше утверджується думка, що ефективність кримінальної юстиції в умовах загрози державній безпеці залежить від здатності правової системи адаптувати процесуальні механізми до кризових обставин без порушення базових засад прав людини. Саме тому ключового значення набуває системний аналіз зарубіжного законодавства, спрямований на виявлення структурно схожих та змістовно релевантних моделей регулювання кримінального провадження в умовах дії надзвичайного або воєнного стану. Як слушно зазначила В. М. Маркєлова кожній країні притаманні свої історичні та національні традиції, які впливають на модель кримінального процесу, його пріоритети та розвиток. Кожна держава має вибір цінностей, захист яких є пріоритетним з точки зору її правової ідеології. Це відображається в правовому регулюванні та забезпеченні фундаментальних прав та свобод людини [1, с. 183].

Особливе значення має питання наявності або відсутності спеціалізованих норм у кримінальному процесуальному законодавстві зарубіжних держав, що регламентують порядок здійснення кримінального провадження в умовах особливого правового режиму. Проведений нами науковий аналіз доводить, що кримінальне процесуальне законодавство зарубіжних країн демонструє різноманітні підходи щодо розв'язання цієї проблеми – від формалізованого закріплення певних норм, які регулюють особливий режим кримінального провадження, до застосування загальних адаптаційних механізмів без прямого нормативного відображення. Лише в законодавстві декількох країн наявна певна тенденція до спеціального нормативного врегулювання особливого режиму кримінального провадження, що свідчить про перевагу легістичної моделі організації процесу. Так, кримінальне процесуальне законодавство Франції має багаторівневий підхід до регламентації надзвичайних процесуальних форм, що активуються в умовах війни, терористичної загрози або запровадження надзвичайного стану. Згідно з ч. 1 ст. 699 КПК Франції, у випадку оголошення війни негайно створюються військові суди, які наділяються юрисдикцією щодо злочинів, пов'язаних із воєнними діями. Крім того, ст. 700 КПК Франції передбачено створення в разі проголошення облогового або надзвичайного стану територіальних судів Збройних сил, порядок діяльності та компетенція яких визначаються Кодексом військової юстиції Франції. Зазначена система вказує на наявність паралельної юрисдикції, що діє виключно в умовах особливого режиму та чітко відмежовується від загального судового порядку.

Особливий аспект правового регулювання під час особливого режиму мають кримінальні провадження у Франції, які стосуються розслідування та

розгляду терористичних злочинів. У Книзі IV КПК Франції, присвяченій спеціальним процедурам, у главі XV (ст.ст. 706-16 та ст. 706-24) міститься повноцінний нормативний комплекс щодо порядку проведення досудового та судового провадження в справах про тероризм. Згідно з цими положеннями виключна компетенція в розслідуванні терористичних злочинів надається прокурору та слідчому судді Парижа, що свідчить про централізовану модель розслідування. У справах, у яких підозрюваним є неповнолітній, розслідування здійснюється прокурором та суддею у справах неповнолітніх (ст. 706-17). У виняткових ситуаціях, а саме з міркувань безпеки, допускається зміна територіальної підсудності, щодо якої ухвалює рішення голова Паризького апеляційного суду за спеціальною процедурою. Рішення щодо такої зміни підсудності вважається остаточним та не підлягає оскарженню (ст. 706-171) [2].

Серед країн пострадянського простору заслуговує уваги кримінальне процесуальне законодавство Казахстану, яке не містить спеціальних норм, які безпосередньо регламентують порядок проведення кримінального провадження в умовах особливого періоду, але певні загальні норми закону передбачають можливість адаптувати кримінальне провадження до надзвичайних ситуацій, забезпечуючи при цьому баланс між дотриманням прав людини та ефективністю правозастосування. Так, п. 4 ч. 1 ст. 45 КПК Казахстану передбачена можливість зупинення судового провадження в справі та переривання строків досудового розслідування в разі виникнення непереборної сили, яка тимчасово унеможливлює подальше провадження в кримінальній справі [3]. Хоча зазначена норма не містить згадки про надзвичайний стан такі обставини можуть передбачати ситуації, спричинені надзвичайними подіями, що перешкоджають нормальному перебігу кримінального провадження.

З погляду доктринального розуміння граничних умов допустимого обмеження процесуальних прав у період кризових обставин важливими є норми, передбачені п. 6 ч. 4 ст. 131 КПК Казахстану. Згідно з цими нормами особу можна затримати за підозрою в учиненні злочину на строк, який не перевищує сорок вісім годин, а неповнолітню особу – не більше ніж як двадцять чотири години. Крім того передбачено випадки, за яких допускається затримання особи на строк не більше як сімдесят дві години в разі неможливості забезпечити своєчасне її доставлення до слідчого судді через віддаленість або відсутність належних шляхів сполучення, а також у разі запровадження надзвичайного стану або виникнення надзвичайної ситуації. Норми ст. 131 КПК Казахстану передбачають, що навіть за умов дії надзвичайного стану не допускається повне усунення судового контролю за затриманням, проте існує можливість тимчасового та пропорційного відступу від звичайного строку доставлення особи до суду. Отже, законодавче формулювання цієї норми свідчить про наявність розумного балансу між необхідністю забезпечення правопорядку та обов'язком дотримання процесуальних гарантій. У доктринальному розумінні таку модель можна охарактеризувати як «інкорпорована дерогація», тобто такий підхід, за якого умови надзвичайного правового стану заздалегідь інтегровані в загальні процесуальні норми без запровадження окремого спеціального нормативного регулювання.

Важливим прикладом процесуальної адаптації кримінального провадження до умов дії особливих правових режимів також є норма ст. 134 КПК Казахстану, яка регламентує спеціальний порядок визначення місць утримання затриманих осіб під час дії надзвичайного стану. Дана норма передбачає, що затримані під час дії надзвичайного стану за підозрою в учиненні кримінального правопорушення можуть утримуватися в приміщеннях, пристосованих для таких цілей, які визначено комендантом місцевості [3]. Законодавець, розробляючи таку норму, передбачив певну гнучкість системи тимчасового тримання з метою забезпечення безперервності правоохоронної діяльності навіть у критичних умовах, за яких звичайна інфраструктура може стати недоступною, зруйнованою чи перевантаженою. З погляду наукової доктрини, такий підхід формує альтернативну модель ізоляції підозрюваних, що ґрунтується не на традиційних процесуальних механізмах, а на принципах воєнно-адміністративного управління, у межах якого ключову функцію виконує орган військово-цивільного контролю – комендант місцевості.

Зауважимо, що з метою формування єдиної судової практики Верховний Суд Республіки Казахстан у постанові від 6 травня 2020 р. № 9 «Про затвердження Роз'яснення № 1 з окремих питань судової практики у зв'язку із запровадженням надзвичайного стану» чітко пояснює сутність та ознаки надзвичайного стану, а також порядок обчислення строків тримання під вартою підсудних та інших строків у кримінальних справах, провадження за якими призупинено судами у зв'язку із запровадженням надзвичайного стану [4].

Вищезазначене доводить, що в законодавстві Казахстану формально закріплено межі процесу-

ального реагування держави в умовах надзвичайної ситуації як гарантії проти свавільного поводження та надмірного обмеження свободи особи. Таким чином, навіть у межах уніфікованої кодифікації можлива процесуальна адаптація законодавства до кризових сценаріїв, яке при цьому залишається контрольованим та співмірним з конституційними стандартами.

У законодавствах більшості європейських держав застосовується інший підхід, за якого спеціальне регулювання кримінального провадження в надзвичайний період зазвичай відсутнє, але правозастосовна практика використовує гнучкі адаптаційні механізми, ґрунтуючись на конституційних нормах та спеціальних законах. Прикладом, КПК Естонії, Литви, Ірландії не містять окремих положень, які б визначали порядок проведення кримінального провадження під час особливого періоду. Разом з тим у випадку виникнення надзвичайної ситуації передбачено застосування комбінації законодавчих інструментів відповідно до конституції та нормативно-правових актів судової влади, що тимчасово впливає на процесуальні процедури.

Заслуговує уваги порядок адаптивного реагування на загрози під час особливого періоду в системі кримінального провадження Ірландії. Зокрема, законодавством даної країни передбачено функціонування інституційно унікальної форми реалізації особливого процесуального порядку, а саме Спеціального кримінального суду (Special Criminal Court), який було створено на підставі Закону «Про злочини проти держави» 1939 р. [5]. Суд забезпечує розгляд особливої категорії справ підвищеного ризику в умовах загроз національній безпеці. Дана модель свідчить про інституціональну здатність національної правової системи Ірландії створювати альтернативні юрисдикційні механізми, які, залишаючись поза межами основного кримінального процесуального законодавства, виконують функцію правового реагування на надзвичайні виклики.

Під час вивчення нормативних моделей реагування на загрози в умовах особливого періоду доречно приділити увагу правовій конструкції у Балтійських країнах. Незважаючи на відсутність у законодавстві цих країн окремого спеціалізованого кримінального процесуального регламенту, який би повністю враховував специфіку кримінального провадження в умовах воєнного чи надзвичайного стану, національна правова система містить інтегровані механізми обмеження особистої свободи, що набирають чинності за винятковиx обставин. Так, у КПК Естонської Республіки відсутні розділ чи статті, спеціально присвячені реалізації кримінального провадження в умовах особливого періоду. Водночас у Законі «Про надзвичайний стан» закріплено механізми реагування за таких умов. Відповідно до ст. 29 даного Закону за умов виникнення надзвичайного стану особа, підозрювана в учиненні злочину, може бути затримана без дозволу суду до складання обвинувального акта або початку переговорів про мирову процедуру, але не більше ніж на сім днів. У випадку затримання підозрюваного під час надзвичайного стану орган слідства складає відповідну постанову (про затримання), про що повідомляє прокурора протягом 48 годин; зі змістом такої постанови підозрюваний ознайомлюється під розписку. Допит підозрюваного мають здійснити впродовж трьох днів з моменту затримання [6, с. 1; 7, с. 136, 137]. В Естонії у випадку дії надзвичайного стану Голова Верховного Суду Естонії має право змінювати територіальну підсудність розгляду кримінальних справ і справ про проступки (ст. 30 Закону Естонії «Про надзвичайний стан») [6, с. 1]. Крім того, даний Закон регламентує порядок інформування прокурора, фіксації дій органів досудового розслідування, обов'язковість вручення копії постанови про затримання під підпис та інші дії. Цей механізм не ґрунтується на положеннях КПК, однак реалізується в межах загальної юрисдикції та у зв'язку з конституційною доктриною пропорційності обмеження прав.

Схожі нормативні положення має законодавство Литовської Республіки. Так, відповідно до ч. 6 ст. 25 Закону Литви «Про воєнний стан», співробітники спецслужб мають право затримувати осіб на строк не більше 48 годин, якщо стосовно таких осіб наявна інформація про те, що їхні дії становлять загрозу національній безпеці. Стосовно іноземця, затриманого на цій підставі, якщо це необхідно для прийняття рішення, визначеного правовими актами, що регулюють правовий статус іноземців, орган досудового розслідування може звернутися до місцевого районного суду за місцем перебування іноземця на території Литви з проханням затримати його більше ніж на 48 годин, але не довше, ніж це необхідно для ухвалення рішення, зазначеного в правових актах, що регулюють правовий статус іноземців. За умов дії воєнного стану військовослужбовці збройних сил Литви мають право затримувати осіб, які не виконують обов'язкових розпоряджень військовослужбовців або підозрюються в учиненні кримінального чи адміністративного правопорушення (п. 3 ч. 1 ст. 13 Закону Литви «Про

воєнний стан»). Осіб, затриманих військовослужбовцями, невідкладно, але не пізніше ніж протягом 48 годин, передають до компетентних органів, які здійснюють розслідування законності діяльності затриманих осіб (ч. 4 ст. 13 Закону Литви «Про воєнний стан») [8, с. 1]. Відповідно до ч. 1 ст. 26 Закону Литви «Про воєнний стан», офіцери органів кримінального розшуку, прокурор, працівники органів досудового розслідування, офіцери розвідки, якщо це необхідно для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності чи досудового розслідування, розвідувальної чи контррозвідувальної діяльності, а також військовослужбовці Збройних Сил, якщо це необхідно для досягнення цілей воєнних дій, мають право в будь-який час доби проникати в житло особи без згоди мешканця [8, с. 1].

Описані вище підходи відображають збалансовану модель тимчасового звуження обсягу реалізації прав і свобод особи, що впроваджується в межах чинного національного правопорядку без потреби в суттєвій реформі чи кардинальному перегляді системи кримінального процесуального законодавства.

Кримінальне процесуальне законодавство Азербайджанської Республіки також містить адаптаційні норми, що дозволяють забезпечити функціонування правосуддя в кризових умовах. Зокрема, ст. 51^2 КПК Азербайджану прямо передбачає можливість проведення процесуальних дій із використанням відеозв'язку. Законодавець уточнює, що такі засоби можуть застосовуватися у випадках природних чи техногенних катастроф, епідемій, надзвичайних ситуацій або дії непереборної сили [9]. Такий нормативний підхід забезпечує безперервність правосуддя навіть за умов фізичної недоступності судових установ чи загроз для життя учасників провадження.

Крім можливості дистанційного провадження, ст. 51^1 КПК Азербайджану регламентує порядок ведення кримінального судочинства в електронному форматі, що спрощує процедуру подання документів, участі в засіданнях і комунікації із судом за допомогою захищених цифрових платформ. Ця модель набуває особливої значущості за умов дії надзвичайного стану, коли особиста присутність у суді є ускладненою або неможливою. Запровадження електронного судочинства свідчить про поступову цифрову трансформацію кримінальної юстиції, яка водночас зберігає фундаментальні процесуальні гарантії.

У частині 2 ст. 23 КПК Азербайджану передбачено принципову норму щодо заборони створення надзвичайних судів. Це положення узгоджується з вимогами ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та слугує захистом принципу незалежності судової влади, а також гарантією справедливого судового розгляду за будь-яких обставин. Зазначена норма виключає можливість створення спеціалізованих судових інституцій поза межами законодавчо визначеної процедури, що є гарантією проти узурпації влади.

Існують країни, у яких нормативна регламентація особливого режиму кримінального провадження в умовах надзвичайного або воєнного стану будується виключно на конституційному рівні. Прикладом такого підходу в країні є Федеративна Республіка Німеччина, у якій відповідні положення містяться в Основному законі (Grundgesetz, GG). Зокрема, ст. 104 GG гарантує процесуальні права особи в разі обмеження її свободи, передбачаючи, що будь-яке позбавлення свободи має бути санкціоноване судом та перебувати під контролем судової влади в межах чітко визначених строків. Разом з тим у виняткових ситуаціях, пов'язаних із запровадженням стану оборони (Verteidigungsfall), ст. 115c GG допускає тимчасове відхилення від загальних процедурних вимог, зокрема щодо строків доставлення затриманих до суду та порядку ухвалення рішень про тримання під вартою. У разі неможливості забезпечити судовий розгляд у передбачені законом строки, термін затримання особи може бути продовжений до чотирьох днів без рішення суду [10].

Принципово важливим є те, що, попри конституційно визначену можливість запровадження «екстраординарного» процесуального режиму, КПК Німеччини (Strafprozessordnung, StPO) не містить окремого розділу чи спеціальних процедурних норм, які б докладно регулювали порядок проведення кримінального провадження в умовах надзвичайного або воєнного стану. Це свідчить про домінування в німецькій правовій системі концепції верховенства конституційного механізму реагування, який допускає тимчасове обмеження процесуальних гарантій лише за умови наявності конституційно санкціонованого режиму особливого періоду. Такий підхід забезпечує дерогацію, що здійснюється в межах контрольованого інституційного порядку, без потреби створення паралельних процесуальних структур чи виняткових процесуальних юрисдикцій.

Доречно зауважити, що впродовж останніх десятиліть, у відповідь на зростання терористичних загроз, гібридних викликів та транснаціональної нестабільності, більшість держав – особливо демократичного світу – здійснили

нормативну модернізацію з метою посилення національної безпеки. Зокрема, спостерігається тенденція до розроблення і впровадження комплексних нормативно-правових актів антитерористичної спрямованості, які в наукових колах отримали назву «антитерористичні пакети». Ці нормативні документи здебільшого регулюють застосування кримінально-правових, оперативно-розшукових, прикордонних та адміністративних заходів і формують правову основу для превентивного реагування на загрози надзвичайного масштабу. Яскравим прикладом такого підходу є США, де в інтересах національної безпеки, було ухвалено USA Patriot Act of 2001, згідно з яким федеральні органи влади безпрецедентно отримали широкі повноваження у сфері спостереження, збору персональних даних, перехоплення комунікацій та доступу до фінансової інформації, навіть без судового дозволу [11]. Незважаючи на те, що в подальшому ці повноваження було частково обмежено, низка положень даного закону залишилася чинною, зокрема щодо нагляду за іноземними особами, які підозрюються в причетності до терористичної діяльності [12]. Важливим елементом екстраординарного правового механізму в США є інститут військових трибуналів, що створюються для розгляду справ проти осіб, обвинувачених у зв'язках з терористичними угрупованнями. Судовий процес у цих трибуналах не гарантує повного дотримання процесуальних гарантій, передбачених Конституцією США, що викликає суттєву критику у правозахисній спільноті. Основним місцем діяльності таких трибуналів стала в'язниця Гуантанамо, умови утримання в якій неодноразово визнавалися міжнародними інституціями як такі, що протирічать стандартам гуманного поводження [13].

У відповідь на подібні загрози Велика Британія ухвалила у 2001 р. Anti-terrorism, Crime and Security Act, який надав право безстроково затримувати іноземних громадян без офіційного висунення обвинувачення [14]. Це положення стало предметом судового розгляду в справі A v. Secretary of State for the Home Department [15], у якій Палата лордів визнала порушення статей 5 і 14 ЄКПЛ у частині незаконного позбавлення волі та дискримінації. У результаті уряд Великої Британії був змушений переглянути існуючі підходи до антитерористичної політики, що стало результатом запровадження системи «контрольних ордерів» (control orders). Такі ордери дозволяли обмежувати пересування, зв'язки та комунікацію осіб без пред'явлення обвинувачення, але виключно на підставі судового рішення.

Крім того, у 2016 р. в Польщі було ухвалено Закон «Про боротьбу з тероризмом» [16]. Даний нормативний документ значно розширив повноваження органів правопорядку в частині превентивного спостереження, доступу до інформації та затримання осіб, які підозрюються в причетності до терористичної діяльності. Зокрема, закон дозволяє утримання особи без пред'явлення обвинувачення строком до 14 діб, що суттєво відступає від загально-прийнятих норм кримінального провадження. Крім того, закон наділяє слідчих правом отримувати безпосередній доступ до метаданих та санкціоновано доступ слідчих органів до телекомунікаційних метаданих без отримання дозволу суду. Така законодавча норма фактично знижує рівень судового контролю за проведенням оперативно-розшукових заходів.

Наведені вище приклади демонструють, що в умовах особливого періоду держави нерідко вдаються до суворих правових заходів, які, попри задекларовану мету зміцнення публічного порядку, істотно обмежують фундаментальні права особи. Як справедливо зауважує О. В. Лазукова, численні законодавчі ініціативи, ухвалені останніми роками у відповідь на загрози тероризму та екстремізму, фактично перетворили держави в країни, у яких права людини обмежуються під приводом їх захисту, а заходи підвищеної безпеки, які спочатку позиціонувалися як тимчасові, набувають сталого характеру, незважаючи на задекларване прагнення дотримуватися міжнародно-правових стандартів прав людини під час надзвичайних ситуацій [17, с. 79][1]. Вважаємо, що попри широке нормативне охоплення, згадані антитерористичні законодавчі ініціативи не формують автономної, логічно узгодженої процесуальної системи, яка б забезпечувала уніфікований і контрольований режим кримінального провадження в особливий період. У переважній більшості випадків ці заходи реалізуються в межах чинної процесуальної системи без формального запровадження відступу (дерогації) від базових засад кримінального провадження.

Висновки. На основі узагальнення міжнародного досвіду та аналізу кримінального процесуального законодавства зарубіжних держав,

[1] Лазукова О.В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харків, 2018. С. 79 (276 с.)

можна дійти висновку, що кримінальне провадження в умовах особливого періоду постає як складна юридична конструкція, яка функціонує в контексті динамічного балансу між потребами державної безпеки та вимогами верховенства права. У більшості країн загалом відсутнє системне нормативне регулювання особливого режиму провадження, проте деякі з них здатні забезпечити її адаптацію через гнучкі конституційні, законодавчі та інституційні механізми. Водночас держави з жорсткішою легістичною традицією, зокрема Казахстан чи Франція, вдаються до формального нормативного закріплення відповідних процедур, що з одного боку, сприяє передбачуваності правозастосування, а з іншого – вимагає особливо ретельного моніторингу дотримання міжнародних стандартів прав людини. Таким чином, ключовим завданням сучасної кримінальної юстиції в умовах особливого періоду є формування нормативно вивіреного механізму обмеження прав, що не порушує їх сутності, а забезпечує ефективність державної реакції на кризові загрози в межах демократичної правової держави.

Список літератури:

1. Маркєлова В. М. Обмеження права власності під час кримінального провадження: теорія та сучасна практика : дис. … д-ра філософії. Ірпінь, 2024. 285 с.

2. Code de procédure pénale. France. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=362627.

3. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Казахстан від 4 лип. 2014 р. № 231-V (зі змінами та доповненнями станом на 24 лип. 2023 р. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852&pos=966;-29#pos=966;-29.

4. Постанова пленарного засідання Верховного Суду Республіки Казахстан від 6 травня 2020 року № 9 «Про затвердження Роз'яснення № 1 з окремих питань судової практики у зв'язку із запровадженням надзвичайного стану». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34817340&pos=4;-106#pos=4;-106.

5. Offences Against the State Act, 1939. URL: https://www.irishstatutebook.ie/eli/1939/act/13/enacted/en/html.

6. Erakorralise seisukorra seadus. Vastu võetud 10.01.1996. Avaldamismärge RT I 1996, 8, 165. Hetkel kehtiv. Riigi Teataja. URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/ErSS.

7. Шевчук П. В. Заходи забезпечення кримінального провадження в умовах особливих періодів : дис. ... канд. юрид. наук. Кропивницький, 2024. 285 с.

8. Lietuvos Respublikos karo padėties įstatymas. Įstatymas Nr. 1001010ISTAIII-1721. Lietuvos Respublikos Seimas. Įstatymas paskelbtas: Žin. 2000, Nr. 52-1482, i. k. 1001010ISTAIII-1721. Galiojanti suvestinė redakcija. e-tar.lt. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.C70309CDEB7B/asr.

9. Кримінально-процесуальний кодекс Азербайджанської Республіки (затверджений Законом Азербайджанской Республіки від 14 лип. 2000 р. № 907-IQ) (зі змінами та доповненнями станом на 27 груд. 2024 р.). https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=11597.

10. Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html#p0580.

11. Electronic Privacy Information Center (EPIC). Patriot Act. URL: https://epic.org/issues/surveillance-oversight/patriot-act/

12. Time. How 9/11 Radically Expanded the Power of the U.S. Government. URL: https://time.com/6096903/september-11-legal-history/

13. Amnesty International. Military commissions - Guantánamo. URL: https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/08/amr510142006en.pdf.

14. Anti-terrorism, Crime and Security Act 2001. Legislation.gov.uk. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/24/contents.

15. A v Secretary of State for the Home Department [2004] UKHL 56. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/A_v_Secretary_of_State_for_the_Home_Department.

16. Ustawa o działaniach antyterrorystycznych z dnia 10 czerwca 2016 r. URL: https://surl.li/sdgddh

17. Лазукова О. В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. 276 с.

Zastrozhnikova K. S. CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES: FOREIGN MODELS AND DIRECTIONS OF LEGAL INFLUENCE

The article provides a targeted comparative legal study of criminal proceedings under special legal regimes, with a focus on states of emergency and martial law. It analyses foreign legal approaches to the organisation of criminal proceedings during crises, particularly in France, Poland, Germany, Kazakhstan, Ireland, the United

States, Great Britain, the Baltic states and Azerbaijan. The main focus is on how the legislation of foreign states responds to the challenges associated with the need to ensure the continuity of criminal proceedings in emergency situations. Their key elements are revealed and opportunities for implementing best practices in the national legal system of Ukraine are identified. It is noted that in special circumstances, states often resort to severe legal measures which, despite their declared aim of strengthening public order, significantly restrict fundamental human rights.

It is emphasised that, despite different historical and legal systems, most states provide special procedures for periods of special regime: the creation of separate criminal or military courts, simplification of pre-trial investigation forms, limitation of the terms of judicial control, the possibility of distant participation of suspects and defendants, as well as strengthening the supervisory functions of the prosecutor's office. At the same time, the need to ensure minimum procedural guarantees and compliance with international human rights standards during the special period is emphasised.

Focus is placed on the regulatory modernisation of criminal procedural legislation in foreign countries with the aim of strengthening national security in the face of terrorist threats. It was concluded that despite the absence of comprehensive regulatory framework for special criminal proceedings in most legal systems, some countries effectively ensure the adaptation of procedures through flexible constitutional, legislative and institutional instruments.

Key words: *criminal proceedings, special legal regime, human rights, legal adaptation, procedural restrictions, judicial control.*

УДК 343.1:341.43(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/20

Сідак А. П.
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Давиденко С. В.
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ЕКСТРАДИЦІЇ

У представленій статті здійснюється поглиблене дослідження теоретичних засад та практичних реалій міжнародної співпраці в контексті кримінального провадження. Особливу увагу приділено детальному аналізу процедурних аспектів, що супроводжують процес екстрадиції осіб, які переховуються від правосуддя за межами держави, де було скоєно інкриміноване їм кримінальне правопорушення. Розглядаються фундаментальні питання, пов'язані з правовою природою екстрадиції, її місцем у системі міжнародного кримінального права та кримінального процесу окремих держав.

Стаття всебічно окреслює комплекс актуальних викликів, з якими неминуче стикаються правоохоронні органи України та їхні колеги в інших суверенних державах під час практичної реалізації процедури видачі осіб, обвинувачених або засуджених за вчинення кримінальних злочинів. Серед ключових проблем, що потребують ретельного вивчення та пошуку ефективних шляхів їх вирішення, виділяються питання неухильного дотримання основоположних прав і свобод людини на всіх етапах екстрадиційного процесу. Це включає гарантування права на справедливий суд, заборону катування та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, а також забезпечення належного правового захисту особи, яка підлягає видачі.

Значну увагу приділено аналізу складнощів, що виникають у випадках, коли скоєні особою діяння можуть мати ознаки політичного характеру. Визначення чітких критеріїв для розмежування загальнокримінальних злочинів від політично мотивованих правопорушень є вкрай важливим для запобігання зловживанням екстрадиційним механізмом з метою політичного переслідування. Стаття розглядає різні підходи до вирішення цієї проблеми, що існують у міжнародному праві та національному законодавстві різних країн.

Окремо досліджуються труднощі, зумовлені відмінностями у структурі та функціонуванні правових систем різних держав. Несумісність процесуальних норм, розбіжності у розумінні ключових правових інститутів, а також відсутність уніфікованих стандартів у сфері кримінального судочинства суттєво ускладнюють ефективну взаємодію між структурними елементами правових систем держав, що здійснюють співробітництво у сфері екстрадиції. У статті аналізуються конкретні приклади таких складнощів та пропонуються шляхи їх подолання шляхом гармонізації законодавства та розвитку міжвідомчої співпраці.

Ґрунтуючись на ретельному аналізі чинних законодавчих актів України, ключових міжнародних договорів у сфері екстрадиції, а також прецедентної практики Європейського суду з прав людини, у статті формулюються конкретні та обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення національного кримінального процесуального законодавства України в частині, що регламентує процедуру видачі (екстрадиції) осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Запропоновані зміни спрямовані на підвищення ефективності екстрадиційного процесу, забезпечення його відповідності міжнародним стандартам у галузі прав людини та усунення існуючих правових колізій.

На завершення статті розглядаються перспективні напрями розвитку інституту екстрадиції в умовах стрімкої глобалізації та всеосяжної цифровізації. Аналізуються можливості використання сучасних інформаційних технологій для оптимізації обміну інформацією між правоохоронними органами різних держав, прискорення процедури екстрадиції та підвищення рівня її безпеки. Окреслюються потенційні переваги запровадження електронних систем документообігу, проведення відеоконференцій під час судових засідань, пов'язаних

з екстрадицією, а також використання інших цифрових інструментів для підвищення ефективності міжнародного співробітництва у сфері кримінального судочинства.

Ключові слова: *Міжнародне співробітництво, кримінальне провадження, екстрадиція, процедура екстрадиції, видача правопорушників, права людини, політичний характер злочину, правові системи, законодавство України, міжнародні договори, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), вдосконалення законодавства, глобалізація, цифровізація, інформаційні технології, міжвідомча співпраця, гармонізація законодавства.*

Постановка проблеми. Міжнародне співробітництво у сфері кримінального судочинства є невід'ємною складовою сучасних міждержавницьких відносин та надважливим інструментом у протидії злочинності. В умовах глобалізації, коли остання набуває транснаціонального характеру, а особи, які вчиняють кримінальні правопорушення, мають можливість вільно пересуватися по територіях держав, особливо актуальним постає інститут видачі (екстрадиції) як ключовий механізм міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях.

Процедура екстрадиції передбачає видачу осіб, які вчинили кримінальне правопорушення або підозрюються у його вчиненні, державою, на території якої вони перебувають, іншій державі, яка має юрисдикцію для притягнення цих осіб до кримінальної відповідальності чи виконання вироку. Разом з тим, незважаючи на невпинний розвиток міжнародно-правового забезпечення та послідовне вдосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері, в процесі здійснення екстрадиції виникає чимало проблем та актуальних викликів, які потребують ретельного дослідження та своєчасного вирішення.

До спектру означених викликів зокрема, належать: необхідність гарантування балансу між ефективним переслідуванням осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, та захистом прав людини; неоднозначність тлумачення та застосування принципу невидачі за політичними злочинами; процедурні питання взаємодії між правовими системами різних держав, а також складнощі технічного та організаційного характеру під час екстрадиції. Особливо нагальними ці аспекти є для України, яка прагне інтегруватися до європейського правового простору та забезпечити дієве / результативне співробітництво з іншими державами у сфері кримінального судочинства.

Вважаємо, що аналіз перспектив раціоналізації процедури видачі (екстрадиції) осіб має важливе значення як для юридичної доктрини, так і для практики правозастосування. З наукової точки зору, він дозволяє розширити та поглибити теоретичні знання про вказаний міждисциплінарний інститут, його дуалістичну правову природу, принципи та механізм функціонування. З прикладної – проведене дослідження може сприяти виявленню прогалин і недоліків у чинному регулюванні та розробці пропозицій з його вдосконалення, що, у свою чергу, підвищуватиме рівень ефективності здійснюваного міжнародного співробітництва як складника національних правових систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні компоненти міжнародного співробітництва у кримінальних справах, зокрема, процедури видачі (екстрадиції), були предметом наукових розвідок плеяди вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед правознавців, які зробили значний внесок у розвиток цієї тематики, слід відзначити таких дослідників як Є. О. Гриценко, Г. В. Барабаш, І. О. Дяченко, Н. В. Хмелевська та інші.

Так, Є. О. Гриценко в одній із своїх робіт комплексно аналізує міжнародно-правовий інститут екстрадиції, його еволюцію та сучасний стан, розглядає проблеми практичної реалізації процедури видачі осіб та пропонує оптимальні шляхи їх вирішення [4]. Г. В. Барабаш вивчає умови сьогодення та тенденції розвитку міжнародного співробітництва у сфері кримінального судочинства, а саме, в контексті глобалізації та діджиталізації [5].

І. О. Дяченко ґрунтовно досліджує особливості імплементації норм міжнародного права щодо екстрадиції у національне законодавство України та інших держав, визначає проблемні питання та перспективи гармонізації вітчизняного законодавства з міжнародними стандартами у цій галузі [7]. Н. В. Хмелевська деталізує елементи міжнародного співробітництва у кримінальних справах у контексті захисту прав неповнолітніх [8].

Серед останніх публікацій заслуговує на увагу науковий доробок В. В. В'юника, присвячений співробітництву з Міжнародним кримінальним судом у провадженнях щодо воєнних злочинів, включаючи питання екстрадиції [6].

Нагадаємо, що вагомим джерелом інформації для здійснення необхідних напрацювань також є судова практика, зокрема, рішення Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних з екстрадицією. Втім, незважаючи на значний обсяг проведених досліджень з питань видачі, багато

аспектів цієї проблематики залишаються недостатньо вивченими. Так, потребують подальшого з'ясування сучасні виклики, з якими стикаються держави під час екстрадиції, особливо в умовах глобалізації та розвитку цифрових технологій, а також реальні перспективи вдосконалення тематичного законодавства України у цій сфері.

Постановка завдання. Метою даної статті є системна оцінка актуального стану, проблем та перспектив раціоналізації процедури видачі (екстрадиції) осіб як ключового алгоритму міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Для досягнення цієї мети поставлені наступні завдання:

1. Дослідити правову природу та сутність інституту екстрадиції, його місце в системі міжнародного співробітництва у кримінальному судочинстві.

2. Проаналізувати релевантні міжнародно-правові акти та національне законодавство України щодо видачі, визначити їх відповідність вимогам та викликам сьогодення.

3. Виявити основні проблеми, з якими стикаються держави при здійсненні процедури екстрадиції (пов'язані із забезпеченням прав і свобод людини, злочинами політичного характеру, кореляцією різних правових систем тощо).

4. Опанувати прецеденти Європейського суду з прав людини та рішення вітчизняних судів у справах, пов'язаних з видачею (екстрадицією), позначивши їх вплив на розвиток та вдосконалення цього інституту.

5. Розробити конкретні пропозиції щодо реформування чинного законодавства України в частині екстрадиції, з урахуванням міжнародних стандартів та кращих практик інших держав.

6. Класифікувати перспективи розвитку інституту видачі осіб в умовах глобалізації та цифровізації, зокрема, в контексті протидії транснаціональній злочинності та кіберзлочинності.

Вбачається, що якісна реалізація окреслених завдань дозволить не лише поглибити наявні теоретичні знання у цій площині, а і сформувати прикладні рекомендації щодо оптимізації процедури екстрадиції та забезпечення ефективності міжнародного співробітництва під час кримінального судочинства.

Виклад основного матеріалу. Екстрадиція є одним із найбільш результативних правових механізмів міжнародного кримінального процесу, який забезпечує невідворотність покарання за вчинені злочини та слугує дієвим інструментом у протидії різновекторній злочинності.

Правова основа екстрадиційних процедур складається з міжнародних договорів, національного законодавства та принципів міжнародного права. Серед базових міжнародних договорів, які регламентують питання видачі осіб, слід відзначити Європейську конвенцію про видачу правопорушників 1957 р. [3], Європейську конвенцію про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 р. [1] та Конвенцію про екстрадицію 2022 р. [2]. Названі документи встановлюють загальні принципи та правила здійснення екстрадиції, визначають підстави для видачі/відмови у видачі осіб, а також регулюють відповідні процедурні аспекти.

У вітчизняному законодавстві України питання екстрадиції унормовані Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК), зокрема, розділом IX «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження». Так, відповідно до ст. 541 КПК видача особи (екстрадиція) – це видача особи державі, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку. Процесуальний алгоритм екстрадиції детально регламентований главою 44 КПК, яка виявляє порядок підготовки документів та направлення запитів про видачу (екстрадицію), затримання особи, яка підлягає видачі, застосування запобіжних заходів, проведення екстрадиційної перевірки та прийняття рішення за запитом.

Однак, незважаючи на розвинену нормативно-правову базу, процедура видачі (екстрадиції) стикається з низкою проблем, які суттєво ускладнюють її ефективне використання. Одним із таких генеральних питань є необхідність забезпечення оптимального балансу між результативним переслідуванням осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, та захистом прав і свобод людини. За міжнародними стандартами та прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, держави зобов'язані відмовляти у видачі осіб, якщо існують підстави вважати, що в запитуючій державі їм загрожують катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання, або якщо видача може призвести до порушення інших фундаментальних прав.

Яскравим ілюстративним прикладом такого підходу є рішення Європейського суду з прав людини у справі «Санчес-Санчес проти Сполученого Королівства» (2022), де Суд постановив, що екстрадиція заявника до Сполучених Штатів Америки, де йому загрожувало довічне ув'язнення без можливості умовно-дострокового звільнення,

порушила б ст. 3 Європейської конвенції з прав людини [9]. Аналогічно, у справі «Хафіз проти Сполученого Королівства» (2021) Суд зупинив екстрадицію заявника до США на підставі ст. 3 Конвенції, враховуючи потенційні умови його утримання [10].

Іншою нагальною проблемою є визначення політичного характеру вчинених злочинів та застосування принципу невидачі за такою категорією кримінальних правопорушень. Вказаний принцип, закріплений у більшості міжнародних договорів про екстрадицію, зобов'язує держави відмовляти у видачі осіб, якщо злочин, у зв'язку з яким запитується видача, вважається політичним. Однак, на практиці встановлення політичного характеру кримінального правопорушення може виявитися складним завданням, особливо у випадках, коли діяння має ознаки як політичного, так і загально кримінального злочину.

Про казуїстичність цього питання свідчить, зокрема, рішення Верховного суду Данії у справі № 7/2024 від 13 серпня 2024 р., де Суд відмовив в екстрадиції особи, яка була обвинувачена в участі у терористичній організації, визнавши, що її дії мали політичний характер і спрямовувалися на боротьбу з режимом в її країні [11]. Ухвалене рішення викликало значний міжнародний резонанс та дискусії щодо меж застосування принципу невидачі за політичними злочинами.

Немаловажною проблемою є також складнощі у кореляції структурних елементів правових систем різних держав. Відмінності у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві, підходах до кваліфікації кримінальних правопорушень, неоднаковість стандартів доказування тощо можуть створювати перешкоди для здійснення ефективної екстрадиційної процедури. Зокрема, реалізація принципу подвійної кримінальності, відповідно до якого діяння, за яке запитується видача, повинно бути злочином як в запитуючій, так і в запитуваній державі, може викликати певні труднощі, якщо законодавства взаємодіючих держав по-різному визначають склад цього кримінального правопорушення.

У презентованому контексті непересічним прикладом вирішення означеної проблеми є рішення Федерального конституційного суду Німеччини від 2025 р. у справі BVerfG 2 BvR 564/22, де суд сформулював поняття «функціональної еквівалентності» злочинів як альтернативи суворому тлумаченню принципу подвійної кримінальності. Згідно із запропонованим підходом для видачі особи достатньо, щоб діяння, за яке запитується видача, було функціонально еквівалентним злочину за законодавством запитуваної держави, навіть якщо формальне визначення складу злочину відрізняється [12].

Крім того, неабиякі виклики для успішної процедури екстрадиції створюють глобалізація та постійний розвиток цифрових технологій. Зокрема, це стосується кіберзлочинності, яка традиційно має транснаціональний характер та продукує проблеми із визначенням юрисдикції. Особа, перебуваючи в одній державі, може вчиняти злочини, котрі мають фатальні наслідки в інших країнах, що значно ускладнює визначення того, яка держава має пріоритет для здійснення кримінального переслідування та направлення запиту про видачу.

Однією з магістральних проблем слід позначити тривалість та складність процедури екстрадиції, яка може тривати місяці або навіть роки. Це пов'язано з необхідністю підготовки та передачі великого обсягу документів, проведення екстрадиційної перевірки, розгляду справи судом, а також можливістю оскарження рішень про екстрадицію в національних судах та міжнародних установах (організаціях). При цьому тривалість процедури негативно впливає на результативність кримінального переслідування та формує додаткові ризики для осіб, які перебувають під вартою в очікуванні рішення про екстрадицію. Вирішення цих та інших питань, пов'язаних з видачею, потребує змістовного вдосконалення як міжнародно-правових актів, так і положень національного законодавства. З огляду на наведене, доцільно розглянути можливість внесення змін до КПК України з метою спрощення та прискорення даного алгоритму, забезпечення надійного захисту прав осіб, які підлягають видачі.

Одним із ключових компонентів, який вимагає реформування, є порядок екстрадиційної перевірки, передбачений ст. 587 КПК. Перевірка проводиться з метою встановлення наявності або відсутності підстав для відмови у видачі особи, однак її строки та послідовність проведення не завжди забезпечують максимальний баланс між швидкістю процедури та захистом прав особи.

У зв'язку з цим, пропонуємо доповнити КПК положеннями, які закріплюють чітко визначені критерії та методику проведення екстрадиційної перевірки (в першу чергу, для здійснення спеціальної судової оцінки ризику нелегітимного обмеження / порушення у запитуючій державі прав особи, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод – ст. 3 та ін.),

а також передбачають можливість залучення до цього процесу незалежних експертів, особливо у випадках, коли наявні достатні підстави вважати, що видача особи може призвести до порушення її прав та свобод.

Вбачається, що потребує вдосконалення і процесуальний порядок оскарження рішення про видачу (екстрадицію). За статтею 591 КПК судовий контроль за дотриманням прав особи під час екстрадиційної процедури здійснюється слідчим суддею за місцем її тримання під вартою. Втім, цей механізм не завжди гарантує реальний захист прав особи, зокрема у ситуаціях, в яких вимагається вирішення складних правових питань або коли особа не має доступу до кваліфікованої (професійної) правничої допомоги. Зважаючи на викладене, рекомендуємо внести доповнення до КПК, які передбачають обов'язкове залучення адвоката до розгляду відповідних питань в межах аналізованої процедури, а також встановлюють певну спеціалізацію суддів.

Результати вивчення прецедентної практики Європейського суду з прав людини та рішень національних судів різних держав свідчать про надзвичайну важливість формування системи додаткових (посилених) гарантій прав осіб, які підлягають екстрадиції. Так, у вищеназваному рішенні у справі «Санчес-Санчес проти Сполученого Королівства» Суд підкреслив необхідність отримання від запитуючої держави достатніх гарантій щодо умов утримання та поводження з особою після її видачі [9]. Аналогічно, у рішенні про блокування екстрадиції до Китаю через проблеми із забезпеченням прав людини в цій державі (8 листопада 2022 р.) Європейський суд наголосив, що загроза катувань або нелюдського поводження є абсолютною забороною для видачі особи, незалежно від тяжкості злочину, в якому вона обвинувачується [14].

Невід'ємною складовою екстрадиції є питання її взаємозв'язку з механізмами надання притулку та статусу біженця. Відповідно до міжнародного права держави не повинні видавати осіб, які мають статус біженця або подали заяву про надання притулку, якщо необхідні процедури ще не завершені. Це генерує зайві складнощі при здійсненні екстрадиції, особливо у випадках, коли особа, щодо якої надійшов (отриманий) запит про видачу, подає заяву про надання їй притулку. Ілюстрацією такої ситуації є справа, розглянута грецьким судом 24 липня 2024 р., де суд дозволив екстрадицію громадянина Туреччини, незважаючи на його апеляцію щодо надання притулку [13]. Рішення викликало критику з боку правозахисних організацій та підняло питання про затребуваність кращої координації між процедурами екстрадиції та надання притулку.

У контексті глобалізації та цифровізації винятковой актуальності набуває питання видачі осіб, підозрюваних (обвинувачених) у вчиненні кіберзлочинів. Тому одним із потенційних варіантів розв'язання цієї проблеми стала б розробка спеціальних міжнародних договорів, які б регламентували неординарні питання визначення юрисдикції та алгоритму екстрадиції у справах щодо даної категорії кримінальних правопорушень, а також впровадження нових технологічних рішень для покращення якості міжнародного співробітництва у цій сфері.

Аналізуючи чинне законодавство України щодо видачі (екстрадиції) осіб, слід відзначити, що КПК відносно детально врегульовує означену процедуру. Разом із тим, в унормованих положеннях існують певні недоліки та прогалини, які потребують усунення для підвищення ефективності наявного механізму.

Одним із згаданих недоліків є відсутність чіткої регламентації сегменту тимчасової видачі осіб в частині її умов та порядку, що може мати вкрай негативні наслідки для правозастосовної практики. У зв'язку з чим пропонуємо внести зміни до ст. 579 КПК, які б докладно регулювали питання тимчасової видачі осіб, включаючи строки, умови, процедуру та гарантії їх повернення.

Крім того, вимагає вдосконалення механізм судового контролю в межах екстрадиційного процесу. Згідно зі ст. 591 КПК рішення про видачу (екстрадицію) може бути оскаржено особою, стосовно якої воно прийняте, її захисником чи законним представником до слідчого судді. Однак, КПК не передбачає дієвих механізмів для реального захисту прав такої особи у випадку, якщо рішення про її видачу може призвести до порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. З огляду на сказане, рекомендуємо доповнити КПК України положеннями, які б встановлювали стандартизований алгоритм проведення уповноваженими суб'єктами (наприклад, слідчим суддею) спеціальної перевірки ризику порушення ст. 3 Конвенції у кожній ситуації, коли особа свідомо заявляє про його наявність.

На нашу думку, раціоналізувати доцільно і процедуру застосування екстрадиційного арешту. Відповідно до ст. 584 КПК до вирішення питання про видачу (екстрадицію) особа може бути взята під варту (екстрадиційний арешт) або стосовно

ної обирається запобіжний захід, не пов'язаний із триманням під вартою. Разом з тим, КПК не містить спеціальних приписів щодо регулярного перегляду необхідності продовження такого арешту, що може призводити до надмірно тривалого утримування особи під вартою. Відтак, пропонуємо внести корективи до КПК, які б передбачали обов'язковий судовий моніторинг підстав для подальшого тримання особи під вартою не рідше ніж один раз на місяць.

Наступним вагомим аспектом, що потребує певної трансформації, є забезпеченість права на захист осіб, які підлягають екстрадиції. Хоча ст. 581 КПК встановлює, що особа, стосовно якої розглядається питання про видачу, має право на захист, механізм реалізації цього права не є достатньо ефективним. Зокрема, відсутні настанови щодо обов'язкового залучення захисника з моменту затримання особи за запитом про екстрадицію та можливості надання у цих ситуаціях безоплатної правничої допомоги іноземцям, особам без громадянства. Зважаючи на наведене, варто доповнити КПК затребуваними нормами.

Окремої уваги заслуговує питання видачі осіб в умовах збройних конфліктів та гібридних загроз. В означених умовах традиційні процеси екстрадиції можуть бути нерезультативними або навіть незастосовними, що створює додаткові виклики для системи міжнародного співробітництва у сфері кримінального судочинства. Одним із потенційних способів розв'язання цієї проблеми є розвиток співробітництва з міжнародними кримінальними судами та трибуналами, які мають юрисдикцію щодо осіб, які обвинувачуються у вчиненні міжнародних злочинів, незалежно від їх місцезнаходження. Україна вже зробила історичні кроки у цьому напрямку, ратифікувавши Римський статут Міжнародного кримінального суду. При цьому вимагає подальшого вдосконалення механізм співробітництва з названою міжнародною установою, зокрема, в частині виконання запитів про арешт та передачу вказаних осіб.

Непересічним складником системного покращення процедури екстрадиції є також питання захисту персональних даних та інформаційної безпеки при обміні затребуваною інформацією між державами. В умовах діджиталізації та безперервного розвитку новітніх технологій зростає ризик несанкціонованого доступу до конфіденційних даних, що може загрожувати безпеці осіб, які беруть участь в екстрадиційних процедурах. Відтак, необхідно розробити та впровадити спеціальні режими захисту цього різновиду відомостей при реалізації певних форм міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях.

Аналіз правових позицій Європейського суду з прав людини свідчить про нагальну потребу в особливій увазі до питання екстрадиції осіб, які можуть перебувати в зоні ризику порушення їхніх прав у запитуючій державі. Зокрема, у справі «Хафіз проти Сполученого Королівства» Європейський суд наголосив на необхідності ретельної оцінки ризику неналежного поводження з особою після її видачі та отримання достатніх дипломатичних гарантій від запитуючої держави [10]. Дещо подібним є рішення у справі про блокування екстрадиції до Китаю, в якому встановлено високий стандарт доказування для оцінки реальності ризику порушення прав людини [14].

На акцентування заслуговує і питання екстрадиції осіб, підозрюваних (обвинувачених) у політичних злочинах. Незважаючи на загальний принцип невидачі правопорушників за політичними злочинами, закріплений у більшості міжнародних договорів про екстрадицію, на практиці визначення політичного характеру злочину може виявитися складним завданням. До прикладу, це підтверджується вищевказаним рішенням Верховного суду Данії у справі № 7/2024, де суд розглядав питання щодо «політичності» діянь, пов'язаних з тероризмом [11]. З метою вирішення цієї проблеми доцільно напрацювати прозорі критерії для окреслення політичного характеру злочинів у контексті екстрадиції, які б враховували як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори.

Важливим аспектом трансформації існуючої процедури екстрадиції є опція її співвідношення з іншими потенційними формами міжнародного співробітництва – як-то видача осіб на підставі європейського ордера на арешт. Хоча Україна допоки не є членом Європейського Союзу та не бере участі в цьому популярному механізмі, проте, з огляду на сталий загальноєвропейський вектор інтеграційних процесів в Україні, варто вже зараз розглянути можливість адаптації національного законодавства до стандартів ЄС у цій сфері. Наприклад, передбачити у чинному КПК спрощену процедуру видачі осіб між Україною та державами-членами Євросоюзу на підставі спеціально-орієнтованих угод.

Перспективним напрямком вдосконалення алгоритму екстрадиції є актуальність використання сучасних інформаційних технологій. Зокрема, доцільно запровадити електронну систему обміну запитами та необхідною докумен-

тацією щодо екстрадиції, яка б дозволила значно прискорити цю процедуру та зменшити ризик втрати або пошкодження матеріалів проваджень.

Також не можна оминути увагою питання підготовки фахівців у галузі міжнародного співробітництва під час здійснення кримінальних проваджень, а саме, в частині екстрадиції. Ефективність екстрадиційних процесів вимагає від працівників правоохоронних органів та суддів спеціальних знань і навичок, включаючи знання міжнародного права, іноземних мов та особливостей правових систем різних держав. Тому доречним стане розроблення і втілення професійних програм підготовки та підвищення кваліфікації для таких фахівців.

Висновки. Проведене дослідження спонукає визначити генеральні перспективні напрями для майбутніх наукових розвідок у даній сфері, а їх впровадження позитивно сприятиме інтеграції України до європейського правового простору.

1. З'ясування впливу цифрових технологій та глобалізації на розвиток інституту екстрадиції, зокрема, в контексті протидії кіберзлочинності та іншим проявам транскордонної злочинності.

2. Вивчення потенціалу імплементації в Україні стандартів та механізмів спрощеної видачі осіб на підставі європейського ордера на арешт.

3. Аналіз проблем та тенденцій співробітництва України з міжнародними кримінальними судами та трибуналами в частині притягнення до відповідальності осіб, обвинувачених у міжнародних злочинах.

4. Виявлення проблем захисту персональних даних та інформаційної безпеки при здійсненні міжнародного співробітництва у форматі екстрадиції.

5. Дослідження особливостей видачі (екстрадиції) осіб в умовах збройних конфліктів та гібридних загроз, а саме, в ключі забезпечення притягнення до відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності.

Результати презентованого творчого пошуку не лише висвітлюють сучасний стан, проблеми та перспективи вдосконалення алгоритму видачі, а й відкривають нові горизонти для подальших доктринальних проєктів у цій площині. Запропоновані шляхи раціоналізації діючого законодавства України можуть протегувати підвищенню ефективності міжнародного співробітництва під час кримінальних проваджень та гарантувати захист прав і свобод осіб, до яких застосовуються екстрадиційні процедури.

Список літератури:

1. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах : Конвенція Ради Європи від 20 квіт. 1959 р. № 995_036. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_036#Text (дата звернення: 26.03.2025).

2. Конвенція про екстрадицію від 18 жовт. 2022 р. № 840_001-33. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_001-33#Text (дата звернення: 26.03.2025).

3. Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13 груд. 1957 р. № 995_033. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_033#Text (дата звернення: 26.03.2025).

4. Гриценко Є. О. Міжнародно-правовий інститут екстрадиції : бакалавр. диплом. робота : 293, Міжнародне право / Гриценко Єлизавета Олександрівна ; наук. керівник Гусар О. А. ; ДВНЗ «КНЕУ ім. Вадима Гетьмана», Навч.-наук. ін-т «Юрид. ін-т КНЕУ ім. В. Гетьмана», Каф. публіч. та міжнар. права. – Київ, 2023. – 54 с

5. Барабаш Г. В. Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження у сучасних умовах / Г. В. Барабаш / Право і суспільство. – 2024. – № 1, ч. 2. – С. 207–213.

6. В'юник В. В. Провадження щодо воєнних злочинів в МКС: виклики та перспективи **:** кваліфікаційна робота бакалавра / В. В. В'юник. – Сумський державний університет, 2024.

7. Дяченко І. О. Екстрадиція: імплементація норм міжнародного права : кваліфікаційна робота бакалавра / І. О. Дяченко. – Національний авіаційний університет, 2023.

8. Хмелевська Н. В. Концепція розвитку ювенальної юстиції в Україні / Н. В. Хмелевська / Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – Вип. 75, ч. 2. – С. 152–156.

9. Sanchez-Sanchez v. The United Kingdom: Judgment of 03 November 2022. – European Court of Human Rights. URL: https://surl.lu/kqplyw

10. Hafeez v. The United Kingdom: Judgment of 26 March 2021 [Електронний ресурс]. – European Court of Human Rights. URL: https://surl.lu/nwtuwl

11. Supreme Court of Denmark. Case No. 7/2024**:** Decision of 13 August 2024. – EU Agency for Fundamental Rights. URL: https://surl.li/kixqvc

12. BVerfG. Order of the Second Senate 2 BvR 564/22: Decision of 6 February 2025. – Federal Constitutional Court of Germany. URL: https://surl.li/nbexpo

13. Greek court OKs extradition of Turkish citizen who awaits asylum appeal**:** News release of 24 July 2024. – Reuters. URL: https://surl.li/jnoyzw

14. European Court blocks extradition to China due to human rights concerns: Decision of 08 November 2022. – Axios. URL: https://www.axios.com/2022/11/08/europe-takes-stand-extradition-to-china

Sidak A. P., Davydenko S. V. INTERNATIONAL COOPERATION DURING CRIMINAL PROCEEDINGS: CHALLENGES AND PROSPECTS FOR IMPROVING THE EXTRADITION PROCEDURE

The presented article provides an in-depth study of the theoretical foundations and practical realities of international cooperation in the context of criminal proceedings. Particular attention is paid to a detailed analysis of the procedural aspects that accompany the process of extradition of persons who are fugitives from justice outside the state where the criminal offense they are accused of was committed. The fundamental issues related to the legal nature of extradition, its place in the system of international criminal law and the criminal process of individual states are considered. The article comprehensively outlines a set of current challenges that law enforcement agencies of Ukraine and their colleagues in other sovereign states inevitably face during the practical implementation of the procedure for the extradition of persons accused or convicted of committing criminal crimes. Among the key problems that require careful study and the search for effective ways to resolve them, the issues of strict observance of fundamental human rights and freedoms at all stages of the extradition process are highlighted. This includes guaranteeing the right to a fair trial, prohibiting torture and inhuman or degrading treatment, and ensuring adequate legal protection for the person to be extradited.

Considerable attention is paid to the analysis of the difficulties that arise in cases where the acts committed by a person may have political characteristics. Defining clear criteria for distinguishing ordinary criminal crimes from politically motivated offenses is extremely important to prevent the abuse of the extradition mechanism for the purpose of political persecution. The article examines different approaches to solving this problem that exist in international law and the national legislation of different countries.

The difficulties caused by differences in the structure and functioning of the legal systems of different states are separately examined. Incompatibility of procedural norms, differences in understanding of key legal institutions, as well as the absence of unified standards in the field of criminal justice significantly complicate the effective interaction between the structural elements of the legal systems of states cooperating in the field of extradition. The article analyzes specific examples of such difficulties and suggests ways to overcome them through harmonization of legislation and development of interdepartmental cooperation.

Based on a thorough analysis of the current legislative acts of Ukraine, key international treaties in the field of extradition, as well as the case law of the European Court of Human Rights, the article formulates specific and substantiated proposals for improving the national criminal procedural legislation of Ukraine in the part that regulates the procedure for the extradition (extradition) of persons who have committed criminal offenses. The proposed changes are aimed at increasing the efficiency of the extradition process, ensuring its compliance with international standards in the field of human rights, and eliminating existing legal conflicts.

At the end of the article, promising directions for the development of the institution of extradition in the conditions of rapid globalization and comprehensive digitalization are considered. The possibilities of using modern information technologies to optimize the exchange of information between law enforcement agencies of different states, accelerate the extradition procedure and increase its security level are analyzed. The potential advantages of introducing electronic document management systems, conducting video conferences during court hearings related to extradition, as well as the use of other digital tools to increase the efficiency of international cooperation in the field of criminal justice are outlined.

Key words: *International cooperation, criminal proceedings, extradition, extradition procedure, extradition of offenders, human rights, political nature of the crime, legal systems, legislation of Ukraine, international treaties, European Court of Human Rights (ECHR), improvement of legislation, globalization, digitalization, information technologies, interdepartmental cooperation, harmonization of legislation.*

УДК 343.1/.7
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/21

Тарасова І. В.
Київський кооперативний інститут бізнесу і права

ДЕЯКІ АСПЕКТИ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ОСІБ, СТОСОВНО ЯКИХ РОЗГЛЯДАЄТЬСЯ ПИТАННЯ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Стаття присвячена розгляду актуальних правових проблем, які виникають під час здійснення провадження щодо осіб, котрі вчинили суспільно небезпечне діяння у стані неосудності чи обмеженої осудності та до яких законодавчо передбачено здійснення кримінального провадження у особливому порядку. Автором приділяється увага правовому закріпленню процесуальних гарантій у Кримінальному процесуальному кодексі України стосовно кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Особлива увага звертається на правові колізії під час застосування запобіжних заходів, починаючи з визначення процесуального статуту осіб, що вчинили суспільно небезпечне діяння у стані неосудності чи обмеженої осудності.

У статті науковцем запропоновано ряд змін та доповнень до Кримінального процесуального кодексу України, які направлені на узгодження норм права, що регулюють правові гарантії у кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру та розташовані у різних розділах кодексу. Серед яких, запропоновано комплексне вирішення питання забезпечення фізичної присутності під час судового розгляду особи, стосовно якої розглядається питання про застосування примусових заходів медичного характеру, а саме: ч. 2, ст. 292 КПК «Вимоги до оформлення клопотання про застосування ПЗМХ»; ст. 315 КПК «Вирішення питань, пов'язаних з підготовкою до судового розгляду», ч. 1, ст. 512 КПК «Судовий розгляд».

Окремим аспектом проблематики, що розглядається у статті, є питання невизначеності додаткових гарантій під час застосування запобіжних заходів у кримінальних провадженнях, у яких розглядається питання про можливість застосування ПЗМХ, в тому числі під час застосування затримання особи безпосередньо на місце вчинення кримінального правопорушення (суспільно небезпечного діяння) або одразу після вчинення.

Ключові слова: *правові гарантії, кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, стан обмеженої осудності, процесуальний статус особи,вимоги до оформлення клопотання про застосування ПЗМХ, судовий розгляд, запобіжні заходи, затримання.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку української державності має занадто складні умови для розвитку демократії та впровадження принципів гуманізму. Україна має відстоювати незалежність та власну державність. Актуальність тематики даної статті має об'єктивне підґрунтя, яке пов'язане не лише зі суспільним ставленням до осіб з хворобами, але й зі збільшенням кількості осіб з гострими психічними розладами в Україні. Дане явище посилилось з наявністю тривалої жорстокої війни на території України та збільшенням чисельності людей, у яких вона спричинила прояви психічних розладів, а відповідно – і збільшилась кількість суспільно небезпечних діянь, вчинених у стані неосудності чи обмеженої осудності. Так, за даними офісу Генеральної прокуратури (Звіти про роботу органів прокуратури. Розділ 3, табл.7 за відповідний рік) у період з січня по грудень 2020 року прокурори брали «Участь у розгляді кримінальних проваджень судами першої інстанції у провадженнях про застосування примусових заходів медичного характеру» у 706 провадженнях; у період з січня по грудень 2023 та 2024 р. – у 931 та 900 провадженнях відповідно [1]. Слід додати, що за прогнозами Всесвітній організації охорони здоров'я (ВООЗ) в умовах війни з росією серед громадян України майже 10 мільйонів людей можуть

страждати на психічні розлади різних типів та ступеню тяжкості, з яких майже 4 мільйони осіб можуть мати тяжкі психологічні розлади [2]. Вже з початку 2022р. Міністерство охорони здоров'я України погоджується з прогнозами щодо збільшення кількості психічно травмованих осіб серед населення України але прогнозує суттєве збільшення кількості людей, які будуть потребувати активної, професійної (медичної) психологічної підтримки аж до 15 мільйонів осіб, з яких приблизно 3–4 млн. осіб матимуть стан який буде потребувати медикаментозного лікування, тобто матимуть важки психічні розлади [3]. Однак, на сьогодні кількість людей в Україні, які вже мають пограничні психічні стани та можливо матимуть психічні розлади в майбутньому є припущенням. Саме тому, питання щодо посилення захисту прав осіб з психічними розладами, які вчинили суспільно небезпечне діяння у стані неосудності чи обмеженої осудності потребують посиленої наукової та практичної уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти кримінального провадження щодо неосудних та обмежено осудних осіб висвітлювали у своїх роботах такі науковці, як Артеменко О.О., Дердюк Б.М., Завтур В.А., Котуха О.С., Кириченко В.Л., Музиченко О.В., Шаренко С.Л., Шевчук М. І. тощо.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення та дослідження окремих аспектів забезпечення правових гарантії для захисту прав неосудних та обмежено осудних осіб під час здійснення кримінального провадження. Зробити комплексний аналіз положень Кримінального процесуального кодексу України, та запропонувати зміни до законодавства, які направлені на узгодження норм, що регулюють правові гарантії у кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру та розташовані у різних розділах кодексу.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи новітні виклики, що постають перед Україною, законодавець не припиняє робити спроби щодо покращення нормативного регулювання суспільних відносин у різних сферах життя. Однак, на жаль, деякі законодавчі зміни здебільшого додають складності у правозастосовну діяльність. Одна зі суспільних сфер, котра зазнає суттєвих змін, за кількістю впроваджених законодавчих ініціатив – кримінальна процесуальна діяльність. Деякі зміни викликані необхідністю впорядкувати та адаптувати законодавство до умов життя країни у правовому режимі дії воєнного стану в Україні. Однак до мети розгляду даної статті не входять питання аналізу оновлення кримінального процесуального законодавства. Основне, що маємо намір окреслити – це практичні аспекти реалізації процесуальних гарантій у кримінальних провадженнях щодо осіб, що вчинили суспільно небезпечне діяння у стані, що викликає сумнів у їх осудності та необхідність усунення нормативних прогалин, які існують у регулюванні здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру.

Як правильно сформулював Завтур В.А., кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру (далі – ПЗМХ) відноситься до диференційованої форми кримінального провадження із додатковими процесуальними гарантіями, що пояснюється високим рівнем вразливості даної категорії осіб та необхідністю їх посиленого правового захисту у кримінальному судочинстві [4]. Але додаткові процесуальні гарантії для таких учасників процесу можуть бути застосовані після початку кримінального провадження та встановлення підстав для зміни порядку провадження, тобто у слідчого після проведення певних процесуальних дій є достатньо даних про те, що особа вчинила суспільно небезпечне діяння у стані, що виключає можливість застосувати до неї покарання.

Проблеми правових прогалин у питаннях здійснення кримінального провадження щодо застосування ПЗМХ має де кілька векторів. Перш за все складності визначення процесуального статусу особи, по відношенню до якої розглядається питання про застосування ПЗМХ. Як вбачається, КПК закріплює спеціальний процесуальний статус – особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру, як один з можливих видів сторони захисту (п. 19, ч. 1, ст. 3 КПК) [5]. Однак не надає визначення хто є «особою, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування», та які процесуальні права вона має, у чому полягає відмінність прав та обов'язків цього виду суб'єктів кримінального провадження від підозрюваних або обвинувачених.

Неосудність або обмежена осудність є юридичними поняттями, які встановлюються судом на підставі висновків експертизи, але слід відзначити, що суд це здійснює у судовому розгляді кримінального провадження (по суті) після завершення досудового розслідування та отримання клопотання про застосування ПЗМХ (неосудних)

чи обвинувального акту (обмежено осудних). Однак додаткові процесуальні гарантії та додаткові засоби захисту прав особи необхідні їм під час досудового розслідування.

В даному аспекті, по перше, необхідно привести до узгодженості положення Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України. А саме необхідно відзначити, що стаття 93 Кримінального кодексу передбачає можливість застосування ПЗМХ до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у стані обмеженої осудності. В той час, у ст. 503 КПК не передбачається можливість здійснення кримінального провадження у порядку Глави 39 КПК у справах щодо обмежено осудних осіб [5]. Відповідно ч. 2 ст. 504 КПК кримінальне провадження щодо осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у стані обмеженої осудності має проходити у загальному порядку, без додаткових гарантій захисту прав, таких як наприклад, обов'язкове залучення законного представника. Обмежена осудність – це психопатологічний стан людини, за якого вона під час вчинення кримінального правопорушення через наявний у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії чи бездіяльність та/або керувати ними [6].

Оскільки застосування примусових заходів медичного характеру пов'язано насамперед з наявністю в особи психічного розладу, що впливає на її здатність усвідомлювати дії та їх наслідки та, на наш погляд, стан обмеженої осудності теж потребує уважного ставлення до особи під час здійснення досудового розслідування та судового розгляду, тому має здійснюватися у порядку визначеному Главою 39 КПК. Хоча нормативні положення які визначають правові гарантії розміщені і поза Розділом 39 КПК. Так, обов'язковість участі захисника закріплено і у ст. 507, і у ст. 52 КПК; обов'язковість судово-психіатричної експертиз і п. 3, ч. 2 ст. 242, і у ст. 509 КПК; вимоги до оформлення клопотання про застосування ПЗМХ вказані у ч. 2 ст. 292 КПК [5].

Враховуючи особливості психічного ставлення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння до свої дій та їх наслідків, то казати про усвідомлення ними особливостей порядку здійснення кримінального провадження не вбачається можливим. Зміна порядку здійснення кримінального провадження має правове значення саме для слідчого, прокурора та суду, але не впливає на розуміння особи з психічним розладом, що в неї з'являються додаткові гарантії захисту прав. Звичайно, слідчий, дізнавач, прокурор мають повідомити особі про її права та переконатись, що вона їх зрозуміла, за аналогією з правами підозрюваного п. 2. ч. 3 ст. 42 КПК: «бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені цим Кодексом, а також отримати їх роз'яснення» [5]. Однак, на наш погляд, для того щоб дотриматись загальних засад – права на захист, першочергово необхідно переконатись, що особа усвідомила «у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують» та які права вона має, а тому треба залучити не лише законного представника і захисника, а насамперед, психолога, що має бути відображено у ст. 506 КПК.

Ще одним з проблемних питань неузгодженості законодавства у нормативному регулювання особливостей здійснення кримінального провадження щодо осіб стосовно яких розглядається питання про застосування ПЗМХ – це обов'язок здійснювати судовий розгляд кримінального провадження за фізичною присутністю особи. Так, ст. 292 КПК «Клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру» містить положення, яке можна розглядати як додаткову гарантію захисту права особи, стосовно якої розглядається питання про застосування ПЗМХ, а саме клопотання має містити «позицію щодо можливості забезпечення участі особи під час судового провадження за станом здоров'я» [5]. В той же час, ч. 1. ст. 512 КПК містить положення про «Судовий розгляд здійснюється … за обов'язковою участю фізичної особи, стосовно якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру» [5]. Таким чином, для узгодженості положень кодексу, пропонуємо внести зміни до ст. 315 КПК «Вирішення питань, пов'язаних з підготовкою до судового розгляду», а саме додати п. 3-1, ч. 2 ст. 315 КПК: «з'ясувати можливість забезпечення участі фізичної особи, стосовно якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру під час судового провадження за станом здоров'я» та зміни до ч. 1 ст. 512 КПК та викласти її у наступній редакції: «Судовий розгляд здійснюється одноособово суддею в судовому засіданні за участю прокурора, за участю фізичної особи, стосовно якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру *у випадку визнання цього можливим за її станом здоров'я*, її законного представника та захисника, *психолога чи психіатра* згідно із загальними правилами цього Кодексу».

Окремо маємо приділити увагу питанню, щодо додаткових гарантії під час затримання як

«невідкладного» запобіжного заходу, який застосовано до осіб затриманих безпосередньо під час вчинення суспільно небезпечного діяння (кримінального правопорушення) або одразу після його вчинення, особливо якщо особа має явні ознаки психічного розладу. Слід зауважити, що законодавець не визнав необхідність закріпити положення, які б враховували психічний стан особи, яку затримують під час вчинення кримінального правопорушення (суспільно небезпечного діяння) чи одразу після вчинення.

Загалом право мати додаткові процесуальні гарантій особам, стосовно якої передбачається застосування ПЗМХ закріплені у ч. 2 ст. 10 КПК України, але при цьому у ст. 178 «Обставини, що враховуються при обранні запобіжного заходу», особи, стосовно якої передбачається застосування ПЗМХ не вказані як учасники до яких може бути застосовано запобіжні заходи [5]. Незважаючи на те, що згідно зі ст. 506 КПК такі особи користуються правами підозрюваного або обвинуваченого в обсязі, обмеженому психічним станом та через законних представників, їх процесуальний статус не може в повній мірі відповідати статусу підозрюваного або обвинуваченого. Тим самим, зрозуміло, що з одного боку, особи можуть бути обмежені у способах реалізації прав та обов'язків, що пов'язане з їх психічним станом, в той же час реалізація їх процесуальних прав пов'язаних з застосуванням запобіжних заходів через законних представників не може бути здійснено [7]. Крім того, порядок застосування запобіжних заходів до осіб, стосовно яких передбачається застосування ПЗМХ, законодавець визначив у ст. 508 КПК як загальний. Тож, маємо розуміння, що мета, порядок (процесуальна процедура) та строки мають відповідати ст. 176-178 та 184-186 КПК [5], отже, законодавець не враховує особливостей психічного стану осіб, особливо стосовно тривалості запобіжних заходів, навіть після зміни порядку здійснення кримінального провадження. Аналіз положень ч. 1 ст. 508 КПК [5] дає змогу зробити висновки, що перелік запобіжних заходів, які можуть бути застосовані до осіб, стосовно яких передбачається застосування ПЗМХ є обмеженим і не вбачається можливість застосування затримання після зміни порядку здійснення провадження. В той же час, 12 січня 2023 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо захисту прав та законних інтересів дитини у разі затримання або тримання під вартою її батьків або інших законних представників», яким додано частину 4 до ст. 508 КПК [8]. Відповідно до змін, у згаданій статті, особа стосовно якої передбачається можливість застосування ПЗМХ, може мати процесуальний статус «затриманого», а від так є правова можливість застосування затримання, в тому числі й уповноваженою особою (без ухвали слідчого судді, суду) у порядку ст. 207, 208 КПК, до особи, поведінка якої викликає сумнів щодо її осудності.

В практичній площині, у випадках затримання особи безпосередньо під час вчинення кримінального правопорушення або одразу після нього, в порядку ст. 208 КПК, уповноважена особа не має можливість визначити чи перебуває особа у стані неосудності, обмеженої осудності чи ні. Таким чином, до особи відносяться як до суб'єкта злочину/проступку – як до підозрюваного, а отже і тримають в умовах, які не враховують особливостей психічного стану затриманого та проводять допит з порушенням права на захист, не переконавшись, що особа розуміє права, обов'язки та суть того що відбувається. Навіть після початку кримінального провадження у встановлений законодавством спосіб та після зміни процесуального порядку досудового розслідування, із загального на особливий (відповідно Глави 39 КПК) не визначено ні право слідчого, дізнавача, прокурора звертатись до слідчого судді, суду з клопотанням про застосування затримання, ні гарантії захисту прав особи під час затримання.

Тому, на наш погляд, необхідно законодавчо закріпити у ст. 508 КПК положення, щодо особи, стосовно якої розглядається питання про застосування ПЗМХ можна застосувати затримання у порядку ст. 208 КПК, але мають бути і дотримані додаткові гарантії права на захист. Необхідно передбачити, що під час затримання осіб, поведінка яких під час затримання викликає сумнів щодо їх осудності, до них необхідно викликати спеціаліста – лікаря – психіатра, для проведення психіатричного огляду, та за можливості негайно скерувати до спеціалізованого закладу охорони здоров'я. В разі затримання, питання про обрання до особи запобіжного заходу має бути призначено до розгляду слідчим суддею, судом у менший термін, не пізніше 48 годин.

Висновки. Таким чином, розглянуті у статті положення Кримінального процесуального кодексу та запропоновані зміни до нього направлені на покращення захисту прав осіб у кримінальному проваджені до яких може бути застосовано примусові заходи медичного характеру, в тому числі і прав обмежено осудних осіб. Серед найбільш значимих

змін, на наш погляд, має бути нормативне врегулювання узгодженості положень кодексу, щодо визначеності можливості забезпечення участі фізичної особи, стосовно якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру під час судового провадження за станом здоров'я, а саме ст. 292 КПК, ст. 315 КПК та ч. 1 ст. 512 КПК. Крім того, задля покращення практичного застосування порядку затримання, впровадження запропонованих змін з обов'язкового залучення психолога/лікаря психіатра, скорочення строків затримання, нададуть змогу уповноваженим особам проводити затримання осіб під час вчинення суспільно небезпечних діянь з дотриманням прав осіб.

Список літератури:

1. Звіт про роботу органів прокуратури. Форма № П. Звітність. Офіційний сайт офісу Генеральної прокуратури. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-robotu-organiv-prokuraturi-2 (дата звернення: 25.06.2025).
2. Віра Валлє. Війна і психічне здоров'я українців. 28.01.2025. URL : https://uain.press/articles/vijna-i-psihichne-zdorov-ya-ukrayintsiv-1774142
3. Ляшко В. Вплив війни на психічне здоров'я – колосальний. URL: https://surl.li/lpfstp (дата звернення: 25.06.2025).
4. автур В.А. Нормативне забезпечення права на свободу та особисту недоторканість у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру (частина 1). *Юридичний науковий електронний журнал.* № 7. 2022. URL : http://lsej.org.ua/7_2022/90.pdf
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012. №4651-VI / Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 25.06.2025).
6. Тарасова І.В. Застосування запобіжних заходів у межах здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру. *Правничий вісник Університету «КРОК».* Вип. 16. К., 2013. С. 183–189.
7. Музиченко О.В., Обловацька Н.О., Карандась М.В. Особливості здійснення кримінального провадження стосовно неосудних та обмежено осудних осіб. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 9. 2023. С. 327–331. http://lsej.org.ua/9_2023/80.pdf
8. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо захисту прав та законних інтересів дитини у разі затримання або тримання під вартою її батьків або інших законних представників : Закон України від 12 січня 2023 року. №2858-IX / Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2858-20#n12 (дата звернення: 24.06.2025).

Tarasova I. V. ARE THE ASPECTS OF UNCERTAINTY OF PROCEDURAL GUARANTEES IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING PERSONS IN RESPECT OF WHOM THE ISSUE OF APPLYING COMPULSORY MEDICAL MEASURES IS BEING CONSIDERED

The article is devoted to the consideration of current legal problems that arise during the conduct of proceedings against persons who committed a socially dangerous act in a state of insanity or limited sanity and for whom the law provides for the conduct of criminal proceedings in a special order. The author pays attention to the legal consolidation of procedural guarantees in the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding criminal proceedings regarding the application of compulsory medical measures (CMM). Special attention is paid to legal conflicts during the application of preventive measures, starting with the determination of the procedural status of persons who committed a socially dangerous act in a state of insanity or limited sanity.

In the article, the scientist proposed a number of changes and additions to the Criminal Procedure Code of Ukraine, which are aimed at harmonizing the legal norms regulating legal guarantees in criminal proceedings regarding the application of compulsory medical measures and are located in different sections of the code. Among them, a comprehensive solution to the issue of ensuring the physical presence during the trial of a person in relation to whom the issue of the application of compulsory medical measures is being considered is proposed, namely: Part 2, Article 292 of the Criminal Procedure Code "Requirements for the preparation of a motion for the application of compulsory medical measures"; Article 315 of the Criminal Procedure Code "Resolving issues related to preparation for the trial", Part 1, Article 512 of the Criminal Procedure Code "Trial".

A separate aspect of the issue considered in the article is the issue of uncertainty of additional guarantees during the application of preventive measures in criminal proceedings, in which the question of the possibility of applying the CMM is considered, including during the application of the detention of a person directly at the place of commission of a criminal delict (socially dangerous act) or immediately after its commission.

Key words: *legal guarantees, criminal proceedings regarding the application of compulsory medical measures, state of limited sanity, procedural status of a person, requirements for filing a petition for the application of compulsory medical measures; judicial proceedings, preventive measures, detention.*

УДК 343.131
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/22

Тарасюк С. М.
Державний університет «Київський авіаційний інститут»

ПОРУШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ОСОБИ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: СИСТЕМНА ДЕФОРМАЦІЯ ТА ВИКЛИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті досліджено складну й багатогранну проблему порушення конституційних прав і свобод особи при застосуванні заходів кримінального процесуального примусу, з акцентом на практику в умовах воєнного стану. Акцентовано увагу га глибинних причинах деформації правозастосовної діяльності, серед яких інституційні недоліки правоохоронної системи, професійна деформація її працівників, зниження ефективності прокурорського нагляду та системна правова байдужість державних інституцій. На основі аналізу чинного кримінального процесуального законодавства, статистичних даних, слідчої та судової практики обґрунтовується наявність сталих порушень прав людини у вигляді незаконного арешту майна, безпідставного обшуку, тимчасового вилучення майна без подальшого звернення до слідчого судді, фальсифікація доказів, поверхового судового контролю, а також численних зловживань повноваженнями працівниками органів досудового розслідування. Особлива увага приділяється критиці правозастосування в умовах дії статті 615 КПК України, яка надала прокурорам надзвичайні повноваження щодо санкціонування заходів примусу за відсутності можливості виконання функцій слідчими суддями. Доведено, що така практика створює загрозу для фундаментальних прав учасників кримінального провадження, суперечить засаді верховенства праву та створює передумови для легалізації свавілля. У статті наводиться низка прикладів реальних правопорушень, допущених під прикриттям воєнного стану, що засвідчує небезпеку дискреційного розширення повноважень органів досудового розслідування.

Обґрунтовано, що застосування заходів примусу не може виправдовуватися лише доцільністю або ефективністю слідства, оскільки така логіка призводить до деградації правового порядку, формування атмосфери безкарності та підриву суспільної довіри до інститутів правосуддя. Наголошено на потребі забезпечення балансу між інтересами кримінального переслідування та охороною прав і свобод людини, впровадження реальних процесуальних гарантій, ефективного внутрішнього контролю в органах досудового розслідування та налагодження судового контролю, що виконує реальну функцію правового захисту. Запропоновано виокремлення типових порушень за категоріями: обмеження права власності, порушення при проведенні слідчих (розшукових) дій, недоліки судового контролю. Вказано на системність таких порушень та їхні соціально-правові наслідки.

Ключові слова: *кримінальне провадження, конституційні права, заходи примусу, арешт майна, обшук, судовий контроль.*

Постановка проблеми. У системі забезпечення правопорядку та справедливості ключову роль відіграє держава, якій делеговано виняткове право на застосування примусу. Проте в умовах демократичного суспільства це право не є абсолютним, а має реалізовуватись у суворій відповідності до принципів законності, пропорційності, необхідності та легітимності. Порушення цього балансу, особливо в сфері кримінального провадження, не лише нівелює основоположну роль держави як гаранта прав і свобод людини, а й призводить до системної недовіри до її інституцій.

Сучасна практика кримінального переслідування в Україні свідчить про численні випадки порушень конституційних прав особи при застосуванні заходів процесуального примусу, таких як обшук, арешт майна, тимчасове вилучення речей. Ситуація ускладнюється в умовах воєнного стану, коли діє особливий правовий режим, що передбачає спрощення окремих процедур. Так, відповідно до положень ст. 615 КПК України, значна частина повноважень, які зазвичай належать слідчому судді, тимчасово делегуються органам прокуратури. Відсутність ефективного судового

контролю в такому правовому режимі створює загрозу зловживань і грубих порушень прав учасників кримінального провадження.

Актуальність порушеної проблематики зумовлена не лише правовими аспектами, а й соціальними наслідками порушень прав людини, які проявляються у формі правового нігілізму, недовіри до суду та правоохоронних органів, а також поглиблені кризи легітимності державної влади. Під прикриттям боротьби зі злочинністю або забезпечення національної безпеки нерідко допускається свавільне втручання у приватну сферу особи, що прямо суперечить конституційним гарантіям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні ці питання вивчали О. В. Андрушко, Р. М. Аракелян, О. А. Гритенко, М. С. Іванова, М. В. Корнієнко, О. П. Кучинська, Є. Д. Лук'янчиков, Ж. В. Мандриченко, В. М. Маркєлова, В. В. Михайленко, В. В. Назаров, Ю. С. Размєтаєва, А. В. Холостенко та ін. Разом з тим дослідження слідчої та судової практики, національного законодавства України, літературних джерел дозволяє стверджувати, що сучасний етап вирішення вищезазначених проблем вимагає якісно нових підходів щодо їх розуміння.

Постановка завдання. Метою статті є всебічне дослідження порушень конституційних прав особи при застосуванні заходів кримінального процесуального примусу, аналіз причин та наслідків таких порушень, а також формулювання висновків і пропозицій, спрямованих на удосконалення механізмів правового захисту в умовах як звичайного, так і особливого правового режиму.

Виклад основного матеріалу. Ключовим атрибутом кожної суверенної держави є її виключне право на застосування заходів примусу для підтримання правопорядку, захисту суспільних інтересів та забезпечення стабільності правової системи. Разом з тим, як свідчить практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), навіть за умов крайньої необхідності втручання держави у сферу основоположних прав особи повинно відповідати принципам необхідності, пропорційності та легітимності. Зокрема, ЄСПЛ у своєму рішенні «Čakarevic v. Croatia» ЄСПЛ зауважив, що держава за певних обставин може обмежувати окремі права особи, навіть шляхом позбавлення певних благ, але таке втручання обов'язково має бути обґрунтованим та виправданим суспільною необхідністю [1].

З огляду на зазначене слід підкреслити, що заходи державного примусу повинні бути збалансованими, без проявів невиправданої жорстокості або надмірної поблажливості, що може звести нанівець їх правову мету [2, с. 95, 96]. М. Рябчук слушно зауважує, що такі тенденції можуть призвести до делегітимації в суспільстві державної влади, формування недовіри як до окремих правозастосовчих практик, так і до держави загалом. Упровадження надмірно жорстких чи несправедливих заходів примусу підриває віру в правосуддя, а надто ліберальних – створює загрозу правам більшості. Обидва випадки можуть свідчити про послаблення державних інституцій, зниження ефективності державного управління та руйнації базових механізмів захисту прав людини [3, с. 125].

Зазначена проблематика стає актуальною у зв'язку з тим, що власне держава нерідко сприяє порушенню прав своїх громадян, а це, у свою чергу, суперечить її конституційному призначенню як гаранта прав і свобод. Здебільшого такі дії трапляються через зловживання владними повноваженнями, маніпуляції з обмеженням прав під виглядом забезпечення національної безпеки, недосконаліть судового захисту, а також вибірковість у застосуванні норм права. На думку Є. Д. Лук'янчикова, І. С. Ярош та С. В. Ланкіна, радянська правова доктрина, яка будувалася на примусі та відсутності дієвих механізмів захисту прав людини, не лише продовжує впливати на правову систему України, а й залишається дієвою складовою діяльності її правоохоронних органів [4, с. 255]. Схожу позицію має Ю. С. Размєтаєва, вважаючи, що права людини в Україні досі не мають статусу загальносуспільних цінностей, а розуміються лише як формальні орієнтири [5, с. 216]. Байдужість владних структур до дотримання демократичних засад призводить до того, що в українському суспільстві зростає правовий нігілізм, формується інституційна недовіра до державних органів, посилюється правова апатія. Громадяни дедалі менше сприймають правоохоронні органи як гаранта безпеки, а судову систему – як інструмент справедливості.

Особливої критичності набувають ризики порушення прав людини в межах кримінального провадження. Як зазначають О. А. Гритенко та Д. Гладчук правоохоронні органи, виконуючи функцію забезпечення та захисту прав людини і громадянина, дедалі все частіше стають потенційними порушниками цих прав, оскільки надто зловживають повноваженнями щодо застосування заходів примусу [6, с. 52; 7, с. 175]. Крім того, О. В. Андрушко з цього приводу зауважує, що окремі працівники правоохоронних органів

у правовідносинах з людиною не усвідомлюють своєї ролі як представників держави – публічно-правової інституції, що походить від людини. Порушуючи закон, вони фактично не виконують свій конституційно-правовий обов'язок, тобто діяти лише на тих підставах і використовувати лише ті повноваження, які передбачені Конституцією та Законами України [8, с. 291].

Застосування заходів примусу в кримінальному провадженні вважається ключовим інструментом забезпечення його ефективності, але їх масштабне використання викликає обґрунтовані сумніви щодо дотримання конституційних прав і свобод громадян. Згідно з аналізом офіційних даних за 2024 р. викликає занепокоєння зростаюча кількість випадків обмеження майнових прав. Так, упродовж 2024 р. судами розглянуто 95 773 клопотання щодо накладення арешту на майно, з яких 85 278 було задоволено (89%). Варто також зауважити щодо збільшення випадків проведення обшуків – з 93 524 клопотань щодо обшуку задоволено 78 314 (83,7%) [9].

Згідно з даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, до його офісу у 2024 р. надійшло 9 196 повідомлень про порушення прав у кримінальному провадженні, зокрема 2847 – про порушення процесуальних прав під час досудового розслідування [10, с. 237]. Така велика кількість скарг та повідомлень свідчить про наявність фактів системних порушень під час застосування заходів примусу, що безпосередньо впливає на стан дотримання прав та свобод людини.

Дослідження слідчої та судової практики, власний практичний досвід автора дозволяють стверджувати, що досить часто порушень трапляється під час застосування таких заходів примусу, як арешт майна, тимчасове вилучення майна, проведення обшуку. Характер і специфіка порушень залежать не лише від виду застосованого заходу, а й від суб'єктивного чинника, пов'язаного з діяльністю представників органів досудового розслідування.

Вивчення правозастосовної практики доводить, що реалізація такого заходу примусу, як арешт майна, часто супроводжується порушеннями чинного законодавства, а це, у свою чергу, призводить до порушення конституційних прав і свобод особи. Системне вивчення випадків арешту майна дозволяє стверджувати про існування низки поширених правопорушень, притаманних для слідчої діяльності. Так, у юридичній доктрині неодноразово наголошувалося про численні випадки поверхового вивчення питань, пов'язаних з правом власності на відповідне майно, стороною обвинувачення при ініціюванні арешту майна, що в подальшому призводило до системних помилок у правозастосуванні. За таких випадків ключовою проблемою стає відсутність належної перевірки доводів підозрюваного чи інших зацікавлених осіб щодо належності майна. Як наслідок, під арешт потрапляють активи, що не належать підозрюваному, а це, у свою чергу, порушує засади індивідуалізації кримінальної відповідальності та справедливого обмеження прав власності. Крім того, у правозастосовній практиці трапляються непоодинокі випадки непропорційності обсягу вжитих заходів у межах досудового розслідування щодо арешту майна (банківські рахунки, готова продукція, засоби виробництва та корпоративні права) беручи до уваги характер і тяжкість кримінального правопорушення [11, с. 22], ігнорування можливих наслідків, що може спричинити такий захід для підозрюваного чи третіх осіб, іноді такими є фактичне банкрутство підприємства, втрата бізнесу чи серйозні фінансові труднощі, які зовсім не узгоджуються з метою кримінального переслідування.

Порушення конституційних прав можуть траплятися й під час застосування такого заходу як тимчасове вилучення майна. Найбільш поширеним є порушення у вигляді утримання вилученого майна протягом тривалого періоду без подальшого звернення слідчого з клопотанням про його арешт до слідчого судді, що суперечить процесуальним гарантіям, визначеним КПК України. Слідча практика доводить існування низки типових ситуацій, за яких порушення строків та процедур тимчасового вилучення майна призводить як до об'єктивних, так й суб'єктивних наслідків. Типовими є ситуації, за яких: слідчий не звернувся з клопотанням про арешт майна, оскільки вважав вилучене майно речовим доказом, що не потребує арешту; слідчий зволікає з поверненням майна через надмірну завантаженість; порушуються строки звернення з клопотанням про арешт майна, що створює правову невизначеність для власника майна; вилучається майно осіб, які не є учасниками кримінального провадження; вилучаються речі, які не мають процесуальної цінності тощо.

Права та свободи людини порушуються й під час проведення слідчих (розшукових) дій (далі – С(Р)Д). Зазначені дії є невід'ємним інструментом кримінального провадження, що спрямовується на збирання доказів та забезпечення ефективності

досудового розслідування, проте порушення під час проведення таких дій не можна виправдовувати потребами досудового розслідування. На думку В. В. Михайленко, обмеження прав людини під час проведення С(Р)Д, які виконувалися без дотримання встановленого законом порядку, неуповноваженим суб'єктом або з непередбаченою в законі метою є безумовним порушенням прав людини і не можуть бути виправдані жодними цілями досудового розслідування [12, с. 114]. А. В. Холостенко та Ж. В. Мандриченко серед усіх процесуальних порушень під час проведення С(Р)Д вважають найбільш типовими з них такі, як: проведення фактичного обшуку під виглядом огляду, що дозволяє обійти необхідність отримання ухвали суду; проведення освідування під виглядом огляду; проведення поверхової перевірки особи як превентивного поліцейського заходу, що фактично перетворюється на прихований обшук без дотримання процесуальних гарантій; особистий обшук під виглядом огляду місця події, що створює передумови для незаконного вилучення майна [13, с. 368, 370].

Найбільше порушуються права людини під час проведення такої С(Р)Д, як обшук. Так, у системному звіті Ради бізнес-омбудсмена щодо зазначеної проблеми виокремлено чималу низку порушень під час проведення обшуку, зокрема: вилучення на підприємствах значної кількості документів та предметів, не пов'язаних з конкретним кримінальним провадженням (слідчі використовують загальні формулювання в судових ухвалах або вилучають майно без належного обґрунтування); відмова особам, права яких можуть бути обмежені або порушені проведенням обшуку в особистій присутності під час його проведення; проведення обшуків неуповноваженими на це особами, що ставить під сумнів законність отриманих доказів; вилучення в ході обшуків майна, яке не зазначено у відповідній ухвалі суду; непред'явлення в ході обшуку речей та документів, які вилучаються, понятим та нескладання особою, яка проводить обшук, реєстру таких речей, що унеможливлює належний контроль за їх подальшим використанням; висловлення представниками правоохоронних органів погроз та залякувань особам, які працюють на підприємстві, що обшукується; проведення обшуків за адресами, які різняться з указаними у відповідній ухвалі суду, що свідчить про свавільне тлумачення норм КПК України [11, с. 19].

Непоодинокими на практиці стають випадки незаконного вилучення майна під час проведення обшуків у юридичних осіб, що призводить до зупинення їх господарської діяльності, чималих фінансових втрат, а іноді й до банкрутства. Ф. Орищук, Н. Міняйло, Ю. Абібок підкреслюють, що такі обшуки чи вилучення майна в підприємців інколи застосовуються як, так звані, nothing personal, just business (нічого особистого, лише бізнес) з боку силовиків [14].

Особливо непокоять факти маніпуляції з інформацією та документами для отримання ухвал суду на проведення обшуків [15]. Крім того, поширеними стають випадки, за яких під час проведення обшуків навмисно та безпідставно пошкоджується майно, зникають коштовні речі, гроші та інші цінності, а також перебіг заходу відбувається без фіксації в протоколах [16]. Більш того, почастішали факти привласнення вилученого майна уповноваженими службовими особами. Так, 12 червня 2024 р. за ініціативи Київської міської прокуратури та процесуального керівництва Генеральної інспекції Офісу Генерального прокурора було повідомлено прокурору однієї з окружних прокуратур м. Києва про підозру в заволодінні чужим майном у особливо великих розмірах шляхом зловживання ним своїм службовим становищем на підставі ч. 5 ст. 191 КК України. За даними слідства, підозрюваний, будучи прокурором у кримінальному провадженні, заволодів грошовими коштами в сумі понад 4,2 млн грн, які були визнані речовими доказами. Підозрюваний вилучив кошти під час обшуку та зберігав їх у службовому кабінеті [17].

Досліджуючи проблему порушення конституційних прав при застосуванні заходів примусу, окремо слід звернути увагу на зміни кримінального процесуального законодавства України, які були зумовлені збройною агресією проти України. В умовах воєнного стану законодавець передбачив спеціальні процедури для забезпечення оперативності правозастосування, що водночас надмірно обмежило права людини, а іноді призвело до їх порушення. Так, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України в разі введення воєнного стану та за відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею повноважень, передбачених статтями 140, 163, 164, 170, 173, 206, 219, 232, 233, 234, 235, 245–248, 250 та 294 КПК України, такі повноваження покладаються на керівника відповідного органу прокуратури за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором. Дана норма передбачає, що прокурор отримав дискреційні повноваження щодо надання дозволів на проведення чи застосування

низки заходів примусу, зокрема, приводу, арешту майна, проникнення до житла чи іншого володіння особи, обшуку та отримання зразків для проведення експертизи.

Ми підтримуємо позицію С. С. Іванова, М. В. Батлука та П. Г. Козлова щодо обґрунтованої загрози надання таких надзвичайних повноважень керівнику органу прокуратури, оскільки це порушує права і свободи учасників кримінального провадження [18, с. 54, 55]. Доказом такого твердження є рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів «Про накладення дисциплінарного стягнення на керівника Подільської окружної прокуратури м. Києва С. П. Ходаківського» від 31.08.2022 р. № 129дп-22, згідно з яким керівник органу прокуратури, використовуючи повноваження, передбачені п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України, без наявності достатніх підстав виніс низку постанов про проведення обшуків, які відбулися 13.05.2022 р. у м. Львові, під час яких вилучено понад 30 000 доларів США, 99 жорстких дисків, 58 мобільних телефонів та інше майно [19; 20, с. 641]. Даний випадок яскраво доводить факт небезпеки розширення повноважень прокурора в умовах воєнного стану, особливо за відсутності судового контролю.

На нашу думку, створення балансу між забезпеченням ефективного кримінального переслідування та дотриманням конституційних прав людини під час воєнного стану є важливою умовою в кримінальному провадженні. Крім того, ми підтримуємо думку М. В. Корнієнка щодо можливого тимчасового розширення повноважень органів влади за надзвичайних умов функціонування суспільства, але вони не можуть виправдовувати відмову від забезпечення прав людини [21, с. 6].

Дослідження випадків порушення конституційних прав у разі застосування заходів примусу вимагає врахування як інституційних, так і психологічних чинників, що можуть спонукати до дій недотримання правових норм. Доцільно звертати увагу на причини, що спонукають до правозастосовної деформації при застосуванні заходів примусу. Вагомим чинником у формуванні передумов таких порушень стають структурні недоліки в діяльності правоохоронних органів, які часто зумовлюються недосконалістю проведених реформ. Зокрема, звуження прокурорського нагляду призвело до негативних наслідків у сфері досудового розслідування, що спричинило зниження якості доказового процесу, а також послабило контроль за процесуальними діями органів розслідування. Ця тенденція породжує ситуації, за яких не всі порушення прав громадян отримують належну правову оцінку, що, у свою чергу, посилює рівень свавільного правозастосування.

Крім того, на сьогодні в органах досудового розслідування спостерігається відсутність ефективного внутрішнього механізму запобігання порушенням. Дана проблема посилюється тим, що внутрішня корпоративна культура органів розслідування передбачає функціонування неформальної системи замовчування, так званий «блакитний кодекс мовчання». За такої ситуації працівники органів розслідування свідомо уникають розголошення інформації про неправомірні дії своїх колег, а механізми внутрішнього через високий рівень корпоративної солідарності контролю залишаються малоефективними [22].

Крім інституційних чинників, на рівень дотримання прав людини безпосередньо впливає психоемоційний стан правоохоронців. Згідно з науковими дослідженнями Г. О. Чорного та В. С. Ткачова, тривалий вплив стресових чинників, зокрема, постійне емоційне напруження, регулярний контакт зі злочинцями та необхідність прийняття важливих рішень в екстремальних умовах, негативно позначається на психоемоційному стані правоохоронців. Такий вплив формує професійну деформацію особистості, що виявляється у викривленому сприйнятті дійсності, зниженні емпатії, посиленні авторитарної поведінки та відхиленні від етичних і правових норм [23, с. 583]. Д. В. Швець та З. Р. Кісіль підкреслюють, що професійна деформація є результатом надмірної спеціалізації, за якої правоохоронець ототожнює власну діяльність із системою примусу, поступово втрачаючи відчуття соціальної відповідальності перед суспільством. У цьому контексті особливу загрозу становить формування правового цинізму – явища, що веде до раціоналізації порушень прав людини, виправдовуючи їх доцільністю і результативністю кримінального провадження [24, с. 301, 302].

На нашу думку, професійна деформація у слідчих та оперативних працівників є вкрай небезпечним явищем, оскільки з часом вона зумовлює такі деструктивні прояви, як: зловживання владними повноваженнями через зниження критичності до власних дій; автоматизація насильницьких методів роботи, внаслідок чого ігноруються правові гарантії учасника провадження; формування цинічного ставлення до прав та свобод людини, що сприяє толеруванню або виправданню порушень; зниження здатності до критичної само-

оцінки та зменшення сприйнятливості до корекції власної поведінки.

Доречно також зауважити, що незаконне застосування заходів примусу в кримінальному провадженні призводить до комплексних негативних наслідків. Особи, до яких незаконно застосовується примус, стикаються не лише з правовими обмеженнями, а й з суттєвими економічними втратами, короткостроковими чи довгостроковими, але такими, що зачіпають різні сфери життєдіяльності даної особи, ураховуючи її фінансову стабільність, професійну діяльність, соціальний статус, матеріальне благополуччя родини та ін.

Підсумовуючи зазначене, вважаємо за доцільне на підставі аналізу кримінального процесуального законодавства України, узагальнення слідчої та судової практики, а також з урахуванням критичних аспектів правозастосування виокремити основні типові порушення, які виникають під час застосування вищезазначених заходів примусу в кримінальному провадженні, а саме:

а) порушення, пов'язані з обмеженням права власності особи, що ставлять під сумнів законність та пропорційність втручання: безпідставне вилучення майна під час обшуку та подальше незаконне утримання майна; умисне пошкодження майна під час обшуку без обґрунтованої необхідності; вилучення майна, не зазначеного в ухвалі слідчого судді, або вилучення майна третіх осіб без належного процесуального обґрунтування; тривале утримання майна під арештом; незняття арешту з майна після закриття кримінального провадження; неповернення особі тимчасово вилученого майна у випадках, за яких слідчий суддя не задовольнив клопотання про арешт майна; непропорційність арешту майна;

б) порушення процедури проведення слідчих (розшукових) дій: проведення обшуку без ухвали слідчого судді, у випадках, за яких така ухвала є обов'язковою згідно з КПК України; формальне або надумане обґрунтування необхідності обшуку; фальсифікація доказів або створення штучних підстав для вилучення майна під час слідчих (розшукових) дій; порушення процедури роз'яснення прав особам, стосовно яких проводяться слідчі (розшукові) дії, що суперечить засаді належної правової процедури;

в) порушення при здійсненні судового контролю: автоматичне задоволення слідчим суддею, судом клопотань слідчих, прокурорів без критичної оцінки їх обґрунтованості; відсутність мотивування ухвал слідчого судді, суду щодо обмеження прав осіб, що унеможливлює ефективний судовий контроль; ігнорування слідчим суддею, судом доказів незаконності застосування заходів примусу.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що застосування заходів кримінального процесуального примусу в Україні супроводжується численними порушеннями конституційних прав і свобод людини, які мають системний характер. Особливо критичною є ситуація в умовах воєнного стану, коли з метою оперативного реагування на загрози безпеці держави допускається значне розширення повноважень органів досудового розслідування та прокуратури, що відбувається за рахунок звуження процесуальних гарантій особи. Аналіз чинного законодавства, слідчої та судової практики, а також статистичних даних свідчить про наявність структурних вад у механізмах правового захисту, неефективний судовий контроль, зловживання дискреційними повноваженнями та відсутність належної відповідальності за неправомірні дії уповноважених осіб.

Зловживання під час обшуків, арештів майна, тимчасового вилучення речей, фальсифікація доказів і маніпуляції з процесуальними процедурами не лише порушують конкретні права особи, а й підривають основи правової держави, сприяють формуванню атмосфери безкарності та цинічного ставлення до права в цілому. Професійна деформація працівників правоохоронних органів, відсутність внутрішніх запобіжників і неефективність реформ створюють умови для подальшої ескалації таких порушень.

З огляду на це, необхідною умовою для зупинення деградації правозастосовної практики є комплексне реформування механізмів застосування примусових заходів у кримінальному провадженні, посилення незалежного судового контролю, запровадження ефективних інструментів внутрішнього інституційного нагляду та реальне забезпечення пріоритету прав і свобод людини. Лише у такий спосіб можна досягти справжнього балансу між потребами кримінального переслідування та гарантіями прав людини, балансу, без якого неможливе існування правової, демократичної та справедливої держави.

Список літератури:

1. Case of Čakarevic v. Croatia: ECHR, Judgment, 16 April 2018, § 79. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»:[«001-182445»]}

2. Аракелян Р. М. Державний примус у сучасній правовій політиці України : дис. … д-ра філософії. Одеса, 2021. 211 с.

3. Рябчук М. Специфічна сила «слабкої держави»: інституціоналізація авторитаризму в пострадянській Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 4. С. 105–126.

4. Лук'янчиков Є.Д., Ярош І.С., Ланкін С.В. Тенденції справедливого кримінального суду на прикладі політичних справ у розрізі 30-річного шляху України до демократичного суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 255–259.

5. Размєтаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини : навчальний посібник / Ю. С. Размєтаєва. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 364 с.

6. Гритенко О. А. Порушення прав та свобод людини працівником правоохоронного органу: аналіз окремих тенденції кримінального законодавства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 3. С. 50–54.

7. Гладчук Д. Чинники порушення прав людини працівниками Міністерства внутрішніх справ України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 175–179.

8. Андрушко О. В. Теорія та практика юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі: дис. … д-ра юрид. наук. Хмельницький, 2020. 488 с.

9. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2024 рік № 1-к. URL: https://https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024.

10. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. 551 с. URL: https://surl.lu/upjguv

11. Системний звіт «Зловживання повноваженнями з боку правоохоронних органів у їх стосунках з бізнесом». Рада бізнес-омбудсмена. К., 2016. 26 с.

12. Михайленко В. В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук. К., 2019. 281 с.

13. Холостенко А. В., Мандриченко Ж. В. Причини та наслідки проведення одних слідчих (розшукових) дій під виглядом інших. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 367–370.

14. Орищук Ф., Міняйло Н., Абібок Ю. Анатомія пресингу. Що аналіз понад 2000 судових рішень каже про бізнес-клімат в Україні. URL: https://ceej.kse.ua/anatomiya-pressingu/

15. Decision of the ECHR in the case «Dubovych v. Ukraine», 22.07.2021, (applications № 47821/10; 66460/12). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-211863%22]}

16. Баганець О. Порушення прав громадян під час незаконного тримання під вартою, обшуків, арешту майна та НСРД. URL: https://surl.li/lepsus

17. У Києві прокурор заволодів речовим доказом у справі – коштами на суму понад ₴4,2 млн. URL: https://surl.li/xmrozs

18. Іванов С. С., Батлук М. В., П. Г. Козлова. Проблеми дотримання прав та свобод людини в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Правова позиція.* 2022. № 3 (36). С. 52–57.

19. Рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів «Про накладення дисциплінарного стягнення на керівника Подільської окружної прокуратури міста Києва Ходаківського С.П.» від 31.08.2022 №129дп-22. URL: https://kdkp.gov.ua/decision/2022/08/31/2808.

20. Сліпенюк Т. М. Практика ЄСПЛ щодо зловживання процесуальними повноваженнями у кримінальному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 639–643.

21. Корнієнко М. В. Концепт забезпечення людських прав у надзвичайних умовах. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2022. № 3. С. 3–7.

22. Як незалежні установи можуть змусити поліцію нести відповідальність. URL: https://surl.lu/hldsqz

23. Чорний Г. О., Ткачов В. С. До питання професійної деформації особистості працівників правоохоронних органів: причини та шляхи подолання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 583–585.

24. 24. Швець Д. В., Кісіль З. Р. Професійна деформація співробітників Національної поліції України: юридико-психологічний вимір. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 3. С. 301–305.

Tarasiuk S. M. VIOLATION OF CONSTITUTIONAL RIGHTS OF INDIVIDUALS WHEN APPLYING COERCIVE MEASURES IN CRIMINAL PROCEEDINGS: SYSTEMIC DEFORMATION AND CHALLENGES IN THE CONTEXT OF MARTIAL LAW

The article examines the complex and multidimensional problem of violations of constitutional rights and freedoms of individuals in the application of criminal procedural coercion measures, with an emphasis on practice under martial law. Attention is drawn to the underlying causes of the deformation of law enforcement

activities, including institutional shortcomings in the law enforcement system, professional deformation of its employees, reduced effectiveness of prosecutorial oversight, and systemic legal indifference on the part of state institutions. Based on an analysis of current criminal procedural legislation, statistical data, investigative and judicial practice, there is evidence of persistent human rights violations in the form of unlawful seizure of property, unjustified searches, temporary seizure of property without subsequent referral to an investigating judge, falsification of evidence, superficial judicial control, as well as numerous abuses of power by employees of pre-trial investigation authorities. Particular attention is paid to criticism of law enforcement under Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which granted prosecutors extraordinary powers to authorise coercive measures in the absence of investigative judges. It has been proven that such practice poses a threat to the fundamental rights of participants in criminal proceedings, contradicts the principle of the rule of law and creates preconditions for the legalisation of arbitrariness. The article provides a number of examples of real offences committed under the cover of martial law, which demonstrates the danger of discretionary expansion of the powers of pre-trial investigation authorities.

It has been argued that the use of coercive measures cannot be justified purely on the grounds of expediency or effectiveness of the investigation, as such logic leads to the degradation of the legal order, the creation of an atmosphere of impunity and the undermining of public confidence in the institutions of justice. The need to ensure a balance between the interests of criminal prosecution and the protection of human rights and freedoms, the introduction of real procedural guarantees, effective internal control in pre-trial investigation authorities and the establishment of judicial control that performs a real function of legal protection is emphasised. It was proposed to classify typical violations into categories: restrictions on property rights, violations during investigative (search) activities, and shortcomings in judicial control. The systematic nature of such violations and their socio-legal consequences were noted.

Key words: *criminal proceedings, constitutional rights, coercive measures, seizure of property, search, judicial control.*

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/23

Барган С. С.
Криворізький навчально-науковий інститут
Донецького державного університету внутрішніх справ

Авраменко О. О.
Криворізький навчально-науковий інститут
Донецького державного університету внутрішніх справ

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ДІЇ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті досліджено практику Європейського суду з прав людини щодо дотримання державами-учасницями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод своїх зобов'язань у період дії особливих правових режимів. Обґрунтовано, що навіть за умов загрозливих викликів (збройних конфліктів, терористичних атак, надзвичайних ситуацій) держави не можуть повністю скасувати або відмовитися від дотримання фундаментальних прав і свобод людини. Звернуто увагу, що відповідно до статті 15 Конвенції можливість відступу від зобов'язань обмежується трьома умовами: наявністю реальної загрози життю нації, відповідністю заходів принципам необхідності й пропорційності, а також їх несуперечністю іншим міжнародним зобов'язанням. Вказано, що практика ЄСПЛ є ключовим джерелом для визначення меж допустимості державного втручання в права людини в умовах особливих правових режимів. Доведено, що навіть при відсутності офіційного відступу від Конвенції ЄСПЛ здійснює оцінку дій держави з урахуванням міжнародного гуманітарного права. Встановлено, що Практика ЄСПЛ щодо застосування ст. 15 Конвенції є різноманітною і свідчить про те, що Суд ретельно розглядає кожен окремий випадок. Він оцінює, чи дійсно існувала суспільна небезпека, чи були заходи, що призвели до обмеження прав, абсолютно необхідними для подолання цієї загрози, а також чи не перевищували вони межі, виправдані потребами ситуації. Нерідко ЄСПЛ визнає порушення прав людини, підкреслюючи недостатність формального посилання держав на надзвичайний стан без доведення гострої необхідності застосування щодо особи конкретних заходів. Зазначено, що практика ЄСПЛ акцентує на обов'язку держав забезпечити мінімальний обсяг прав, таких як право на життя, заборона катувань, доступ до правосуддя тощо. Зроблено підсумок, що практика ЄСПЛ сприяє утвердженню принципу верховенства права, формуванню стандартів пропорційного реагування держави на загрози без порушення основоположних прав, що має визначальне значення для удосконалення національного правозастосування в умовах особливих правових режимів.

Ключові слова: *міжнародне право, Конвенція, права людини, особливі правові режими, воєнний стан, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ЄСПЛ.*

Постановка проблеми. У сучасних реаліях, коли спостерігається зростання кількості збройних конфліктів та інших форм надзвичайних ситуацій у різних регіонах світу, особливої актуальності набуває проблема забезпечення ефективних гарантій прав і свобод людини. Зазначені виклики змушують держави вдаватися до встановлення особливих правових режимів, у тому числі воєнного стану, що тягне за собою ризики істотного обмеження або навіть скасування прав і свобод. Проте міжнародне право, зокрема положення статті 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), покликано встановити відповідні межі

таких відступів, наголошуючи на принципах пропорційності та недопустимості обмеження прав, які мають абсолютний характер (наприклад, заборона катувань чи право на життя). У цьому контексті практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо застосування ст. 15 Конвенції набуває особливої ваги. Вона не лише конкретизує допустимі межі обмеження прав у кризових ситуаціях, а й сприяє зміцненню принципу верховенства права навіть в умовах дії особливих правових режимів. Рішення ЄСПЛ демонструють, що в основі будь-яких заходів, які вживає держава, мають залишатися повага до гідності особи, юридична визначеність та дієвість правового захисту. Саме тому аналіз прецедентної практики ЄСПЛ є необхідною передумовою для формування належної правозастосовної моделі, яка забезпечуватиме баланс між вимогами збереження національної безпеки та охороною прав людини в умовах дії особливих правових режимів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У доктрині міжнародного права питанням допустимості відступу держав від зобов'язань щодо дотримання прав і свобод людини в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема воєнного стану, приділено значну увагу. Це особливо актуалізувалося у зв'язку із запровадженням в Україні правового режиму воєнного стану внаслідок збройної агресії російської федерації. У цьому контексті важливим є науковий доробок таких науковців, як С. С. Андрейченко, Л. М. Андрусів, Є. Є. Борисов, К. О. Дубова, Л. В. Міхневич, О. Г. Остапенко, О. М. Пилип'юк, А. П. Сахно, О. В. Таран, та інших, які зосередилися на аналізі правової природи та меж застосування ст. 15 Конвенції, що відіграло суттєву роль у формуванні теоретичних засад правового регулювання відступу від міжнародних зобов'язань у кризових умовах. Разом із тим варто констатувати, що більшість наявних досліджень мають переважно теоретико-правовий характер і не супроводжуються системним аналізом практики ЄСПЛ щодо застосування ст. 15 Конвенції. Такий аспект залишається недостатньо висвітленим, незважаючи на його надзвичайну вагу для забезпечення ефективного правозастосування, особливо в державах, які перебувають у стані збройного конфлікту та запровадили особливі правові режими. У зв'язку з цим виникає об'єктивна потреба у ґрунтовному дослідженні прецедентної практики ЄСПЛ як джерела правових орієнтирів для національних органів влади при реалізації і захисті прав і свобод людини в умовах особливих правових режимів.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження практики ЄСПЛ щодо дотримання прав і свобод людини в умовах дії особливих правових режимів, зокрема в контексті застосування положень ст. 15 Конвенції. Такий аналіз спрямований на виявлення правових стандартів, яких мають дотримуватися держави, навіть у періоди надзвичайної загрози, а також на обґрунтування необхідності їх імплементації у національну правозастосовну практику, що сприятиме вдосконаленню вітчизняного правозастосування в частині дотримання прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі держави стикаються з постійним викликом: необхідністю знайти баланс між забезпеченням національної безпеки та захистом індивідуальних прав і свобод. Ця проблема стає особливо актуальною під час дії особливих правових режимів, таких як надзвичайний або воєнний стан. У такі періоди, коли нація, територіальна цілісність або конституційний лад опиняються під загрозою, як правило, національне законодавство дозволяє тимчасово обмежувати певні права і свободи. Проте навіть у найскладніші часи демократична держава не може повністю відмовитися від своїх зобов'язань перед людиною, і дотримання основних прав і свобод залишається незмінною вимогою.

Відповідно до ст. 15 Конвенції, у разі війни чи іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, держава може вживати заходів, які відступають від зобов'язань за Конвенцією, але виключно в тій мірі, яка обумовлена гостротою ситуації, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим міжнародним зобов'язанням держави [1]. Враховуючи зазначену вимогу, ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово перевіряв дотримання балансу інтересів суспільства і держави, з урахуванням зовнішніх загрозливих обставин.

Умови, за яких такий відступ вважається правомірним, є чітко окресленими і водночас обмеженими, що забезпечує баланс між потребами державної безпеки та міжнародними стандартами прав людини. Згідно з текстом Конвенції та практикою ЄСПЛ, застосування ст. 15 можливе лише за наявності таких кумулятивних умов: 1) відступ можливий лише під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації. ЄСПЛ підкреслює, що така небезпека має бути реальна, глибока та загальна за своїм характером, тобто впливати не лише на окремі регіони чи сфери, а на функціонування держави в цілому, 2) будь-які обмеження прав повинні бути пропорцій-

ними, строго обґрунтованими та тимчасовими, суд завжди оцінює, чи дійсно було необхідно відступити саме в такому обсязі від тих чи інших прав; 3) заходи не повинні суперечити іншим міжнародним зобов'язанням держави, що включає, зокрема, дотримання загальновизнаних норм міжнародного гуманітарного права, заборону катувань, заборону смертної кари тощо [2, с. 371].

Практика ЄСПЛ щодо застосування ст. 15 Конвенції є різноманітною і свідчить про те, що Суд ретельно розглядає кожен окремий випадок. Він оцінює, чи дійсно існувала суспільна небезпека, чи були заходи, що призвели до обмеження прав, абсолютно необхідними для подолання цієї загрози, а також чи не перевищували вони межі, виправдані потребами ситуації.

У контексті дії особливих правових режимів перед державою постає подвійне завдання: ефективно реагувати на загрози шляхом впровадження необхідних обмежувальних заходів і водночас забезпечувати гарантований мінімальний набір прав людини, запобігаючи зловживанням та надмірному втручанню в особисте життя громадян. Аналіз практики ЄСПЛ у цій сфері є надзвичайно важливим для розуміння меж допустимого відступу від конвенційних зобов'язань та для вдосконалення національного законодавства, яке б відповідало міжнародним стандартам захисту прав людини, навіть у найскладніших обставинах. Це дозволить отримати відповідні орієнтири для національних судів та органів державної влади щодо дотримання балансу між публічними інтересами та індивідуальними правами та свободами, підкреслюючи, що захист прав людини є фундаментальною цінністю, від якої не можна відмовитися навіть у часи найбільших випробувань.

У практиці ЄСПЛ відступ від зобов'язань за Конвенцією дуже часто розглядається в контексті застосування ст. 5 Конвенції, яка гарантує право на свободу та особисту недоторканість. Це є цілком обґрунтованим, адже, на відміну від низки інших прав, що можуть бути обмежені в умовах надзвичайної ситуації, право на свободу підлягає обмеженню лише у чітко визначених випадках, передбачених Конвенцією [3, с. 294]. Саме тому ЄСПЛ особливо уважно оцінює, чи дії держави в межах надзвичайного чи воєнного стану відповідають критеріям «необхідності» та «пропорційності» у розумінні ст. 15 Конвенції. Показовим прикладом є справа Hassan v. the United Kingdom. Хоча формально держава-відповідач не здійснила декларації про відступ відповідно до ст. 15 Конвенції, ЄСПЛ не залишив цю обставину поза увагою. Встановлено, що події мали місце в умовах міжнародного збройного конфлікту (війна в Іраку), і тому у своїй правовій оцінці взяв до уваги норми міжнародного гуманітарного права. Таким чином, навіть за відсутності офіційного відступу від зобов'язань, Суд визнав за необхідне тлумачити положення ст. 5 Конвенції в контексті збройного конфлікту, враховуючи специфіку правових режимів, передбачених Женевськими конвенціями 1949 року [4]. Фактичні обставини справи стосувалися затримання особи – пана Тарека Хассана, якого британські війська взяли під варту в Іраку, знайшовши його зі зброєю в руках. Його було перевезено до центру затримання, допитано та згодом звільнено. Заявник стверджував, що його затримання порушувало ст. 5 Конвенції, оскільки не ґрунтувалося на жодній із передбачених підстав для позбавлення свободи. ЄСПЛ визнав, що Конвенція не перестає діяти в умовах війни, але підкреслив, що її положення мають тлумачитися у світлі міжнародного гуманітарного права, яке регулює позбавлення свободи комбатантів і цивільних осіб під час збройного конфлікту. У результаті ЄСПЛ дійшов висновку, що затримання не порушило ст. 5 Конвенції, оскільки було здійснене відповідно до норм гуманітарного права, яке визнає затримання як засіб запобігання участі в бойових діях [3, с. 294]. Таким чином, відсутність формального відступу від Конвенції не виключає адаптацію правового аналізу Судом до реалій збройного конфлікту, за умови, що дії держави відповідають міжнародно-правовим стандартам, зокрема у сфері міжнародного гуманітарного права. Це не суперечить логіці ст. 15 Конвенції, навіть якщо вона формально не застосовується, і підкреслює значення єдиної системи захисту прав людини у різних правових режимах.

Також доречним прикладом є рішення ЄСПЛ у справі «Lawless v. Ireland», у якому суд визнав утримання під вартою особи ґрунтованим на праві на відступ від зобов'язань, належним чином здійсненим урядом Ірландії відповідно до ст. 15 Конвенції. Суд встановив, що здійснене затримання особи без судового рішення у зв'язку з діяльністю Ірландської республіканської армії було допустимим через реальну загрозу національній безпеці. Проте наголошено, що будь-який такий відступ має бути пропорційним і тимчасовим [5].

Водночас рішення ЄСПЛ навіть попри положення ст. 15 Конвенції в переважній більшості випадків говорять про необхідність забезпечення мінімальних гарантій дотримання прав, свобод і законних інтересів людини. Внаслідок

чого нерідко констатує порушення ст. 5 та інших положень Конвенції. Яскравим прикладом слугує справа «Aksoy v. Turkey», в якій ЄСПЛ визнав порушення ст. 5 Конвенції (право на свободу та особисту недоторканність), оскільки заявника утримували без суду понад 14 днів без доступу до адвоката. Попри посилання Туреччини на запроваджений надзвичайний стан, ЄСПЛ підкреслив, що навіть під час дії надзвичайного стану держава зобов'язана гарантувати мінімальні процесуальні гарантії [6].

Іншим прикладом може слугувати справа «A. and Others v. the United Kingdom», яка справа стосувалася утримання іноземців без обвинувачення за підозрою у терористичній діяльності після терактів 11 вересня 2001 року. При цьому уряд обґрунтовував, що ст. 5 Конвенції дозволяє балансувати між правом на свободу та захистом національної безпеки від терористичної загрози, але ЄСПЛ у дійшов висновку, що обставини, які відступають від положень ст. 15 Конвенції, оцінюються на основі гостроти ситуації. Попри доводи і посилання уряду на загрозливий стан для країни, ЄСПЛ визнав порушення ст. 5 Конвенції, зазначивши, що нерівність у підході до громадян і негромадян є дискримінаційною та непропорційною навіть в умовах загрози тероризм [7].

Наступним прикладом є справа «Al-Jedda v. the United Kingdom», в межах якої заявник був затриманий в Іраку британськими силами без висунутого обвинувачення. ЄСПЛ встановив, що мало місце порушення ст. 5 Конвенції, незважаючи на воєнні дії, підкресливши, що жодні особливі обставини не можуть звести нанівець дію гарантій особистої свободи. Разом з тим було наголошено, що навіть у складних умовах збройного конфлікту держави повинні дотримуватись основоположних гарантій Конвенції, якщо не здійснили офіційний відступ і не довели сувору необхідність такого обмеження [8].

Розгляд конкретних справ Європейського суду з прав людини, таких як «Lawless v. Ireland», «Aksoy v. Turkey», «A. and Others v. the United Kingdom» та «Al-Jedda v. the United Kingdom», демонструє неоднозначність підходів до обмеження прав. У кожному з цих випадків Суд ретельно оцінює реальну загрозу, адекватність вжитих заходів, наявність процесуальних гарантій та запобігання дискримінації. Хоча в деяких випадках ЄСПЛ допускав тимчасові обмеження, у більшості з них було зафіксовано порушення положень Конвенції, що свідчить про обмежене і контрольоване застосування ст. 15. Разом з тим ЄСПЛ неодноразово визнавав допустимість обмежень певних прав під час боротьби з тероризмом або в умовах збройних конфліктів, але водночас критикував надмірні або невиправдані обмеження, які не мали прямого зв'язку з подоланням надзвичайної ситуації або тривали довше, ніж це було необхідно. ЄСПЛ зважає не лише на формальне оголошення певного правового режиму, але й на реальний стан справ та його об'єктивне сприйняття.

Питання дотримання прав, свобод та законних інтересів особи в умовах особливих правових режимів є надзвичайно складним і водночас актуальним. Сучасна практика демонструє, що держави, опинившись у ситуаціях надзвичайного стану чи збройного конфлікту, намагаються вжити ефективних заходів для забезпечення національної безпеки. Однак ця необхідність не повинна призводити до ігнорування міжнародних зобов'язань у сфері прав людини, що є особливо важливим у контексті правової держави.

Тому, особливі правові режими (воєнний стан, надзвичайний стан) не скасовують вимоги дотримання основоположних прав, свобод і законних інтересів людини, а лише дозволяють тимчасові й пропорційні обмеження. Відповідно до практики ЄСПЛ ст. 15 Конвенції має обережне застосування. Навіть під час війни держави зобов'язані забезпечувати дотримання мінімальних прав, зокрема права на життя, заборону катувань, доступу до справедливого суду та ефективний засіб правового захисту. Безумовно, практика ЄСПЛ має важливе значення для формування міжнародних стандартів правового захисту, які мають бути орієнтиром для правових систем різних держав у перехідних і кризових ситуаціях.

Ключовим критерієм законності обмежень є забезпечення мінімального обсягу прав, які не можуть бути порушені навіть у надзвичайних умовах. Серед таких прав – право на життя, заборона катувань, рабства тощо. До них також належать процесуальні права, що стосуються доступу до справедливого суду, ефективних засобів правового захисту, свободи особи тощо. Відсутність таких гарантій часто є підставою для визнання порушення прав, незалежно від ситуації в країні. При цьому ЄСПЛ визнає важливість захисту публічного порядку і національної безпеки, але підкреслює, що не можна допускати свавілля та дискримінаційні практики щодо порушення фундаментальних прав і свобод людини. Позиція ЄСПЛ полягає в утвердженні верховенства права навіть у найскладніших умовах, тому міжнародні

стандарти повинні слугувати орієнтиром для національних правових систем.

Висновки. У контексті дії особливих правових режимів перед державою постає подвійне завдання: ефективно реагувати на загрози, застосовуючи необхідні обмежувальні заходи, та водночас забезпечувати гарантований мінімальний набір прав людини, не допускаючи зловживань та надмірного втручання в особисте життя громадян. Аналіз практики ЄСПЛ у цій сфері є надзвичайно важливим для розуміння меж дозволеного відступу від конвенційних зобов'язань та розробки національного законодавства, яке б відповідало міжнародним стандартам захисту прав людини навіть у найскладніших обставинах. Він надає орієнтири для національних судів та органів влади щодо того, як дотримуватися балансу між публічними інтересами та індивідуальними свободами, підкреслюючи, що захист прав людини є фундаментальною цінністю, від якої не можна повністю відмовитися навіть у часи найбільших випробувань.

В рамках особливих правових режимів права людини не можуть бути скасовані. Вони можуть підлягати певним обмеженням, але лише на основі принципів необхідності, пропорційності та законності. Позиція ЄСПЛ полягає в утвердженні верховенства права навіть у найскладніших умовах, тому міжнародні стандарти повинні слугувати орієнтиром для національних правових систем.

Список літератури:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 30.05.2025).

2. Максимович Д. В., Кривонос М. В. Проблемні питання захисту та дотримання прав і свобод людини в умовах воєнного стану. Правова система України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану. *(Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Державний університет «Київський авіаційний інститут», 21 лютого 2025 р.).* 2025. С. 368–372.

3. Третьяков Д. М. Відступ від зобов'язань за статтею 15 Європейської конвенції з прав людини. Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір: (*Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2023 р.*). 2023. С. 293–295.

4. Case of Hassan v. the United Kingdom, № 29750/09, 16.09.2014. URL: https://surl.li/gxucwt (дата звернення: 30.05.2025).

5. Case of Lawless v. Ireland, № 332/57, 01.07.1961. URL: https://surl.li/mblmol (дата звернення: 30.05.2025).

6. Case of Aksoy v. Turkey, № 21987/93, 18.12.1996. URL: https://surl.li/gqjkso (дата звернення: 30.05.2025).

7. Case of A. and Others v. The United Kingdom, №3455/05,19.02.2009. URL: https://surli.cc/pmtkag (дата звернення: 30.05.2025).

8. Case of Al-Jedda v. The United Kingdom, № 27021/08, 07.07.2011. URL: https://surl.li/ohyomi (дата звернення: 30.05.2025).

Barhan S. S., Avramenko O. O. RESPECT FOR HUMAN RIGHTS UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES: THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

The article examines the practice of the European Court of Human Rights regarding the compliance of the member states of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms with their obligations during periods of special legal regimes. It is argued that even in the face of threatening challenges (armed conflicts, terrorist attacks, emergencies), states cannot completely abolish or refuse to comply with fundamental human rights and freedoms. It is noted that, in accordance with Article 15 of the Convention, the possibility of derogating from obligations is limited by three conditions: the existence of a real threat to the life of the nation, the compliance of measures with the principles of necessity and proportionality, and their consistency with other international obligations. It is stated that the practice of the ECHR is a key source for determining the limits of permissible state interference with human rights under special legal regimes. It has been proven that even in the absence of an official derogation from the Convention, the ECHR assesses the actions of the state taking into account international humanitarian law. It has been established that the practice of the ECHR regarding the application of Article 15 of the Convention is diverse and indicates that the Court carefully considers each individual case. It assesses whether there was indeed a public danger, whether the measures that led to the restriction of rights were absolutely necessary to overcome this threat, and whether they exceeded the limits justified by the needs of the situation. The ECHR often recognizes human rights

violations, emphasizing the inadequacy of states' formal references to a state of emergency without proving the urgent need to apply specific measures to a person. It is noted that the practice of the ECHR emphasizes the obligation of states to ensure a minimum level of rights, such as the right to life, the prohibition of torture, access to justice, etc. It is concluded that the practice of the ECHR contributes to the establishment of the principle of the rule of law and the formation of standards for a proportionate response by the state to threats without violating fundamental rights, which is of decisive importance for improving national law enforcement under special legal regimes.

Key words: *international law, Convention, human rights, special legal regimes, martial law, Conventions for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ECHR.*

УДК 341.171
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/24

Жибак А. А.
Державний торговельно-економічний університет

ЦИФРОВІ ГЕЙТКІПЕРИ ЯК ВИКЛИК ЄВРОПЕЙСЬКІЙ МОДЕЛІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМ

Стаття присвячена дослідженню феномену цифрових гейткіперів як виклику традиційній європейській моделі правового регулювання онлайн-платформ. Наголошено на актуальності теми, зумовленій стрімким зростанням впливу великих онлайн-платформ на економічні, соціальні та правотворчі процеси в Європейському Союзі (далі – ЄС).

У статті акцентовано увагу на ключових проблемах, що зумовили активізацію регуляторних ініціатив щодо функціонування великих онлайн-платформ, зокрема зростання їхньої економічної влади, домінування на цифровому ринку ЄС, обмеження конкуренції та негативні наслідки для бізнес-користувачів і споживачів. Обґрунтовано концепцію цифрового гейткіпера та доведено, що традиційні інструменти конкурентного права є недостатніми для ефективного регулювання такої категорії платформ, що зумовлює потребу в спеціалізованих нормативних підходах.

У статті наголошено, що відповіддю на зростаючу проблему цифрових гейткіперів та пов'язані з нею виклики для конкуренції на ринку онлайн-послуг стало ухвалення Закону про цифрові ринки (англ. Digital Markets Act, далі – DMA). Ex ante регулювання, закріплене у положеннях DMA, розглядається як інструмент правового впливу, який спрямований на превентивне стримування зловживань з боку цифрових гігантів. Проаналізовано специфіку зобов'язань ex ante, передбачених DMA, із розкриттям потенційних позитивних ефектів їхнього впровадження для конкуренції та прозорості ринку, а також можливих негативних наслідків для інноваційного розвитку та гнучкості бізнес-моделей цифрових платформ. Розкрито специфіку закріплення зобов'язань гейткіперів у приписах DMA та розглянуто види відповідальності за їх порушення. Автор проаналізував інституційну роль Європейської комісії (далі – ЄК), як центрального суб'єкта, відповідального за імплементацію положень DMA.

Висновки містять узагальнення щодо антиконкурентних ризиків, пов'язаних із зростанням економічної влади великих онлайн-платформ, що зумовило необхідність нової регуляторної моделі. Автор підкреслює, що ефективність застосування DMA потребує подальшого розвитку правової конструкції та посилення взаємодії між інституціями ЄС і зацікавленими сторонами. Перспективним напрямом подальших досліджень визначено оцінку ефективності інструментів регулювання ex ante в динаміці їх практичного застосування.

Ключові слова: *онлайн-платформи, гейткіпери, регулювання ex ante, цифрові послуги, DMA, ЄС.*

Постановка проблеми. Глобальна імплементація цифрових технологій в управлінські та бізнесові практики зумовила необхідність розробки комплексних нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення правової визначеності, захист інтересів учасників цифрової економіки та мінімізацію потенційних ризиків. Серед трьох основних сучасних моделей цифрового регулювання – американської, китайської та європейської – остання вирізняється людиноцентричним підходом до регулювання, який базується на принципах захисту фундаментальних прав та забезпечення справедливості ринкових відносин. Незважаючи на те, що Європа в значній мірі пропустила цифрову революцію, яка була спричинена перевагами Інтернету, а ЄС виявився слабшим у нових технологіях, порівняно із американськими чи азійськими [1, с. 5, 24], аналіз глобальної цифрової конкуренції повинен охоплювати не лише аспект технологічної переваги, а й протистояння щодо нормативних принципів та регуляторних механізмів, які визначають структуру цифрової економіки.

Системний виклик усталеній європейській моделі правового регулювання створює здатність великих онлайн-платформ концентрувати ринкову владу, модифікувати правила доступу до цифрових послуг та одночасно виступати і посередниками, і учасниками ринку. Запровадження нової моделі *ex ante* регулювання піднімає низку

складних питань: від визначення меж повноважень гейткіперів – до ефективності механізмів контролю, взаємодії регуляторів та забезпечення балансу між інноваційним розвитком і конкуренцією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових колах проблема правового регулювання діяльності цифрових гейткіперів набуває дедалі більшого значення і слід констатувати, що основна маса публікацій з цієї тематики представлена зарубіжними авторами, серед яких – Маріо Драгі, Ахмад Асадулла, Ісам Фаїк, Атрей Канканхаллі, Дем'єн Жерадін, Жак Кремер, Ів-Александр де Монжуа, Хайке Швейцер, Олесь Андрійчук, Стівен Кінселла, Карла Перка Лопес, Фрізо Бостоен, Бен Бредшоу, Пітер Херрік, Шейя Жабуїн, Фіона Скотт Мортон, Бьорн Лундквіст. З-поміж українських науковців, які досліджують проблематику цифрової економіки, на особливу увагу заслуговують напрацювання В. Ляшенка, О. Вишневського, А. Герасименко, Н. Мазаракі, В. Лагутіна.

Дослідження ґрунтується на аналізі нормативно-правових приписів DMA та положень правозастосовних актів ЄС, пов'язаних із застосуванням до онлайн-платформ відповідальності за антиконкурентну поведінку.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей нормативно-правової регламентації діяльності цифрових гейткіперів у контексті європейської моделі правового регулювання онлайн-платформ з урахуванням сучасних викликів цифровізації та трансформації антимонопольної політики в ЄС.

Виклад основного матеріалу. Протягом останніх двох з половиною десятиліть у ЄС спостерігається системний розвиток ініціатив, орієнтованих на досягнення цифрового суверенітету та удосконалення механізмів правового регулювання цифрових послуг. Знаковим кроком стало ухвалення Європейським парламентом і Радою ЄС 14.09.2022 DMA, що набув чинності 02.05.2023 [2] та запроваджує обов'язкові правила для онлайн-платформ, яким надано статус гейткіперів (англ. *gatekeepers*).

Онлайн-платформа є різновидом цифрової платформи, а визначення останньої формулюються вітчизняними та зарубіжними дослідниками з урахуванням технологічних характеристик або правових чи комерційних аспектів: 1) це програмні або програмно-технічні засоби, що забезпечують доступ третіх осіб до цифрового середовища, в якому відбувається взаємодія та інша діяльність таких осіб, здійснюється розробка або функціонує їх програмне забезпечення, або реалізуються їх товари, роботи чи послуги; 2) це розширювана кодова база програмної системи, яка надає основну функціональність для модулів, що взаємодіють з нею, а також інтерфейси для цієї взаємодії; 3) це двосторонні мережі, що сприяють взаємодії між окремими, але взаємозалежними групами користувачів, такими як покупці та постачальники [3]; 4) це сукупність реєстрів суб'єктів і об'єктів різних комунікацій (споживачів, виробників, послуг тощо), алгоритмів їх взаємодії і сховищ даних, здійснених між ними транзакцій, яка діє онлайн [4, с. 31]. До онлайн-платформ належать вебсайти, мобільні додатки, операційні системи, цифрові помічники чи онлайн-сервіси, які: дозволяють користувачеві генерувати контент, доступний для перегляду іншими користувачами; сприяють пропозиції, продажу, купівлі, оплаті або доставці товарів чи послуг; дозволяють здійснювати пошук або запити, що передбачають отримання великого обсягу інформації тощо.

Тенденція до масштабного використання онлайн-платформ спостерігається у ЄС з другої половини 2010-х рр., що пояснюється їхньою високою ефективністю та зручністю. Разом з тим, дослідження компетентних державних органів та міжнародних організацій виявили ряд проблеми, які зумовили активізацію регуляторних ініціатив на ринку онлайн-платформ: використання останніми позицій гейткіперів для збереження ринкової влади та посилення власного домінування, що включає контроль доступу на ринки нових учасників; отримання необґрунтованої вигоди; нав'язування жорстких угод; збір та використання персональної інформації користувачів; зменшення інновацій; обмеження споживачів у виборі; неможливість природного змагального процесу для досягнення конкурентних результатів, зважаючи на економічні особливості цифрових ринків [5, с. 9–10].

Домінування онлайн-платформ на цифрових ринках стало новою концепцією гейткіпера у правотворчій практиці. Економічні дослідження оперують поняттям «гейткіпер» у межах як вузького, так і широкого підходу до його розуміння: 1) підприємство, яке визначає, хто може пройти через «ворота», тобто контролює доступ групи користувачів до певних товарів, інформації чи іншої групи користувачів; 2) посередник, який фактично контролює доступ до критично важливих груп користувачів по обидва боки платформи, які неможливо отримати іншим способом, і, як

наслідок, може втручатися у поведінку контрагентів та нав'язувати правила, яких вони не можуть уникати; 3) підприємство, яке контролює потік і доступність інформації та структурує цифрове середовище [6, с. 2–5]; 4) онлайн-платформа, тобто цифровий сервіс, який сприяє взаємодії через Інтернет між двома або більше різними, але взаємозалежними групами користувачів [7]. З наведених визначень бачимо, що сутність гейткіпера полягає головним чином в економічній владі на ринку: нав'язуванні власних правил контрагентам, контролі над цифровими даними та доступом користувачів до певних товарів, послуг чи інших груп користувачів.

Традиційні підходи до захисту економічної конкуренції на цифрових ринках виявилися неефективними щодо великих онлайн-платформ, які мають значну ринкову владу і у відносинах із споживачами, і у відносинах із суб'єктами господарювання, які пропонують свої товари та послуги на цих онлайн-платформах [8, с. 39]. Застосування інституту зловживання монопольним становищем щодо великих онлайн-платформ стало практично неможливим через специфіку цифрових ринків, проблемне визнання меж ринку [9, с. 62–65], а також тривалість розслідувань та притягнення до відповідальності за спотворення економічної конкуренції [10]. Більше того, практика антимонопольних розслідувань та розгляду апеляцій в судах свідчать про те, що, беручи до уваги особливості цифрового ринку, ЄК не проводила розслідування у тих випадках, коли передбачала неможливість кваліфікувати поведінку онлайн-платформи, як домінуючу в розумінні традиційного конкурентного права ЄС. Така ситуація компенсувалася судовими провадженнями щодо онлайн-платформ на національному рівні.

Вищевказані проблеми привели до ухвалення DMA з асиметричним регулюванням, звужуючи адресатів зобов'язань до окремих суб'єктів господарювання (на противагу традиційному конкурентному праву), які відповідають певним вимогам. За змістом ст. 3 (1, 2) DMA [2] статус гейткіпера залежить від трьох якісних критеріїв: 1) значний вплив на внутрішній ринок; 2) надання основних послуг платформи; 3) міцне становище на ринку з такою ж перспективою у найближчому майбутньому. Кожен з якісних критеріїв включає кількісні пороги, у разі виконання яких якісний критерій вважається досягнутим, а у разі досягнення усіх критеріїв онлайн-платформа кваліфікується ЄК як гейткіпер.

Набуття онлайн-платформою статусу гейткіпера відповідно до процедури, закріпленої у ст. 3 DMA [2], має наслідком накладення на нього спеціальних зобов'язань, які стосуються однієї чи декількох основних послуг платформи, з метою забезпечення існування конкурентних і справедливих цифрових ринків ЄС. Саме конкурентність і справедливість, зміст яких розкривається у п.п. 32, 33 DMA [2], можна розглядати як атрибути правомірної поведінки гейткіперів, що є результатом належної реалізації зобов'язань.

Невід'ємним компонентом концепції гейткіпера є основні послуги платформи. Передумовою для поширення регуляторного впливу DMA на відповідну цифрову послугу є її належність до категорії основних платформних послуг, приблизний перелік яких зазначений у ст. 2 DMA [2], подекуди з посиланням на інші нормативно-правові акти ЄС. Основні послуги, що надаються платформами, відіграють роль «цифрових воріт» до базових сегментів сучасної економіки, оскільки забезпечують доступ споживачів та бізнес-користувачів до товарів і послуг. Такий масштаб охоплення, попри свою потенційну економічну силу, сам по собі не розглядається як порушення чи проблема з погляду конкурентного регулювання. Занепокоєння щодо можливої недобросовісної конкуренції виникають тоді, коли основні послуги платформи стають обов'язковим шлюзом, тобто гейткіпером.

Серед інструментів, передбачених DMA з метою підвищення рівня конкуренції на цифрових ринках, центральне місце посідає трансформація регуляторного підходу – від традиційного антимонопольного втручання *ex post*, що застосовується після встановлення факту порушення, до превентивного регулювання *ex ante*, спрямованого на запобігання антиконкурентній поведінці.

Порівнюючи обидва типи регулювання, варто зауважити, що регулювання *ex post* призначене виключно для захисту конкуренції. Воно може призвести до впровадження структурних засобів щодо правового захисту, передбачає одноразові втручання та має вузько спрямовані цілі, використовуючи обмежений спектр інструментів.

Накладання зобов'язань *ex ante*, як поведінкових засобів правової охорони ринку ЄС від негативної ділової практики, має тенденцію попереджати передбачувану небажану поведінку гейткіперів, а також не тільки захищає внутрішньо- та міжплатформенну конкуренцію, але і сприяє їй, що приводить до активізації інноваційної діяльності на цифрових ринках.

Заради справедливості потрібно зауважити на тому, що у правовій доктрині знайшли належне обґрунтування як сильні, так і слабкі сторони кожного з існуючих підходів до реалізації антимонопольного регулювання. У той же час акцентується зростаюча увага до переорієнтації з переважно *ex post* підходів до *ex ante* регулювання, що передбачає посилення превентивного впливу держави на ринкову поведінку суб'єктів господарювання, які лише мають намір або розпочинають здійснення потенційно антиконкурентних дій [11, с. 24].

Більшість зобов'язань *ex ante* визначаються в DMA таким чином, щоб бути «самовиконуваними», містяться в нормах прямої дії і не потребують додаткових рішень щодо їхньої реалізації. Разом з тим, передбачена частина зобов'язань, які потребують уточнення ЄК з метою ефективного їх виконання.

Таким чином, регуляторні зобов'язання, що встановлюються для онлайн-платформи зі статусом гейткіпера, мають на меті стримування потенційно антиконкурентної поведінки та формування умов функціонування ринку на засадах добросовісної конкуренції. Хоча максимальна точність визначення зобов'язань сприяла б уникненню непорозумінь щодо їх виконання, перелік зобов'язань у DMA не тільки великий, але й розпливчастий і непрозорий. Це зроблено не випадково, оскільки динамічний характер цифрових ринків неодмінно вимагатиме подальшої конкретизації зобов'язань у майбутньому [12, с. 127]. Також прогнозується, що подібно до того, як сам DMA був розроблений на підставі аналізу конкретних складних випадків антимонопольних проваджень, «нові моделі» антиконкурентної поведінки, до яких буде застосовуватися традиційне антимонопольне законодавство, в майбутньому можуть стати основою для нових зобов'язань, що будуть додані до DMA [13, с. 10].

Зобов'язання, яких налічується двадцять два, серед іншого, включають вимоги щодо роботи з даними, паритету цін на послуги, доступу до послуг, прозорості онлайн-реклами, інсталяції та налаштування програмного забезпечення, антиконкурентної переваги власних послуг, сумісності апаратних та програмних функцій. Практично усі зобов'язання, які накладає на гейткіперів DMA, випливають із попередньої практики розслідувань антиконкурентної поведінки на європейському ринку.

Законодавець виклав зобов'язання у ст.ст. 5, 6, 7 DMA [2], проте без дотримання критеріїв щодо їхньої пріоритетності, цілей чи відношення до тих чи інших основних послуг платформи. Разом з тим, відмінність між переліком зобов'язань, закріплених у ст. 5 та ст.ст. 6, 7 DMA полягає у наступному. У ст. 5 містяться загальні зобов'язання щодо кожної з основних послуг платформи без необхідності подальшої їх конкретизації. Зобов'язання, які містить ст. 6, можуть бути додатково конкретизовані ЄК для ефективного виконання. У ст. 7 закріплені зобов'язання, які також можуть бути уточнені, але вони стосуються виключно послуги міжособистісного зв'язку, яку надає гейткіпер. Заходи, які відповідний гейткіпер повинен вжити з метою ефективного виконання зобов'язань, викладених у ст.ст. 6 і 7, ЄК формулює в імплементаційному акті, прийнятому відповідно до ст. 8 (2, 3) DMA [2].

У науковій літературі зобов'язання цифрових гейткіперів, залежно від характеру їх реалізації, зазвичай класифікуються як негативні та позитивні [14]. Негативні зобов'язання, більш притаманні традиційному конкурентному праву, передбачають утримання від певних дій, що прямо заборонені законодавством. Їх реалізація вимагає пасивної поведінки суб'єкта через недопущення порушень встановлених обмежень. Натомість, позитивні зобов'язання, що менш характерні для класичного антимонопольного регулювання, передбачають активне виконання дій, прямо передбачених нормами права, у встановлений спосіб та у чітко визначені строки.

У контексті DMA формальне розмежування зобов'язань простежується і в нормативній структурі: негативні зобов'язання здебільшого починаються з формулювання «не повинен», тоді як позитивні – з «повинен». Для цифрових гейткіперів виконання позитивних зобов'язання є організаційно і економічно більш складним, оскільки вимагає додаткових зусиль, ресурсів і планування.

Негативні зобов'язання переважно спрямовані на недопущення несправедливих комерційних практик, зокрема використання гейткіперами асиметрії ринку на шкоду бізнес-користувачам основних платформних послуг. Водночас позитивні зобов'язання покликані забезпечити структурні умови для розвитку ефективної конкуренції між платформами як самостійними господарюючими суб'єктами.

Наприклад, негативне зобов'язання містить ст. 5 (6) DMA [2], припис якої забороняє будь-які дії гейткіпера, спрямовані на обмеження засобів правового захисту бізнес-користувачів та споживачів. Дотримання гейткіпером даного зобов'язання зберігає можливість оскаржувати

його поведінку до компетентних європейських чи національних органів без жодних негативних наслідків для бізнес-користувачів та споживачів основних послуг платформи. У свою чергу, до позитивних належить зобов'язання, сформульоване у ст. 5 (9) DMA [2], яке має на меті забезпечити прозорість умов і цін на послуги онлайн-реклами шляхом щоденного надання гейткіпером відповідної інформації рекламодавцям або їхнім уповноваженим особам.

Нормативне закріплення зобов'язань за відповідними суб'єктами передбачає одночасне встановлення санкційних наслідків на випадок їх порушення, що забезпечує реалізацію принципу правової визначеності та ефективності правозастосування. Стосовно гейткіперів, у якості каральних засобів впливу на їхню поведінку DMA передбачає фінансові санкції – штрафи, які можуть застосовуватися ЄК за порушення та повторне порушення зобов'язань, а також періодичні штрафи з метою примусити гейткіпера виконувати певні зобов'язання. Разом з цим, до великої онлайн-платформи, яка підпадає під дію DMA, може бути застосована відповідальність згідно норм традиційного конкурентного права ЄС та актів національного законодавства.

Наукові дискусії щодо ефективності зобов'язань гейткіперів, наявності балансу між захистом економічної конкуренції на цифрових ринках та стимулюванням інновацій, доцільності централізації контролю за дотриманням цих зобов'язань у руках ЄК тривають із моменту оприлюднення проєкту DMA.

З метою забезпечення відповідності положень майбутнього закону вимогам чинного законодавства ЄС, а також для комплексної оцінки економічних, правових і технологічних аспектів регулювання цифрових ринків і належного врахування інтересів усіх стейкголдерів – як бізнес-середовища, так і споживачів – ЄК ініціювала широкомасштабні консультації з представниками зацікавлених сторін ще до оприлюднення нею проєкту DMA. Згодом, досягнувши швидкої політичної угоди між Європейським парламентом та державами-членами ЄС щодо DMA, ЄК прийшла до висновку, що регулювання *ex ante* є тим ефективним механізмом примусу, що забезпечить швидке дотримання чітких зобов'язань [15], хоча фахівці у сфері конкурентного права звертають увагу на деякі потенційні негативні наслідки його впровадження, серед яких: 1) «брюссельський ефект», що може зменшити різноманітність цифрових послуг, доступних в інших юрисдикціях світу; 2) надмірний регуляторний тягар *ex ante*; 3) важко прогнозовані наслідки реалізації вимог DMA для цифрових ринків [16, с. 18–20].

У науковій літературі існує думка також про те, що запроваджені регуляторні механізми можуть спричинити зниження прибутковості не лише для гейткіперів, а й для їхніх конкурентів та бізнес-користувачів, що, у свою чергу, приведе до зменшення стимулів до здійснення інноваційної діяльності. Однак, поряд із цією аргументацією, важливо враховувати альтернативні підходи, які наголошують на потенційних позитивних ефектах регулювання, зокрема, на сприянні більш відкритій та конкурентній ринковій структурі, що, у довгостроковій перспективі, може стимулювати інноваційний розвиток [17, с. 51–52].

Додатково слід зазначити, що DMA не позбавлений також недоліків іншого характеру – дослідження фахівців вказують на потенційні загрози національній та громадській безпеці, які містяться в його приписах. Йдеться про доступ до даних, отримати який та використати конфіденційну інформацію в своїх інтересах можуть злочинні організації чи уряди авторитарних держав [18, с. 9–15].

Центральну роль у процесі узгодженого, ефективного та взаємодоповнюючого застосування зобов'язань до гейткіперів відіграє ЄК, яка діє у тісній співпраці із відповідними загальноєвропейськими та національними інституціями. Розпочинаючи імплементацію DMA, після набуття ним чинності ЄК реалізувала своє першочергове повноваження – призначення гейткіперів. 06.09.2023 було призначено шість гейткіперів щодо відповідних основних послуг платформи: 1) Alphabet (онлайн-послуги посередництва Google Shopping, Google Play, Google Maps; пошукова система в Інтернеті Google Search; послуга обміну відео YouTube; операційна система Google Android; веб-браузер Google Chrome; рекламні послуги в Інтернеті); 2) Amazon (онлайн-послуга посередництва Amazon marketplace; послуга онлайн-реклами Amazon Advertising); 3) Apple (онлайн-послуга посередництва App Store; операційна система iOS; веб-браузер Safari); 4) ByteDance (соціальна онлайн-мережа TikTok); 5) Meta (соціальні онлайн-мережі Facebook та Instagram; послуга онлайн-реклами Meta Ads; послуги міжособистісного спілкування WhatsApp та Messenger; онлайн-послуга посередництва Marketplace); 6) Microsoft Corporation (операційна система Windows PC OS; соціальна онлайн-мережа LinkedIn). Згодом, 29.04.2024 гейткіпером було призначено Apple щодо її iPadOS, а 13.05.2024 – Booking щодо

онлайн-послуги посередництва Booking.com [19]. Вищевказаний перелік гейткіперів та основних послуг платформи не є постійним, оскільки ЄК може переглянути, змінити або скасувати рішення про призначення, вона повинна періодично перевіряти відповідність гейткіпера якісним критеріям та пороговим значенням, а також може здійснювати моніторинг та визначати необхідність внесення змін до переліку основних послуг платформи, який закріплений у DMA.

Наприкінці варто наголосити, що у процесі реалізації положень DMA не спостерігається системних ускладнень – гейткіпери загалом забезпечують виконання покладених на них нормативних зобов'язань щодо кожної з основних послуг платформи, а звіти про відповідність з детальною та прозорою інформацією про результати виконання подають до ЄК. Станом на дату підготовки цієї статті, ЄК не ухвалила жодного рішення про невідповідність, яке містило б констатацію порушення гейткіпером конкретного положення DMA.

Висновки. До негативних наслідків у цифровому секторі можуть привести антиконкурентні дії онлайн-платформ, яким сприяє їхня значна економічна влада, а також акумулювання та ексклюзивний доступ до даних. Тривалі строки притягнення до відповідальності та припинення антиконкурентних практик показали, що такий підхід на цифрових ринках є неприйнятним. Проблематика, яка зводилася до необхідності законодавчого регулювання поведінки на цифровому ринку великих онлайн-платформ була реалізована шляхом ухвалення DMA.

На додаток до традиційного конкурентного законодавства за цифровими гігантами було закріплено спеціальний статус гейткіпера з подальшим накладанням зобов'язань *ex ante*. Таким чином, ЄС інтегрує принцип справедливості у свою цифрову політику як на етапі *ex ante*, так і на етапі *ex post*.

DMA спрямований на боротьбу з антиконкурентною діловою практикою, пов'язаною із економічною владою гейткіперів, які формують ворота в цифрову економіку, що може завдати шкоди правам бізнес-користувачів та споживачів. Онлайн-платформи, що не мають статусу гейткіпера, також матимуть вигоду від накладання зобов'язань *ex ante* на великі онлайн-платформи, оскільки можуть потенційно зазнати негативного впливу від антиконкурентної поведінки цифрових гігантів.

DMA відрізняється новизною завдяки асиметричному регулюванню *ex ante* діяльності великих онлайн-платформ, визначенню конкурентності та справедливості цифрових ринків ціллю регулювання, самовиконуваному характеру регуляторного режиму. Тільки в складних ситуаціях, коли гейткіпер систематично порушує свої зобов'язання або не пов'язаних із правопорушеннями та на прохання гейткіпера, ЄК може впровадити додаткові правові заходи для досягнення цілей DMA, що додає гнучкості регуляторному інструменту. Разом з тим, забезпечення ефективності DMA потребує розвитку його положень для того, щоб суттєво відрізнятися від традиційного конкурентного законодавства.

З урахуванням складності та багатогранності правового регулювання діяльності гейткіперів, перспективним напрямом подальших наукових досліджень є вивчення ефективності інструментів *ex ante* регулювання в динаміці їх практичного застосування. Окремої уваги потребує дослідження інституційної взаємодії між ЄК, національними регуляторами та зацікавленими сторонами в контексті реалізації контрольних повноважень і процедури ухвалення рішень про невідповідність.

Список літератури:

1. Draghi M. The future of European competitiveness. Part A. A competitiveness strategy for Europe. September 2024. 70 p. URL: https://surl.li/wpyfsi (дата звернення 28.06.2025).

2. Regulation 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act). URL: http://surl.li/qzqgp (дата звернення 28.06.2025).

3. Asadullah A., Kankanhalli A., Faik I. Digital Platforms: A Review and Future Directions. In: Proceedings of the Twenty-Second Pacific Asia Conference on Information Systems (PACIS). 2018. URL: http://surl.li/twhpjg (дата звернення 28.06.2025).

4. Ляшенко В.І. Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку: монографія / В.І. Ляшенко, О.С. Вишневський; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2018. 252 с.

5. Ex ante regulation of digital markets. OECD Competition Committee Discussion Paper. 2021. 71 p. URL: http://surl.li/qzqgk (дата звернення 28.06.2025).

6. Gatekeeper Power in the Digital Economy: An Emerging Concept in EU Law – Note by Alexandre de Streel. 22.06.2022. URL: http://surl.li/mntvkk (дата звернення 28.06.2025).

7. Geradin D. What is a digital gatekeeper? 2020. URL: http://surl.li/ezgqgt (дата звернення 28.06.2025).
8. Crémer J., Montjoye Y-A., Schweitzer H. Competition Policy for the digital era. Final report. Publications Office of the European Union. 2019. URL: http://surl.li/saosnq (дата звернення 28.06.2025).
9. Gerasymenko A., & Mazaraki N. Competition law enforcement in Ukraine: challenges from on-line giants. *Yearbook of Antitrust and Regulatory Studies*. 2022. №15(26). P. 57–74. URL: https://doi.org/10.7172/1689-9024.YARS.2022.15.26.3 (дата звернення 28.06.2025).
10. Case COMP/C-3/37.792 – Microsoft; Case COMP/C-3/39.530 – Microsoft (tying); Case AT.39740 – Google Search (Shopping); Case AT.40099 – Google Android; Case AT.40153 – E-book MFNs and related matters (Amazon); Case AT. 40411 – Google Search (Ad Sense); Case AT.40462 – Amazon Marketplace and AT.40703 – Amazon Buy Box; Case AT.40437 – Apple – App Store Practices (music streaming); Case AT.40684 – Facebook Marketplace. URL: https://surli.cc/hcvefd (дата звернення 28.06.2025).
11. Лагутін В. Конкурентна політика держави: механізм реалізації. *Вісник КНТЕУ*. 2016. № 4. С. 22–37.
12. Andriychuk O. Do DMA obligations for gatekeepers create entitlements for business users? *Journal of Antitrust Enforcement*. 2023. №11. P. 123–132. URL: https://doi.org/10.1093/jaenfo/jnac034 (дата звернення 28.06.2025).
13. Kinsella S., Perca Lopez K. Brave new world? *TechREG Chronicle – Ex Ante Regulation.* April 2023. P. 9–11. URL: http://surl.li/iuipny (дата звернення 28.06.2025).
14. Bostoen F. Understanding the Digital Markets Act. *Antitrust Bulletin*. 2023. Vol. 68(2). P. 263–306. URL: http://surl.li/bntazj (дата звернення 28.06.2025).
15. Digital Markets Act: Commission welcomes political agreement on rules to ensure fair and open digital markets. Press Release. 2022. URL: http://surl.li/rzrtj (дата звернення 28.06.2025).
16. Bradshaw B., Herrick P., Jabouin S. Upping the 'ante' on competition regulation: gambling with the future of Big Tech? *Tech REG Chronicle*. Abril 2023. P. 13–21. URL: http://surl.li/qzqgo (дата звернення 28.06.2025).
17. Scott Morton F. Digital Platform Regulation: Making Markets Work for People. 2025. 400 p. URL: https://is.gd/ydJXMe (дата звернення 28.06.2025).
18. Lundqvist B. 'Reining in the Gatekeepers and Opening the Door to Security Risks'. *Injecting Security into European Tech Policy*. 2023. URL: https://surl.li/afdezb (дата звернення 28.06.2025).
19. Gatekeepers. The designation decision. URL: http://surl.li/szxxq (дата звернення 28.06.2025).

Zhybak A. A. DIGITAL GATEKEEPERS AS A CHALLENGE TO THE EUROPEAN MODEL OF LEGAL REGULATION OF ONLINE PLATFORMS

The article examines the phenomenon of digital gatekeepers as a challenge to the traditional European model of legal regulation of online platforms. The author emphasizes the relevance of the topic due to the rapidly growing influence of large online platforms on economic, social and law-making processes in the European Union (EU).

The article focuses on the key issues that have led to the intensification of regulatory initiatives regarding the operation of large online platforms, in particular, the growth of their economic power, dominance in the EU digital market, restriction of competition and negative consequences for business users and consumers. The author substantiates the concept of a digital gatekeeper and proves that traditional competition law instruments are insufficient for effective regulation of this category of platforms, which necessitates specialised regulatory approaches.

The article emphasises that the adoption of the Digital Markets Act (DMA) was a response to the growing problem of digital gatekeepers and related challenges to competition in the online services market. The ex ante regulation enshrined in the provisions of the DMA is viewed as an instrument of legal influence aimed at preventing abuses by digital giants. The article analyses the specifics of ex ante obligations under the DMA, revealing the potential positive effects of their implementation on competition and market transparency, as well as possible negative consequences for the innovative development and flexibility of business models of digital platforms. The author reveals the specifics of enshrining gatekeepers' obligations in the DMA regulations and considers the types of liability for their violation. The author analyses the institutional role of the European Commission (EC) as the central entity responsible for implementing the provisions of the DMA.

The conclusions include a generalisation of the anticompetitive risks associated with the growing economic power of large online platforms, which has necessitated a new regulatory model. The author emphasises that the effective application of the DMA requires further development of the legal framework and strengthening of interaction between EU institutions and stakeholders. A promising area for further research is to assess the effectiveness of ex ante regulatory instruments in the dynamics of their practical application.

Key words: *online platforms, gatekeepers, ex ante regulation, digital services, DMA, EU.*

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/25

Звєрєва К. С.
Державний торговельно-економічний університет

РЕГУЛЯТОРНА АВТОНОМІЯ ДЕРЖАВИ ТА ЗАХИСТ ІНВЕСТОРА: ЯК АРБІТРИ ТЛУМАЧАТЬ МЕЖІ СУВЕРЕНІТЕТУ

У статті проаналізовано, як міжнародні інвестиційні арбітри тлумачать межі суверенітету держави у світлі зобов'язань щодо захисту іноземних інвестицій. Аналізується фундаментальний баланс між суверенним правом держави здійснювати регулювання у публічних інтересах та її зобов'язаннями щодо захисту прав іноземних інвесторів. Актуальність проблеми посилюється зростанням кількості інвестиційних спорів та реформою системи їх вирішення.

Наголошується на необхідності збереження за державою достатнього «регуляторного простору» (regulatory space). Міжнародний інвестиційний арбітраж застосовує доктрину «поліцейських повноважень» (police powers): добросовісні, недискримінаційні регуляторні дії уряду для досягнення публічних цілей (наприклад, охорона здоров'я, довкілля) не вважаються непрямою експропріацією, що вимагає відшкодування, навіть якщо вони призводять до втрат для інвестора. Проте, чітку межу між некомпенсованим регулюванням і компенсованою експропріацією провести складно, кожен випадок потребує індивідуального аналізу. Наведено приклади арбітражної практики (ICSID, UNCITRAL тощо), що ілюструють підходи до розмежування непрямої експропріації і легітимного регулювання, а також до балансу між легітимними очікуваннями інвесторів і публічними інтересами.

Незважаючи на різнорідність практики через велику кількість старих договорів без чітких застережень, у міжнародному співтоваристві триває реформа ISDS (Investor-State Dispute Settlement), що передбачає як процесуальні, так і матеріальні новації, включаючи оновлення типових договорів для чіткого визначення меж суверенного регулювання.

Висвітлено тенденцію включення в новітні інвестиційні договори положень, які підтверджують право держави на регулювання. Зроблено висновки щодо формування більш збалансованого підходу, який враховує суверенні права держав при збереженні ефективного захисту інвесторів. Регуляторна автономія держави не є «жертовним козлом» інвестиційного захисту; міжнародне інвестиційне право еволюціонує до більш збалансованої моделі, яка визнає публічні інтереси та забезпечує стале партнерство між державами та інвесторами.

Ключові слова: *міжнародний інвестиційний арбітраж, суверенітет держави, регуляторна автономія, поліцейські повноваження, непряма експропріація, справедливе і рівне ставлення, легітимні очікування, публічний інтерес, право на регулювання.*

Постановка проблеми. В міжнародному інвестиційному праві постає фундаментальна проблема балансу між суверенним правом держави здійснювати регулювання в публічних інтересах та зобов'язаннями щодо захисту прав іноземних інвесторів. Інвестиційні договори (двосторонні та багатосторонні) надають інвесторам широкі гарантії – від захисту від експропріації до права на справедливий і рівноправний режим – що обмежує свободу держав у змінах регуляторної політики. Зіткнення між регуляторною автономією держави і вимогами захисту інвестора проявляється в спорах, де урядові заходи (наприклад, у сфері охорони здоров'я, екології чи економічної політики) ставляться під сумнів як такі, що порушують міжнародні інвестиційні зобов'язання. У цих випадках саме арбітри міжнародного інвестиційного арбітражу вимушені визначати межі суверенітету держави: вирішувати, де закінчується законне «право на регулювання» та починається порушення прав інвестора. Актуальність проблеми підсилюється зростанням кількості інвестиційних спорів та реформою режиму вирішення інвестиційних спорів, що ставлять питання про переосмислення рівноваги між публічним інтересом і приватними правами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання співвідношення суверенних регуляторних повноважень держави і зобов'язань перед іноземними інвесторами ґрунтовно досліджувалося як зарубіжними, так і вітчизняними фахівцями. Зокрема, зарубіжні автори наголошують

на необхідності збереження за державою достатнього «регуляторного простору» (regulatory space) в рамках інвестиційних договорів. Б. Чаудхарі звертає увагу, що інвестиційний арбітраж, розглядаючи спори із залученням публічних інтересів, може сприяти виникненню «дефіциту демократії», якщо публічний інтерес недостатньо враховано при вирішенні спорів [1, с. 780–781]. К. Тіті у своїх працях аналізує доктрину «поліцейських повноважень» держави, згідно з якою добросовісні регуляторні дії уряду, навіть якщо вони призводять до втрат для інвестора, не вважаються непрямою експропріацією і не тягнуть обов'язку відшкодування. Вона зазначає, що застосування цієї доктрини в практиці арбітражів має характер загального принципу або ж особливої інтерпретаційної операції, що перебуває у сфері дискреції арбітрів. В. Корзун досліджувала договірні застереження про право на регулювання ("regulatory carve-outs"), показуючи, як у новітніх угодах формулюються винятки для заходів у публічних цілях [2, с. 357]. Сучасні дослідження підтверджують тенденцію до зміни мови інвестиційних договорів: аналіз угод 2018–2020 рр. демонструє, що держави впроваджують у договори положення, які прямо забезпечують пріоритет права держави на регулювання в захист публічного інтересу. Зокрема, як відзначають К. Балтаг, Р. Джоші та К. Дуггал, договірні формулювання останніх років дедалі більше розширюють регуляторну автономію держав, реагуючи на суспільні запити щодо захисту довкілля, здоров'я та інших сфер загального блага [3, с. 382–383]. Водночас, реформування інвестиційного арбітражу зосереджене переважно на процесуальних аспектах (наприклад, діяльність Робочої групи III ЮНСІТРАЛ), залишаючи питання матеріального балансу інтересів на розсуд самих держав як сторін договорів.

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати практику міжнародного інвестиційного арбітражу щодо визначення меж суверенітету держави, зокрема принцип регуляторної автономії, та баланс між захистом публічного інтересу і правами інвестора.

Виклад основного матеріалу. Одним із ключових аспектів співвідношення суверенних прав держави та інвесторських гарантій є питання про те, коли державне регулювання, що завдає шкоди інвестиції, становить непряму експропріацію, яка потребує компенсації. У класичному міжнародному праві сформувалося правило, за яким недискримінаційні заходи держави, вжиті з легітимною метою захисту публічного інтересу (охорона здоров'я, довкілля, громадська безпека тощо), не розглядаються як експропріація, навіть якщо вони негативно впливають на інвестицію. Так, у справі Saluka v. Czech Republic (UNCITRAL, 2006) арбітражний трибунал підтвердив, що принцип невідшкодування регуляторних втрат інвестора є частиною сучасного звичаєвого міжнародного права: держава не несе відповідальності за економічні втрати іноземного інвестора, якщо діє у межах своїх загальновизнаних «поліцейських повноважень», тобто здійснює добросовісне регулювання для досягнення політичних, соціальних чи економічних цілей [4, с. 262]. Трибунал прямо послався на прецедент Methanex v. USA, зазначивши: «за нормою звичаєвого міжнародного права, якщо економічна шкода є наслідком добросовісного регулювання в межах поліцейської влади держави, компенсація не потрібна». Відповідно, у Saluka було зроблено висновок, що Чеська Республіка не порушила статтю про експропріацію, оскільки її дії (введення тимчасової адміністрації в проблемному банку) були виправдані як регуляторні заходи для стабілізації фінансової системи [4, с. 264].

Проте провести чітку межу між некомпенсованим регулюванням і компенсованою експропріацією непросто. Арбітри наголошують, що відсутня «яскрава лінія», яка відділяє правомірні регуляторні акти від фактичної експропріації – кожен випадок потребує індивідуального аналізу обставин. У різних справах бачимо відмінні підходи. Ранні рішення інвестиційних трибуналів іноді тлумачили захист інвестора дуже широко. Наприклад, у справі Metalclad v. Mexico (ICSID Додатковий механізм, 2000) муніципальна заборона на експлуатацію вже побудованого об'єкта (сміттєвого полігону) була визнана непрямою експропріацією – трибунал зосередився на негативному ефекті заходу для інвестора, майже не приділивши уваги мотивам місцевої влади (екологічні занепокоєння). Реакцією на такий підхід стало офіційне роз'яснення держав-сторін NAFTA у 2001 р., яке наголосило, що сам по собі негативний вплив регуляції на інвестицію не є достатнім доказом експропріації – необхідно врахувати характер заходу і чи носив він дискримінаційний характер.

Більш пізня арбітражна практика виробила комплексніший підхід, враховуючи пропорційність державних дій. Прецедентом стала справа Tecmed v. Mexico (ICSID Додатковий механізм, 2003), де трибунал визнав, що відмова у продовженні дозволу на експлуатацію звалища, хоч

і мала екологічну мотивацію, призвела до фактичного позбавлення інвестора його майна. В рішенні Tecmed наголошено: навіть якщо держава діє з оголошеною публічною метою, слід зважити співмірність між досягнутим публічним інтересом та втратами, яких зазнав інвестор. У цьому випадку трибунал дійшов висновку, що заходи Мексики були непропорційними і порушили інвестиційний договір, оскільки тягар, покладений на інвестора (втрата бізнесу), був надмірним порівняно з цілями регуляції. Такий підхід піддався критиці, оскільки передбачає глибоке втручання арбітрів у оцінку доцільності державної політики. Водночас, інші справи пішли шляхом більшої деференції до держави. Наприклад, у справах, пов'язаних з екологічними та здоров'язахисними заходами, трибунали часто стають на бік держави. У вже класичній справі Methanex v. USA (UNCITRAL, 2005) трибунал відмовив у задоволенні вимог інвестора щодо заборони токсичного хімікату, визнавши, що загальна, недискримінаційна екологічна заборона є правомірним здійсненням регуляторних повноважень держави і не потребує компенсації. Аналогічно, у справі Chemtura v. Canada (UNCITRAL, 2010), де США-канадський виробник пестициду оскаржував заборону речовини "ліндан" канадським агентством з контролю за пестицидами, трибунал став на бік Канади. Було встановлено, що регуляторний процес був справедливим і науково обґрунтованим, заборона – невідкладно необхідною та обґрунтованою, а вплив заходів не позбавив інвестора суттєво всієї вартості його інвестиції. Відтак, не сталося «істотне позбавлення» майна, необхідного для визнання непрямої експропріації, а дії Канади розглядалися як легітимне здійснення поліцейських повноважень без права на компенсацію [5, с. 97]. Даний випадок демонструє, що трибунали готові визнавати пріоритет публічного інтересу (охорони здоров'я населення, захисту довкілля) над приватними прибутками, якщо доведено добросовісність і обґрунтованість державного регулювання.

Таким чином, межа між компенсованою експропріацією та неконфіскаційним регулюванням проходить, головним чином, по лінії зловживання та добросовісності: якщо захід є недискримінаційним, прийнятим з легітимною метою та у розумний спосіб, арбітри схильні розцінювати його як прояв суверенного права на регулювання, що не порушує інвестиційний договір. Однак, якщо під виглядом регулювання фактично відбулося вилучення основних вигод інвестиції або держава діяла вибірково проти конкретного інвестора, трибунал може визнати таку дію непрямою експропріацією, зобов'язавши виплатити компенсацію.

Інша площина конфлікту суверенітету та захисту інвестора стосується стандарту «справедливого і рівного ставлення» (Fair and Equitable Treatment, FET), зокрема поняття легітимних очікувань інвестора. Цей стандарт часто є предметом позовів, коли держави змінюють регуляторну політику чи закони у спосіб, неочікуваний для іноземного інвестора. З одного боку, інвестори розраховують на стабільність умов, на основі яких вони вкладали капітал; з іншого – жодна держава не може повністю консервувати своє законодавство, жертвуючи публічним інтересом задля незмінності умов для бізнесу. Арбітражні рішення сформували підхід, який вимагає пошуку рівноваги між цими інтересами.

Трибунали неодноразово підкреслювали, що інвестор не може розраховувати на повну статичність правового режиму без спеціальних гарантій. Зокрема, у справі Parkerings v. Lithuania (ICSID, 2007) інвестор оскаржував зміни муніципальних правил паркування, які вплинули на його проект. Трибунал відзначив, що в договорі не було стабілізаційного застереження, тому держава зберігала право змінювати регуляторні акти. У рішенні зазначено: «будь-який підприємець знає, що закони з часом еволюціонуватимуть», а відтак інвестор повинен був передбачати можливість змін і структурувати інвестицію з урахуванням потенційних регуляторних перетворень [6, с. 70–71]. Водночас трибунал зауважив, що інвестор заслуговує на певну стабільність та передбачуваність правового середовища, особливо якщо він отримував конкретні обіцянки або виявив належну обачність при інвестуванні [6, с. 70]. У підсумку, в Parkerings позов було відхилено: Литва не порушила FET, оскільки законодавчі зміни не були довільними чи дискримінаційними – держава діяла у межах своєї регуляторної автономії, не даючи попередньо жодних конкретних гарантій незмінності регулювання.

У розвиток цього підходу, низка справ виробила критерії захисту легітимних очікувань. Інвестор повинен довести, що його очікування були (1) конкретно обґрунтованими – наприклад, базувалися на чітких обіцянках чи нормативних положеннях держави, (2) легітимними та розумними з огляду на всі обставини та (3) існувало порушення цих очікувань через дії держави. Якщо ж держава лише здійснила добросовісну еволюцію політики без прямих зобов'язань "заморозити" регуля-

торний режим, трибунали схиляються до думки, що очікування інвестора не мають абсолютного характеру. Як сформулював це трибунал у іншій справі проти Литви: інвестор може сподіватися на відсутність «радикальних або несподіваних» змін, але не може вимагати повного збереження статус-кво, особливо в країнах з перехідною економікою, де реформи є природними [6, с. 71–72].

Звісно, бувають випадки, коли зміна політики визнається арбітрами настільки різкою та невиправданою, що становить порушення FET. Прикладом є численні справи проти Іспанії, Італії, Чеської Республіки щодо згортання "зелених" тарифів у секторі відновлюваної енергетики. Інвестори в ці проекти посилалися на законодавчо закріплені високі «зелені» тарифи на електроенергію, які уряди згодом знизили через бюджетні обмеження. Різні трибунали оцінили ситуацію по-різному. В деяких справах (Charanne B.V. v. Spain, Стокгольмський арбітраж, 2016) позови було відхилено: арбітри вирішили, що інвестори не мали права очікувати, що тарифи ніколи не будуть коригуватися, адже не було прямих обіцянок незмінності режиму, а держава діяла не довільно. Натомість в інших справах (наприклад, Eiser Infrastructure v. Spain, ICSID, 2017) трибунал став на бік інвесторів, вказавши, що Іспанія порушила FET, бо здійснила "глибоку і непередбачувану" реформу тарифів, фактично позбавивши інвесторів більшої частини очікуваних прибутків, що виходило за межі їхніх розумних очікувань. Важливо, що навіть у таких рішеннях арбітри визнавали право держави коригувати субсидії у сфері публічної політики, але застерігали, що зміни не повинні бути недоречними та непропорційними стосовно інвесторів, які діяли сумлінно.

Отже, арбітражна практика щодо справедливого режиму зводиться до вимоги нерозривності суверенітету і справедливості: держава має право змінювати політику для загального блага, але не повинна поводитися з інвестором непослідовно, обманливо чи у спосіб, що суперечитиме елементарному почуттю справедливості. Якщо зміни політики є прозорими, обґрунтованими та поступовими, без вибіркового утиску конкретного іноземця, то, як правило, порушення FET не вбачають. Натомість, якщо уряд раптово і без належного обґрунтування порушує власні обіцянки чи завдає інвестору непропорційної шкоди заради сумнівної вигоди – це може трактуватися як вихід за межі регуляторної свободи і порушення міжнародного зобов'язання.

Слід зазначити, що усвідомлення важливості захисту регуляторної автономії відображено і в еволюції самих інвестиційних договорів. Держави дедалі частіше включають до нових угод застереження, які уточнюють або обмежують обсяг зобов'язань перед інвесторами, аби зберегти за собою «право на регулювання» в суспільних інтересах. Яскравим прикладом є Глава 8 «Інвестиції» Угоди про всеосяжну економічну і торговельну співпрацю між Канадою та ЄС (CETA, 2016). В статті 8.9 CETA сторони прямо підтвердили своє право регулювати в межах своїх територій для досягнення законних цілей публічної політики (охорона здоров'я, безпека, довкілля, мораль, соціальний захист тощо). Більше того, CETA уточнює: «сам по собі факт, що сторона здійснює регулювання (включно зі зміною законодавства) у спосіб, який негативно впливає на інвестицію або порушує очікування інвестора щодо прибутків, не є порушенням зобов'язань» [7, с. 472–480]. Подібні положення містяться і в інших сучасних угодах – приміром, у модельних BIT США (2012) та інших країн, де в додатках про непряму експропріацію зазначено, що недискримінаційні регуляторні дії, спрямовані на захист публічного добробуту, зазвичай не вважаються експропріацією. Такі застереження покликані орієнтувати арбітрів на більш зважене тлумачення інвесторських прав, щоб останні не ставали перепоною для добросовісного урядування.

Разом з тим, самі арбітри у нових рішеннях все частіше посилаються на необхідність врахування публічних інтересів. У справі Philip Morris v. Uruguay (ICSID, 2016) – відомому спорі тютюнової компанії з урядом Уругваю щодо жорстких антитютюнових заходів – трибунал відхилив претензії інвестора. Було визнано, що Уругвай діяв у межах свого суверенного права охороняти здоров'я населення, а оскаржувані заходи (збільшення попереджень на пачках сигарет і обмеження асортименту брендів) були розумними та пропорційними. Арбітри наголосили: захист громадського здоров'я є «основоположним проявом суверенітету» і традиційно належить до поліцейських повноважень державиВідтак, навіть якщо ці заходи завдали економічних втрат компанії, вони не становлять ні експропріації, ні порушення справедливого режиму, оскільки були legitimate exercise of police powers – правомірним здійсненням регуляторної влади держави для захисту публічного інтересу. Ба більше, трибунал у Philip Morris відзначив, що державі слід залишати «широку свободу розсуду» (wide margin of appreciation) при ухваленні заходів

у сфері охорони здоров'я, імпліцитно запозичуючи концепцію, відому з практики Європейського суду з прав людини. Це свідчить про загальну тенденцію: арбітри все більше готові визнавати пріоритетність суверенних завдань держави, таких як захист населення, довкілля чи виконання міжнародних зобов'язань (наприклад, за Паризькою угодою по клімату), і трактувати інвестиційні зобов'язання у світлі цих завдань.

І все ж, не можна стверджувати, що проблема вже остаточно вирішена. Практика залишається різнорідною, оскільки багато чинних договорів укладено в попередні десятиліття без чітких застережень про право на регулювання. В таких випадках усе залежить від переконань конкретного складу арбітрів та аргументації сторін. Одні трибунали віддають перевагу застосовунню доктрини поліцейських повноважень і проводять телеологічне тлумачення договорів (з урахуванням їхньої мети не стримувати добросовісні реформи), інші – суворо дотримуються тексту угод і захищають інвесторів навіть ціною звуження державної політики. Це породжує ризик непослідовності та непередбачуваності, що визнано у самій спільноті інвестиційного арбітражу [3, с. 402–404].

З огляду на це, у міжнародному співтоваристві триває дискусія щодо реформи ISDS (Investor-State Dispute Settlement). Окрім процесуальних змін (створення постійного інвестиційного суду, апеляційного механізму тощо), пропонуються і матеріальні новації: оновлення типових договорів, розробка інтерпретаційних нот, які б зв'язували арбітрам руки в питаннях суверенного регулювання. Приміром, UNCTAD у «Дорожній карті реформ інвестиційних договорів» (2015) рекомендує включати в угоди чіткі положення про право держави приймати нормативні акти для досягнення легітимних цілей, а також уточнювати межі стандартів FET і «вилучення» (carve-outs) для питань охорони здоров'я, безпеки, екології тощо. Країни вже йдуть цим шляхом: окрім згаданої CETA, прикладами слугують Сеульська конвенція 2019 р. та нова модельна угода Нідерландів 2019 р., що містять розширені застереження про державний суверенітет. У результаті, майбутні арбітражні рішення, ймовірно, дедалі більшою мірою базуватимуться саме на таких нормах нових договорів, які встановлюють чіткі правила гри щодо балансу інтересів.

Висновки. Межі регуляторного суверенітету держави у сфері міжнародного інвестиційного права визначаються тонким балансом між двома принципами: з одного боку, держава зберігає невід'ємне право здійснювати політику в публічних інтересах, з іншого – вона добровільно взяла на себе зобов'язання перед інвесторами забезпечити певні стандарти поводження. Проаналізувавши практику міжнародного інвестиційного арбітражу, можна зробити кілька узагальнень.

По-перше, сучасні трибунали загалом визнають доктрину поліцейських повноважень: якщо державний захід є добросовісним, недискримінаційним і спрямованим на легітимну мету (охорона здоров'я, довкілля, порядок), він не кваліфікується як експропріація, навіть якщо завдає економічних втрат інвестору. Цей принцип підтверджено у рішеннях Saluka, Methanex, Philip Morris та інших, і йому надається значення норми звичаєвого права [4, с. 262; 7, с. 291]. Водночас, трибунали залишають за собою право оцінювати, чи не виходить конкретний захід за межі допустимого – чи не є він непропорційним або завуальованим вилученням інвестиції. Таким чином, суверенітет не є абсолютним щитом: у кожній справі з'ясовується, чи не було допущено зловживання правом на регулювання.

По-друге, при тлумаченні стандарту справедливого і рівного ставлення арбітри виробили підхід "умовної стабільності": інвестори мають право очікувати від держави стабільності правового режиму лише в межах розумного. Держава не повинна раптово і без вагомих підстав порушувати визначальні для інвестиції обіцянки, проте розумні коригування політики вважаються легітимними. Арбітражна практика (зокрема, Parkerings, спори щодо ВДЕ проти Іспанії) продемонструвала, що за відсутності конкретних гарантій інвестор повинен терпляче ставитися до змін законодавства [6, с. 70–71]. Лише екстремальні або довільні відступи держави від раніше створених умов інвестицій можуть потягти відповідальність за порушення FET.

По-третє, спостерігається очевидний зсув у бік публічного інтересу у новітніх підходах. Це видно як з договірної практики (включення прямих застережень про право на регулювання у нові інвестиційні угоди), так і з риторики самих рішень. Арбітри все частіше посилаються на необхідність врахування таких факторів, як захист фундаментальних прав людини, екологічні зобов'язання, соціально-економічні потреби населення, при оцінці дій держави. В ряді справ простежується застосування принципу пропорційності: зважуються цілі та засоби – чи не могла держава досягти мети менш обтяжливим для інвестора шляхом. Такий підхід сприяє впро-

вадженню до інвестиційного арбітражу елементів публічного права і підвищує легітимність рішень у очах громадськості.

Загальний висновок полягає в тому, що регуляторна автономія держави не є і не повинна бути «жертовним козлом» інвестиційного захисту. Міжнародне інвестиційне право еволюціонує від моделі, де домінували приватноправові підходи, до більш збалансованої моделі, яка визнає інвестиційні договори частиною ширшого правопорядку, що включає публічні інтереси. Арбітри, виконуючи роль «тлумачів» меж суверенітету, бут – гарантоване.

дедалі виразніше артикулюють: суверенітет держави не продається і не відступається повністю через інвестиційні угоди. Скоріше, держави погоджуються на певні рамки, всередині яких вони зобов'язані діяти справедливо і неупереджено, але за умови, що інвестори теж розуміють: легітимне регулювання – невід'ємна функція держави. Тож майбутня практика, підкріплена оновленими договорами, ймовірно, ще більш чітко окреслить цю рівновагу, забезпечуючи стале партнерство між державами та інвесторами, де права інвесторів захищені, а суверенне право народів на добро-

Список літератури:

1. Choudhury B. Recapturing Public Power: Is Investment Arbitration's Engagement of the Public Interest Contributing to the Democratic Deficit? // Vanderbilt Journal of Transnational Law. 2008. Vol. 41, No. 3. P. 775–833.

2. Korzun V. The Right to Regulate in Investor–State Arbitration: Slicing and Dicing Regulatory Carve-Outs. Vanderbilt Journal of Transnational Law. 2017. – Vol. 50, No. 2. P. 355–402.

3. Baltag C., Joshi R., Duggal K. Recent Trends in Investment Arbitration on the Right to Regulate, Environment, Health and Corporate Social Responsibility: Too Much or Too Little? ICSID Review. Foreign Investment Law Journal. 2023. Vol. 38, No. 2. P. 381–415.

4. Saluka Investments B.V. v. Czech Republic. Partial Award. 17 March 2006 (UNCITRAL Arbitration). PCA Case No. 2001–04. P. 52–54 (paras. 259–264).

5. Chemtura Corporation v. Government of Canada. Award. 2 August 2010 (UNCITRAL NAFTA Arbitration). PCA Case No. 2008–01. P. 23–25 (para. 97).

6. Parkerings-Compagniet AS v. Republic of Lithuania. Award. 11 September 2007 (ICSID Case No. ARB/05/8). –P. 70–72 (paras. 332–338).

7. Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA) between Canada and the EU. 2016. Article 8.9 (Right to regulate). URL: https://www.international.gc.ca/trade-commerce/trade-agreements-accords-commerciaux/agr-acc/ceta-aecg/text-texte/08.aspx?lang=eng (дата звернення: 23.05.2025).

8. Philip Morris Brands Sàrl et al. v. Uruguay. Award. 8 July 2016 (ICSID Case No. ARB/10/7). URL: https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw7417.pdf (дата звернення: 23.05.2025).

Zvierieva K. S. STATE REGULATORY AUTONOMY AND INVESTOR PROTECTION: HOW ARBITRATORS INTERPRET THE LIMITS OF SOVEREIGNTY ASPECT

The article analyzes how international investment tribunals interpret the limits of state sovereignty in light of their obligations to protect foreign investment. It examines the fundamental balance between a state's sovereign right to regulate in the public interest and its duty to safeguard the rights of foreign investors. The urgency of this issue is heightened by the growing number of investment disputes and ongoing reforms of the dispute-resolution system. The analysis underscores the need to preserve sufficient "regulatory space" for states.

International investment jurisprudence applies the police-powers doctrine: good-faith, non-discriminatory regulatory measures adopted to pursue public objectives (e.g., public health or environmental protection) are not treated as indirect expropriation requiring compensation, even when they cause investors economic loss. Nevertheless, drawing a clear line between uncompensated regulation and compensable expropriation remains difficult; each case requires a fact-specific analysis. The article reviews arbitral practice under ICSID, UNCITRAL and other rules, illustrating approaches to distinguishing indirect expropriation from legitimate regulation and to balancing investors' legitimate expectations with public interests. Although the case law is heterogeneous – owing largely to many older treaties that lack explicit regulatory carve-outs – an international effort to reform ISDS is under way. The reform agenda introduces both procedural and substantive innovations, including revisions to model treaties that more clearly delineate the bounds of sovereign regulation. Recent investment agreements increasingly include clauses reaffirming the state's right to regulate.

The article concludes that international investment law is evolving toward a more balanced model that

respects state sovereignty while continuing to provide effective investor protection. Regulatory autonomy is no longer being sacrificed for investment protection; instead, the system seeks a sustainable partnership between states and investors.

Key words: *international investment arbitration, state sovereignty, regulatory autonomy, police powers,indirect expropriation, fair and equal treatment, legitimate expectations, public interest, right to regulation.*

УДК 341.3
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/26

Тараненко М. М.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Правосуд А. О.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Устименко В. Д.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ НАДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ В ЗОНАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

У статті досліджено міжнародно-правові та національні механізми регулювання надання гуманітарної допомоги у зонах збройних конфліктів. Особливу увагу надано особливостям надання гуманітарної допомоги в умовах збройного конфлікту та території України. Автори аналізують ключові положення Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів 1977 року, основоположні принципи міжнародного гуманітарного права (розрізнення, пропорційність, гуманність, нейтральність), а також судову практику Міжнародного кримінального суду щодо випадків притягнення осіб до відповідальності за вчинення воєнних злочинів у вигляді обмеження гуманітарного доступу (на основі розгляду таких випадків в Судані, Центрально-Африканській республіці, Боснії та Герцеговині, Україні).

Особливу увагу приділено функціонуванню гуманітарної системи в Україні після 2014 року та з початком повномасштабного вторгнення РФ у 2022 році. Проаналізовано правові бар'єри на шляху імплементації гуманітарної політики, проблеми статусу гуманітарних працівників, процедурну складність митного оформлення гуманітарної допомоги, недосконалість контролю за її розподілом, корупційні ризики та перешкоди для доступу на окуповані території. Автори вказують на необхідність гармонізації Закону України «Про гуманітарну допомогу» з міжнародними стандартами, та необхідність посилення відповідальності за умисне блокування гуманітарної допомоги, а також удосконалення адміністративного контролю та запровадження незалежного аудиту.

На підставі аналізу правозастосовчої практики та рекомендацій міжнародних організацій, у статті пропонуються шляхи підвищення ефективності правового регулювання надання гуманітарної допомоги, зокрема через цифровізацію обліку, зміцнення міжнародного партнерства з профільними неурядовими організаціями та волонтерами, розширення гарантій для персоналу та створення міжвідомчого наглядового органу. Наукова робота є вагомим внеском у науково-практичне осмислення правових інструментів захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту.

Ключові слова: *гуманітарна допомога, міжнародне гуманітарне право, збройний конфлікт. захист цивільного населення, доступ до гуманітарної допомоги.*

Постановка проблеми. У сучасному світі збройні конфлікти залишаються однією з найсерйозніших загроз для міжнародної безпеки та стабільності. Збройні протистояння, такі як війна в Україні, конфлікти на Близькому Сході та в Африці, призводять до масових порушень прав людини, гуманітарних катастроф та значних страждань цивільного населення. У таких умовах надання гуманітарної допомоги стає не лише актом милосердя, але й важливим інструментом забезпечення основних прав людини та підтримки миру. Забезпечення населення продуктами харчування, медикаментами, засобами гігієни та іншими необхідними товарами в умовах збройного конфлікту постає невід'ємною частиною захисту прав людини. Проте надання гуманітарної допомоги в зонах конфлікту супроводжується низкою правових викликів, таких як

забезпечення безпеки гуманітарного персоналу, дотримання принципів нейтральності та незалежності, а також протидію можливим зловживанням і корупції. Особливо актуальним є питання відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у сфері гуманітарної допомоги. Таким чином, дослідження правових аспектів надання гуманітарної допомоги в зонах конфлікту є надзвичайно актуальним та має важливе практичне значення для формування ефективної правової політики та забезпечення прав людини в умовах збройних протистоянь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій юридичній літературі тема правового регулювання гуманітарної допомоги в умовах збройних конфліктів досліджується з точки зору міждисциплінарних позицій, а саме, права, міжнародних відносин, безпеки та соціології. Серед українських науковців активну увагу зазначеній проблематиці приділяють В. П. Базов, С. І. Мушенок, В. І. Галій, котрі акцентують увагу на застосування норм міжнародного гуманітарного права в національній юрисдикції, зокрема в контексті війни на сході України. У міжнародному просторі провідні дослідження фокусуються, переважно, на практиці Міжнародного кримінального суду, правовому статусі гуманітарних працівників, принципах нейтральності та недопущення дискримінації у розподілі допомоги. Попри наявність загальних теоретичних напрацювань, залишається потреба у прикладних дослідженнях, орієнтованих на практичне впровадження стандартів гуманітарного права в умовах збройних конфліктів, що підсилює актуальність представленої у статті тематики.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз міжнародно-правових норм, що регулюють надання гуманітарної допомоги в умовах збройних конфліктів, а також аналіз національного законодавства України щодо гуманітарної допомоги та його відповідності міжнародним стандартам. Завданням дослідження є виявлення основних правових проблем та викликів, що виникають при наданні гуманітарної допомоги в зонах збройного конфлікту та подальша розробка пропозицій щодо удосконалення правового регулювання у зазначеній сфері.

Методологічну основу роботи склали загальнонаукові методи (аналіз, синтез, систематизація, порівняння) та спеціально-правові (формально-юридичний і порівняльно-правовий).

Виклад основного матеріалу. Женевські конвенції та їхні Додаткові протоколи є основою міжнародного гуманітарного права, документи встановлюють правила щодо поводження з пораненими, хворими, військовополоненими та цивільним населенням під час збройних конфліктів [1]. Зокрема, Додатковий протокол I розширює захист цивільного населення та об'єктів, забороняючи напади на них, а також встановлює принципи пропорційності та необхідності в застосуванні сили [2]. Додатковий протокол II стосується неміжнародних збройних конфліктів, встановлюючи мінімальні стандарти гуманного поводження з особами, які не беруть участі в бойових діях [3]. Незважаючи на широке визнання та ратифікацію, проблема дотримання положень Женевських конвенцій учасниками збройних конфліктів залишається серйозним викликом в умовах сьогодення. Зокрема, під час збройного конфлікту в Україні спостерігалися численні порушення МГП, зокрема в питаннях що стосуються захисту цивільного населення та об'єктів цивільної інфраструктури.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) та Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) відіграють ключову роль у забезпеченні дотримання міжнародного гуманітарного права та наданні гуманітарної допомоги в зонах збройного конфлікту. ООН через свої агентства, такі як Управління з координації гуманітарних питань (OCHA) та Управління Верховного комісара з прав людини (OHCHR), координує гуманітарні операції, проводить моніторинг дотримання прав людини та надає підтримку постраждалим. В свою чергу МКЧХ, як незалежна нейтральна організація, має мандат на захист жертв збройних конфліктів та сприяння дотриманню МГП усіма учасниками збройного конфлікту. Його діяльність включає: відвідування військовополонених, надання гуманітарної допомоги, сприяння возз'єднанню розділених сімей та пошук зниклих безвісти [4]. У контексті конфлікту в Україні МКЧХ активно залучений до гуманітарних операцій, зокрема в питаннях обміну військовополоненими та надання допомоги постраждалим. Проте організація стикається з серйозними труднощами у доступі до певних територій та в забезпеченні безпеки свого персоналу.

МГП базується на сукупності принципів, спрямованих на гуманізацію збройних конфліктів і мінімізацію шкоди цивільному населенню. Центральне місце серед цих принципів посідають розрізнення, пропорційність, необхідність, гуманність і нейтральність. Принцип розрізнення вимагає чіткого поділу між комбатантами й некомбатантами, а також між військовими та цивільними

об'єктами, що має усебічно запобігати атакам на останніх. Пропорційність і необхідність накладають обмеження на застосування сили, вимагаючи, аби втрати серед цивільного населення не перевищували військову вигоду. В свою чергу, принцип гуманності забороняє жорстоке, принизливе або нелюдське поводження з особами, які не беруть участі в бойових діях, а принцип нейтральності гарантує, що гуманітарна допомога має надаватися незалежно від сторін конфлікту. В. П. Базов акцентує, що ефективне застосування цих принципів залежить не лише від міжнародно-правової бази, а й від політичної волі та належного правозастосування на національному рівні. Автор вказує на наявність численних порушень МГП у сучасних збройних конфліктах і потребу в посиленні контролю за дотриманням правових норм, зокрема шляхом удосконалення кримінального законодавства щодо відповідальності за воєнні злочини [5].

Українське законодавство у сфері гуманітарної допомоги сформовано як на основі як міжнародних зобов'язань, так і внутрішніх потреб, що виникають в умовах воєнного стану, надзвичайних ситуацій або соціально-економічної кризи. Основним нормативно-правовим актом, що регулює надання, ввезення та облік гуманітарної допомоги, є Закон України «Про гуманітарну допомогу». Закон визначає правові засади здійснення гуманітарної діяльності та встановлює чіткий порядок її реалізації. Зокрема, гуманітарна допомога визнається такою за рішенням спеціальної комісії при Міністерстві соціальної політики, що включає представників державних органів та громадських об'єднань [6]. З цього приводу В.І. Галій вказує, що українська модель управління гуманітарною допомогою зазнала суттєвих змін саме після повномасштабного вторгнення РФ. Зокрема, автор слушно наголошує на необхідності гнучкого підходу до імплементації міжнародних норм, враховуючи зростаючі обсяги надходження допомоги та нові виклики, пов'язані з її обліком і розподілом. Разом з тим, як зазначає автор, залишається низка суперечностей у застосуванні українського законодавства, що перешкоджають його повній відповідності міжнародним стандартам. Наприклад, питання статусу гуманітарної допомоги іноді залежить від суб'єктивного тлумачення посадових осіб митних органів, що значною мірою ускладнює оперативне ввезення необхідних вантажів [7].

Процедура отримання гуманітарної допомоги в Україні передбачає кілька етапів: звернення до відповідного органу, реєстрація допомоги, визначення її призначення та подальший контроль за використанням [6]. Як слушно підкреслює В. І. Галій, в умовах воєнного конфлікту ці процедури є надто заплутаними та обтяжливими, що ускладнює ефективну організацію гуманітарної допомоги адже у багатьох випадках спостерігається уповільнення процесу митного оформлення вантажів або навіть мають місце випадки відмови у визнанні допомоги гуманітарною, що суперечить міжнародним принципам. Контроль за розподілом допомоги здійснюється як державними структурами, так і міжнародними партнерами. Проте наявні правові механізми не завжди забезпечують прозорість, що відкриває шлях до різного роду зловживань та, можливо, корупційних схем. Автор вказує на суттєву потребу запровадження цифровізації процесів, зокрема створення єдиної бази обліку гуманітарних вантажів, що дозволило б якісно підвищити ефективність розподілу та відстеження допомоги в реальному часі. Особливої уваги потребує проблема подвійного призначення гуманітарних вантажів адже відсутність чіткого поділу між військовою та цивільною допомогою іноді призводить до плутанини та блокування вантажів на митниці, що є порушенням принципу недискримінації в гуманітарному праві [7].

Звісно у системі надання гуманітарної допомоги ключову роль відіграють не лише державні органи, а й неурядові організації, волонтерські ініціативи та міжнародні партнери. Наразі в Україні відсутній стабільний правовий механізм, який врегульовує партнерство між державою та неурядовими організаціями в гуманітарній сфері. Крім того, маюьб місце випадки правової невизначеності, коли діяльність гуманітарних волонтерів не підпадає під жодну категорію, що визначається національним законодавством, що створює додаткові труднощі у звітності, а іноді й юридичну відповідальність у разі порушення формальних вимог. Іноді навіть міжнародні організації стикаються з перешкодами при спробі організувати гуманітарні конвої через регіональні адміністрації, що свідчить про суттєву потребу у проведенні децентралізації повноважень і встановлення більш чіткому розмежуванні компетенцій на центральному та місцевому рівнях [7].

Практичний досвід України після повномасштабного вторгнення Російської Федерації у 2022 році, наочно демонструє, як обмеження доступу, зловживання та небезпека для персоналу стають системними проблемами. Одним із найактуальніших викликів є обмежений доступ гуманіт-

тарних організацій до постраждалого населення, особливо на тимчасово окупованих територіях. Згідно з положеннями міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевськими конвенціями, всі сторони конфлікту зобов'язані забезпечити гуманітарний доступ до цивільного населення [1]. Проте в Україні це положення часто порушується, на прикладі Херсонської та Луганської областей зафіксовано випадки, коли російські війська блокували доступ міжнародних гуманітарних місій, включно з МКЧХ, не дозволяючи передавати критично необхідну допомогу – медикаменти, продукти, воду. У звітах міжнародних організацій також зазначено, що на деяких територіях окупаційна влада взагалі не допускала волонтерів або нав'язувала «своїх» розподільників допомоги. Окрім зовнішніх обмежень, існують внутрішні процедурні бар'єри про які ми вже зазначали вище. Наприклад, у 2022–2023 рр. були випадки, коли волонтери не могли швидко отримати дозволи на перетин лінії фронту або транспортування вантажів через бюрократичні перешкоди, що значно затягувало процес надання допомоги.

Також серйозною проблемою є використання гуманітарної допомоги не за призначенням, її контрабанда або перепродаж. У багатьох українських містах фіксувалися випадки, коли отримані як благодійні товари (одяг, їжа, медичні засоби) продавалися у роздріб через інтернет або на ринках, що порушує принцип некомерційності, закладений у міжнародних актах. Як зазначає В.П. Базов, слабкий контроль за переміщенням вантажів та їх обліком створює простір для маніпуляцій. Зокрема, деякі приватні організації або навіть посадові особи зловживають статусом «гуманітарного вантажу», щоб уникнути митних зборів і легалізувати таким чином комерційні постачання [5] Такі ситуації створюють ризики втрати довіри як з боку міжнародних волонтерів, так і серед громадськості. Для протидії цьому Україна вживає заходів, зокрема введено публічні реєстри допомоги, систему е-декларацій для волонтерів, а також кримінальну відповідальність за зловживання. Однак, як показує практика, правозастосування потребує посилення, особливо в умовах великої кількості учасників гуманітарного процесу.

Ще одним важливим викликом є безпека гуманітарних працівників. МГП вимагає, аби персонал, який надає допомогу цивільному населенню, не був об'єктом нападів або переслідувань. Проте в умовах збройного конфлікту в Україні ці гарантії часто порушуються. Так, від початку повномасштабного вторгнення задокументовано смертельні обстріли волонтерських автомобілів, викрадення працівників МКЧХ, погрози представникам благодійних фондів. Крім фізичних загроз, існують правові проблеми в захисті самих волонтерів. Відсутність чітко визначеного статусу гуманітарного працівника в національному законодавстві ускладнює притягнення винних до відповідальності. Наразі такі дії можуть кваліфікуватися лише за загальними статтями Кримінального кодексу, хоча існує необхідність прийняття спеціальних норм враховуючи міжнародний досвід. С. І. Мушенок закликає до вдосконалення нормативної бази зокрема, до розширення положень Закону «Про гуманітарну допомогу» щодо юридичних гарантій для осіб, які беруть участь у гуманітарному реагуванні [8].

Правова практика міжнародних судових установ і трибуналів свідчить про особливу увагу до питань порушення гуманітарного права, зокрема обмеження доступу до гуманітарної допомоги у збройних конфліктах. До ключових прецедентів, що ілюструють відповідальність за перешкоджання гуманітарній допомозі, належать справи *«Прокурор проти Омара аль-Башира»* (МКС, 2009), *«Прокурор проти Радована Караджича»* (МТКЮ, 2016), *«Прокурор проти Жана-П'єра Бемби»* (МКС, 2016) тощо. Окремий інтерес становить справа *«Україна проти РФ»* (МС ООН, 2017), у якій Міжнародний суд визнав правомірність вимог України щодо забезпечення доступу гуманітарної допомоги на окупованих територіях [9], [12], [15], [18].

Першим прецедентом, який безпосередньо стосується питання, що досліджується став збройний конфлікт у 2003–2008 роках в Дарфурі, коли уряд Судану, очолюваний Омаром аль-Баширом, організував масові напади на мирне населення [9]. За даними ООН, більше 300 000 осіб загинуло, а понад 2,7 мільйона стали вимушеними переселенцями. Гуманітарні місії неодноразово повідомляли про блокування доступу до таборів біженців. Згідно зі ст. 70 IV Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949) та ст. 18 Додаткового протоколу II (1977), сторони конфлікту повинні допускати гуманітарні місії до потерпілих [3]. У відповідь на зазначенні порушення положень МГП у 2009 році Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт аль-Башира за злочини проти людяності, геноцид і воєнні злочини, у тому числі за умисне блокування гуманітарної допомоги [10]. Це стало першим в історії випадком, коли чинного главу

держави звинуватили у воєнному злочині за перешкоджання гуманітарним місіям [11].

Крім цього, заслуговує на увагу справа 1992–1995 років, коли у Сребрениці та Сараєво війська боснійських сербів, під керівництвом Р. Караджича, влаштовували блокаду міст, унеможливлюючи доступ гуманітарної допомоги та позбавляючи цивільне населення харчів, медикаментів і води [12]. Згідно зі ст. 23 IV Женевської конвенції та нормами Додаткових протоколів, сторонам конфлікту заборонено обмежувати постачання допомоги цивільному населенню [2], [3]. І як наслідок, у 2016 році МТКЮ визнав Р. Караджича винним у геноциді, воєнних злочинах та злочинах проти людяності [13]. Блокування гуманітарного доступу було кваліфіковано в якості елементу стратегії геноциду та грубим порушенням положень Женевських конвенцій [14].

Третім випадком стали масові напади на цивільне населення у 2002–2003 роках, вчинені підрозділами, підконтрольними Жан-П'єру Бембі, у Центральноафриканській Республіці [15]. Ст. 8 Римського статуту МКС кваліфікує умисне створення перешкод для гуманітарної допомоги як воєнний злочин. Тоді у 2016 році Ж.П. Бембу визнали винним у воєнних злочинах та злочинах проти людяності. Суд зазначив, що командир несе відповідальність не лише за дії підлеглих, а й за невжиття заходів для забезпечення доступу гуманітарної допомоги [16].

Не стала виключенням і справа «Україна проти Російської Федерації». У 2017 році Україна подала позов до Міжнародного суду ООН щодо порушень РФ на Донбасі й в окупованому Криму. Серед іншого, було заявлено про системне блокування гуманітарного доступу, порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права. Україна послалась на Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. та Конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 р., що містять норми щодо захисту цивільного населення. У квітні того ж року суд ухвалив тимчасові заходи, зобов'язавши РФ забезпечити безперешкодний доступ гуманітарної допомоги до окупованих територій. Це стало важливим прецедентом у сучасному міжнародному праві [18], [19].

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зазначити, що актуальним напрямом удосконалення правового регулювання надання гуманітарної допомоги в умовах збройного конфлікту є забезпечення гармонізації національного законодавства України з міжнародними нормами гуманітарного права, які передбачають обов'язок сторін конфлікту безперешкодно допускати гуманітарні місії до цивільного населення. Як свідчить міжнародна судова практика, зокрема справа Міжнародного кримінального суду щодо Омара аль-Башира, ненадання доступу до гуманітарної допомоги визнано воєнним злочином, що свідчить про необхідність закріплення аналогічних норм у Кримінальному кодексі України.

Водночас важливим напрямом удосконалення є підвищення відповідальності за порушення гуманітарного права під час воєнного стану. На нашу думку, доцільно передбачити окрему кримінальну відповідальність за умисне перешкоджання діяльності гуманітарних місій та блокування гуманітарного доступу на окупованих або прифронтових територіях. Також варто посилити адміністративно-правовий контроль за цільовим використанням гуманітарної допомоги, впровадивши систему незалежного нагляду за обігом, розподілом і використанням гуманітарних вантажів. Аналіз судових справ Міжнародного кримінального суду, зокрема щодо Жана-П'єра Бемби, підтверджує, що командири та керівники збройних формувань можуть нести відповідальність за недопуск допомоги, що є важливим прецедентом для національної судової системи.

Окремої уваги потребує посилення міжнародного контролю та моніторингу за процесами надання гуманітарної допомоги. З огляду на рекомендації міжнародних організацій, ми вважаємо доцільним розширити повноваження моніторингових груп ООН, ОБСЄ, Міжнародного комітету Червоного Хреста та інших гуманітарних інституцій щодо збору та документування доказів правопорушень у цій сфері. Крім того, актуальним є запровадження незалежного аудиту гуманітарних поставок, результати якого мають оприлюднюватися у відкритому доступі, що забезпечить прозорість та підзвітність усіх учасників процесу. Важливим кроком може стати створення міжвідомчої наглядової комісії за участю представників міжнародних організацій та державних органів України для контролю за процесами розподілу та використання гуманітарної допомоги, що дозволить оперативно реагувати на можливі порушення.

Список літератури:

1. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (укр/рос) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 09.05.2025).
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (укр/рос) : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.06.1977 : станом на 8 груд. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 09.05.2025).
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року (укр/рос) : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.06.1977 : станом на 8 груд. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 09.05.2025).
4. Невара, Л. М., Красник, В. М. Діяльність Товариства Червоного Хреста України під час повномасштабного вторгнення рф. Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квітня 2024 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2024. С. 198-200 (дата звернення: 10.05.2025).
5. Базов В. П. Принципи міжнародного гуманітарного права. Юридична Україна. 2020. № 12. С. 35-42.
6. Закон України Про гуманітарну допомогу : Закон України від 22.10.1999 № 1192-XIV : станом на 18 груд. 2024 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text (дата звернення: 11.05.2025).
7. Галій, В. І. Інтеграційні процеси та нормативно-правове регулювання поступлення гуманітарної допомоги у сфері національної безпеки та оборони**.** Економіка та суспільство. 2024. № 62. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3989/3915(дата звернення: 11.05.2025).
8. Мушенок, С. І. Проблеми надання гуманітарної допомоги в Україні: практичні аспекти. Київський часопис права. 2024. № 3. С. 158-162.
9. Офіційна сторінка справи «Прокурор проти Омара аль-Башира». URL: https://www.icc-cpi.int/darfur/albashir (дата звернення: 11.05.2025).
10. Ордер на арешт Омара аль-Башира від 4 березня 2009 року. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-02/05-01/09-3 (дата звернення: 11.05.2025).
11. Інформаційний лист про справу «Прокурор проти Омара аль-Башира». URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/AlBashirEng.pdf (дата звернення: 11.05.2025).
12. Офіційна сторінка справи «Прокурор проти Радована Караджича». URL: https://www.icty.org/en/case/karadzic (дата звернення: 11.05.2025).
13. Повний текст вироку Радована Караджича від 24 березня 2016 року. URL: https://www.icty.org/x/cases/karadzic/tjug/en/160324_judgement.pdficty.org (дата звернення: 11.05.2025).
14. Резюме вироку Радована Караджича. URL: https://www.icty.org/x/cases/karadzic/tjug/en/160324_judgement_summary.pdf (дата звернення: 11.05.2025).
15. Офіційна сторінка справи «Прокурор проти Жана-П'єра Бемби». URL: https://www.icc-cpi.int/car/bemba (дата звернення: 11.05.2025).
16. Інформаційний лист про справу «Прокурор проти Жана-П'єра Бемби». URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/BembaEng.pdf (дата звернення: 11.05.2025).
17. Рішення Апеляційної палати від 8 червня 2018 року про виправдання Жана-П'єра Бемби. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/05-01/08-3636 (дата звернення: 11.05.2025).
18. Офіційна сторінка справи щодо Конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму. URL: https://www.icj-cij.org/case/166 (дата звернення: 11.05.2025).
19. Офіційна сторінка справи щодо Конвенції про запобігання геноциду. URL: https://www.icj-cij.org/case/182 (дата звернення: 11.05.2025).

Taranenko M. M., Pravosud A. O., Ustymenko V. D. INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF PROVIDING HUMANITARIAN AID IN ARMED CONFLICT AREAS

The article examines international legal and national mechanisms for regulating the provision of humanitarian aid in armed conflict zones. Particular attention is paid to the specifics of providing humanitarian aid in armed conflict and on the territory of Ukraine. The authors analyze the key provisions of the 1949 Geneva Conventions and the 1977 Additional Protocols, the fundamental principles of international humanitarian law (distinction, proportionality, humanity, neutrality), as well as the jurisprudence of the International Criminal Court on cases of holding individuals accountable for committing war crimes in the form of restricting humanitarian access (based on the consideration of such cases in Sudan, the Central African Republic, Bosnia and Herzegovina, and Ukraine).

Particular attention is paid to the functioning of the humanitarian system in Ukraine after 2014 and with the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022. The legal barriers to the implementation of humanitarian policy, problems with the status of humanitarian workers, the procedural complexity of customs clearance of humanitarian aid, the imperfection of control over its distribution, corruption risks and obstacles to access to the occupied territories are analyzed. The authors point to the need to harmonize the Law of Ukraine "On Humanitarian Aid" with international standards, and the need to strengthen responsibility for the intentional blocking of humanitarian aid, as well as improve administrative control and introduce an independent audit. Based on the analysis of law enforcement practice and recommendations of international organizations, the article suggests ways to increase the effectiveness of legal regulation of the provision of humanitarian aid, in particular through digitalization of accounting, strengthening international partnerships with specialized non-governmental organizations and volunteers, expanding guarantees for personnel and creating an interdepartmental supervisory body. The scientific work is a significant contribution to the scientific and practical understanding of legal instruments for the protection of civilians in armed conflict.

Key words: *humanitarian aid, international humanitarian law, armed conflict. protection of civilians, access to humanitarian aid.*

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.44:004.738.5:004.056.55
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/27

Пука М. П.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОГОВОРІВ: ПРОБЛЕМИ АВТЕНТИФІКАЦІЇ ТА ЮРИДИЧНОЇ СИЛИ ЕЛЕКТРОННОГО ПІДПИСУ

Статтю присвячено висвітленню окремих проблем правового регулювання автентифікації та юридичної сили електронного підпису під час укладення електронних договорів у електронній комерції. Автором доведено, що у контексті стрімкої цифровізації суспільних відносин електронна комерція, однією з найбільш поширених форм якої є електронна торгівля, стала невід'ємною складовою економічного життя. Аргументовано, що центральне місце в правовому регулюванні електронної комерції посідає питання укладення електронних договорів, зокрема автентифікації сторін і визначення юридичної сили електронного підпису. Досліджено основні проблеми правового регулювання цифрової автентифікації, що зумовлену необхідністю забезпечення належного юридичного захисту суб'єктів електронної комерції в умовах глобалізації та трансграничного характеру правовідносин.

Автором проведено аналіз правових засад укладення електронних договорів, виявлення ключових проблем, пов'язаних із використанням електронного підпису, та формування пропозицій щодо вдосконалення законодавства у цій сфері. У межах цього дослідження розглянуто чинне українське законодавство, зокрема Закон України «Про електронні довірчі послуги», «Про електронну комерцію» та інші, а також визначено основні недоліки та прогалини цього законодавства.

Особлива увага приділяється правовим аспектам ідентифікації сторін у цифровому середовищі, класифікації видів електронного підпису, а також питанням доведеності дійсності електронного договору. Зроблено спробу проаналізувати прогалини та колізії в українському законодавстві, а також перспективи гармонізації нормативно-правової бази з європейськими стандартами. На основі проведеного науково-правового аналізу автором сформульовано низку пропозицій щодо напрямків удосконалення правового регулювання у досліджуваній сфері.

Ключові слова: *електронний договір, електронний підпис, автентифікація, електронна комерція, правове регулювання.*

Постановка проблеми. Сучасна трансформація правових відносин у цифровому середовищі зумовлює потребу у перегляді традиційних підходів до регулювання договірних зобов'язань. Зростаючий обсяг електронної комерції, розвиток дистанційних послуг, мобільного банкінгу, електронного документообігу та інших цифрових форм взаємодії вимагає чітко сформульованих, ефективних і юридично значущих механізмів укладення договорів в електронній формі.

Попри формальне визнання електронного підпису й електронного договору у чинному законодавстві України, у правозастосовній практиці все ще залишаються численні питання щодо дійсності електронної форми волевиявлення, надійності ідентифікації сторін, а також рівня довіри до різних видів електронного підпису. Особливої актуальності набувають питання автентифікації та юридичної сили підпису, що використовуються під час укладення договорів між суб'єктами гос-

подарювання, фізичними особами та державою.

Таким чином, постає потреба в ґрунтовному аналізі правових засад укладення електронних договорів, з'ясуванні проблемних аспектів автентифікації сторін і визначення юридичної сили електронного підпису з огляду на українське законодавство, міжнародні стандарти та судову практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання правового регулювання цифрового підпису та інших механізмів цифрової автентифікації досліджували такі науковці, як К. Б. Дрогозюк, І. В. Крикавська, Р. В. Новосад, Я. В. Петруненко та ін. Однак, як показує огляд цих наукових робіт, а також інших наявних досліджень з цієї проблематики, у науковій літературі недостатньо повно аналізується, який саме рівень довіри є достатнім для укладення конкретних видів договорів (наприклад, трудового чи фінансового). У науковому середовищі домінує увага до кваліфікованого електронного підпису, тоді як простий та удосконалений підписи досліджені фрагментарно.

Постановка завдання. Метою статті є проведення аналізу правових засад укладення електронних договорів в Україні, визначення проблемних аспектів автентифікації сторін та юридичної сили електронного підпису, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідного законодавства з урахуванням міжнародних стандартів. З цією метою у статті: проведено аналіз нормативно-правової бази, що регулює використання електронних підписів та укладення електронних договорів в Україні та за її межами; виявлено проблеми та недоліки відповідного законодавства у сфері регулювання автентифікації сторін у цифровому середовищі та сформульовано практичні пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства у сфері електронної комерції та цифрової ідентифікації.

Виклад основного матеріалу. Функціонування електронної комерції, яка є невід'ємною частиною глобальної цифровізації економіки, вимагає створення та використання ефективних техніко-правових механізмів. Ці механізми критично важливі для двох основних цілей: по-перше, надання юридичної сили електронним договорам, що забезпечує визнання електронних угод нарівні з традиційними паперовими документами, що є фундаментальною передумовою для їх законності та можливості правового захисту. По-друге, надійна ідентифікація та автентифікація сторін, що дозволяє однозначно встановлювати особистості учасників електронних правочинів, запобігаючи шахрайству та забезпечуючи довіру до онлайн-транзакцій. В основу таких механізмів покладено електронний підпис та різноманітні засоби автентифікації сторін електронних договорів. Саме вони є тими ключовими інструментами, що перетворюють цифрові домовленості на юридично обов'язкові зобов'язання.

У законодавстві України це питання урегульоване, головним чином, законами України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [1], «Про електронну комерцію» [2] та ін.

Аналіз положень цих законів дозволяє зробити висновок, що перший з них достатньо чітко визначає поняття «автентифікація» як електронну процедуру, що дає змогу підтвердити електронну ідентифікацію фізичної, юридичної особи, інформаційної або інформаційно-комунікаційної системи та/або походження та цілісність електронних даних. Окрім того, Закон містить визначення поняття «електронний підпис», визначаючи його, як електронні дані, що додаються до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються підписувачем як підпис [1].

Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» розрізняє три види електронних підписів: простий електронний підпис – електронні дані, які додаються підписувачем до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються ним як підпис. Його юридична сила визначається домовленістю сторін або законодавством для конкретних випадків. Удосконалений електронний підпис (УЕП) – створений з використанням засобу удосконаленого електронного підпису і базується на кваліфікованому сертифікаті відкритого ключа. Він має вищу доказову силу, ніж простий підпис, але може бути оскаржений у суді. Кваліфікований електронний підпис (КЕП) – створений з використанням засобу кваліфікованого електронного підпису і базується на кваліфікованому сертифікаті відкритого ключа [1].

Отже, як цілком обґрунтовано зазначається у науковій літературі, електронний підпис засвідчує, що підписаний документ надходить від особи, яка його підписала; гарантує, що підписаний документ не зазнав змін з боку третіх осіб; позбавляє особу, яка підписала документ, можливості відмовитися від зобов'язань, викладених у документі. При цьому, важливим призначенням електронного підпису є значне скорочення часу руху документів в судовому процесі, обміну доку-

ментацією, укладенні правочинів тощо [3, с. 49].

Окрім того, широке використання електронного підпису дає змогу створити сприятливі умови для функціонування бізнесу, налагодження безконтактного способу спілкування між фізичними та юридичними особами й державними органами та зведення нанівець роль людського фактору, а отже, уникнути корупції [4, с. 449].

З огляду на вищенаведене значення електронного підпису та роль автентифікації під час укладення електронних договорів доцільно удосконалити законодавче визначення наведених термінів.

Зокрема, акцентуючи увагу на достовірності встановлення та підтвердження відомостей та унеможливленні використання чужих даних, автентифікацію можна визначити як комплексну електронну процедуру, спрямовану на достовірне встановлення та підтвердження ідентичності фізичної або юридичної особи, інформаційної системи чи пристрою, а також на верифікацію походження та забезпечення цілісності електронних даних.

Що стосується визначення поняття «електронний підпис», то уточнення та розширення потребують опис функцій (ідентифікація, цілісність, неспростовність, юридична сила), що дає більш повне уявлення про його значення. У цьому зв'язку електронний підпис можна визначити як набір електронних даних, що створюються та/або перетворюються криптографічними засобами чи іншими технологіями, які додаються до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються, і призначені для однозначного підтвердження особи підписувача та забезпечення контролю цілісності інформації.

Загалом, можна зазначити, що Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» є достатньо прогресивним актом, який значною мірою імплементує європейські стандарти (зокрема, положення Регламенту Європейського парламенту і Ради (ЄС) про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку [5]) та регулює ключові питання автентифікації та юридичної сили цифрового підпису, надаючи КЕП повну юридичну силу.

Разом з тим, що стосується особливостей автентифікації учасників електронних договорів в електронній комерції, то для їх визначення необхідно звернутися до аналізу положень спеціального Закону України «Про електронну комерцію» [2]. Зокрема, вказаний Закон встановлює базові правові засади електронної комерції в Україні, визначаючи, що електронний правочин укладається шляхом обміну електронними повідомленнями, а електронний підпис може бути використаний для підтвердження волевиявлення сторін (ст. 11). Окрім того, у ст. 6 і 12 Закону передбачено, що укладення договору в електронній формі є рівнозначним паперовій формі (за певних умов), сторони можуть застосовувати електронний підпис, електронну печатку або інші засоби ідентифікації, якщо це прямо погоджено. Закон допускає використання простого електронного підпису в B2C або навіть B2B-сфері, якщо сторони не встановили інше (тобто — договірна свобода).

Між тим, як показує аналіз положень Закону України «Про електронну комерцію», у ньому не міститься чітких стандартів або технічних вимог до процесу автентифікації особи. Він делегує це іншим актам або домовленості сторін. [2].

Таким чином, у B2B та B2C відносинах часто достатньо логіна/пароля, SMS-коду, пошти тощо, що може не відповідати критеріям високої довіри. До того ж виникає правова невизначеність у спорах щодо того, чи був цей підпис дійсним та чи справді ця особа уклала договір.

На практиці, лише в державному секторі та у великому бізнесі реально застосовуються кваліфіковані інструменти (КЕП, MobileID, ДіяПідпис). У повсякденній електронній комерції, як-от інтернет-магазини, платформи – такі механізми не є типовими. При цьому, недостатність правового регулювання автентифікації в електронній комерції – одна з найуразливіших ділянок цифрового ринку України.

Отже, хоча базовий Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» достатньо повно регулює питання автентифікації та використання електронного підпису, важливою є подальша робота над підзаконними актами, роз'ясненнями, розвитком інфраструктури та підвищенням правової культури учасників електронного документообігу для мінімізації зазначених вами ризиків. Також доцільно розробити підзаконні акти або галузеві стандарти, які чітко визначають допустимі засоби автентифікації в електронній комерції.

Прикладом галузевого підзаконного акта в цій сфері є постанова Правління Національного банку України (НБУ) від 20 грудня 2023 р. № 172 «Про затвердження Положення про використання електронного підпису та електронної печатки», яка встановлює детальні правила застосування електронних підписних інструментів у банківській і небанківській фінансовій сфері України [6].

Положення імплементує норми законів «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» та встановлює порядок застосування ЕП, удосконаленої/кваліфікованої печатки в усіх операційних процесах фінансових установ, включно з платіжною взаємодією. Положення також визначає деякі особливості електронної ідентифікації у період воєнного стану. Зокрема, дозволено використання сертифікатів КЕП без зберігання особистого ключа у захищеному засобі шляхом неформальної автентифікації, навіть у випадках, коли закон передбачає лише використання КЕП або засобів високої довіри. Винятки поширюються на документи без нотаріального посвідчення та державної реєстрації, а також ті, що вимагають високого рівня безпеки, як визначено установами. Вказана адаптація до умов цифровізації у кризових умовах, коли потрібна більша гнучкість.

Подібні підзаконні акти було б доцільно розробити і у інших сферах електронної комерції – страхуванні, електронній торгівлі, рекламі тощо.

Досліджуючи питання автентифікації та використання ЕП в електронних договорах, деякі науковці аргументують ризики, що можуть виникнути у цій сфері. Зокрема, на думку Г. О. Тітової, особи, які для укладення договору використовують електронний підпис теоретично несуть наступні ризики: визнання правочину фіктивним або неукладеним з боку органів державної влади (зокрема контролюючих органів, яким за законом надано ¨ право здійснювати перевірки відповідного суб'єкта); невизнання електронного підпису як належного засобу підпису в разі судового розгляду(ризик неможливості визнання електронного підпису достатнім доказом); невиконання умов договору іншою стороною договору в силу її недобросовісності та використання властивостей електронного підпису(неоднозначної правової позиції ¨ щодо електронного підпису) [7, с. 3].

Указана думка є цілком обґрунтованою, адже у разі виникнення труднощів з доведенням автентичності підпису або ідентифікації підписанта, це створить сприятливий ґрунт для недобросовісної поведінки. Окрім того, у деяких випадках недобросовісна сторона може намагатися довести, що електронний підпис не відображав її справжню волю на укладення договору (наприклад, підпис був зроблений під примусом, або з використанням компрометованого ключа). Ці ризики підкреслюють важливість використання саме КЕП та дотримання всіх законодавчих вимог при укладенні електронних договорів, що може мінімізувати потенційні проблеми з їх юридичною силою та доказовістю у разі виникнення спорів.

Деякі науковці з метою усунення недоліків у сфері правового регулювання електронної комерції пропонують: 1) привести Закон України «Про електронну комерцію» у відповідність з чинним законодавством, зокрема здійснити відсилання у частині визначення термінів «електронний підпис» та «кваліфікований електронний підпис» до Закону України «Про електронні довірчі послуги»; 2) зміст ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію», в якій визначено особливі істотні умови електронного договору, доповнити умовами про порядок обігу та захисту персональних даних споживача, включаючи його право видалити свої дані після виконання договору, а також умовами про відповідальність за шкоду, заподіяну споживачу технічними та іншими, пов'язаними з наданням супутніх послуг, причинами [8, с. 284].

Окрім того, необхідно погодитися з пропозицією Р. В. Новосада щодо інтеграції з державними сервісами, що дозволить громадянам швидше та зручніше взаємодіяти з державою, що в кінцевому підсумку покращить рівень довіри до урядових інституцій [9, с. 115].

На підставі проведеного вище дослідження можна запропонувати такі напрямки удосконалення регулювання електронного підпису в електронній комерції: уточнення та деталізація правового статусу різних видів електронних підписів, зокрема тих, що не є кваліфікованими електронними підписами, але використовуються на практиці; чітке визначення умов та критеріїв їх визнання та доказової сили. Слід також розглянути можливість імплементації міжнародних стандартів, таких як Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку [5], для забезпечення транскордонного визнання електронних підписів.

Важливо також проводити широку інформаційну кампанію для підвищення правової обізнаності громадян та суб'єктів господарювання щодо переваг та правових гарантій електронних договорів, що сприятиме збільшенню довіри до електронних правочинів та їх ширшому застосуванню. Окрім того, необхідно розглянути питання створення спеціалізованих механізмів вирішення спорів, що виникають з електронних договорів, можливо, через розвиток онлайн-платформ для альтернативного вирішення спорів.

Висновки. Проведений аналіз правових засад укладення електронних договорів в Україні показав, що чинне законодавство загалом забезпечує можливість їх укладення та визнання їх юридичної сили. Разом з тим, виявлено низку проблемних аспектів, які потребують вирішення для повного та ефективного функціонування інституту електронних договорів.

Зокрема, значні складнощі виникають у сфері автентифікації сторін електронних правочинів. Незважаючи на існування різних механізмів електронної ідентифікації, їх застосування на практиці не завжди є однозначним та уніфікованим, що може створювати ризики для безпеки електронних транзакцій та достовірності інформації про учасників договору.

Крім того, питання юридичної сили електронного підпису залишається одним з ключових. Хоча Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» визначає різні види електронних підписів та їх правові наслідки, на практиці виникають труднощі з доведенням належності підпису певній особі та з визнанням його еквівалентності власноручному підпису в певних правових ситуаціях. Це створює невизначеність для сторін та може бути підставою для оскарження електронних договорів.

Ураховуючи виявлені проблемні аспекти, необхідною є уніфікація та спрощення процедур автентифікації сторін, зокрема шляхом розробки та впровадження єдиних, чітких та зрозумілих механізмів електронної ідентифікації та автентифікації, які були б загальноприйнятними для всіх видів електронних договорів. Це може включати розширення переліку довірених засобів електронної ідентифікації, інтеграцію державних реєстрів та забезпечення сумісності різних систем та ін.

Список літератури:

1. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#n534 (дата звернення: 19.07.2025).
2. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text (дата звернення: 19.07.2025).
3. Дрогозюк К. Б. Нормативно-правове регулювання електронного підпису в цивільному судочинстві України та Франції. Часопис цивілістики. 2019. Вип. 34. С. 74–84.
4. Крикавська І. В., Ткачук Л. В. Актуальні питання правового регулювання використання електронного підпису. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 11. С. 447–449.
5. Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку: міжнародний договір № 910/2014 від 23 липня 2014 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-14#Text (дата звернення: 19.07.2025).
6. Про затвердження Положення про використання електронного підпису та електронної печатки: постанова Національного банку України від 20.12.2023 № 172. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0172500-23#Text (дата звернення: 19.07.2025).
7. Тітова Г. О. Проблеми правового регулювання використання електронного підпису при укладанні правочинів в сфері електронної комерції. Інформаційні технології у судочинстві: матер. всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивільного процесу (Одеса, 18 квітня 2017 р.); за заг. ред. д.ю.н., проф. Голубєвої Н.Ю. Одеса : Фенікс, 2017. С. 95–98.
8. Петруненко Я. В., Сиротко М. В., Тройніков В. В. Правове регулювання електронної комерції в умовах розвитку цифрової економіки в Україні. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право. 2023. Вип. 79. Ч. 1. С. 278–285.
9. Новосад Р. В. Правовий статус електронного підпису в Україні: від ідеї до реалізації. Право та державне управління. 2023. № 3. С. 112–116.

Puka M. P. LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC CONTRACTS: PROBLEMS OF AUTHENTICATION AND LEGAL VALIDITY OF ELECTRONIC SIGNATURE

The article is devoted to highlighting certain problems of legal regulation of authentication and legal force of electronic signature during conclusion of electronic contracts in electronic commerce. The author proves that in the context of rapid digitalization of social relations, electronic commerce, one of the most common forms of which is electronic trade, has become an integral part of economic life. It is argued that the central place in the legal regulation of electronic commerce is occupied by the issue of concluding electronic contracts, in particular, authentication of the parties and determination of the legal force of the electronic signature. The main problems of legal regulation of digital authentication are investigated, which is due to the need to ensure proper legal protection of electronic commerce entities in the conditions of globalization and

the cross-border nature of legal relations. The author analyzed the legal principles of concluding electronic contracts, identified key problems associated with the use of electronic signatures, and formulated proposals for improving legislation in this area. Within the framework of this study, the current Ukrainian legislation is considered, in particular the Law of Ukraine "On Electronic Trust Services", "On Electronic Commerce" and others, and the main shortcomings and gaps in this legislation are identified.

Particular attention is paid to the legal aspects of identifying parties in the digital environment, classifying types of electronic signatures, as well as issues of proving the validity of an electronic contract. An attempt is made to analyze gaps and conflicts in Ukrainian legislation, as well as the prospects for harmonizing the regulatory framework with European standards. Based on the conducted scientific and legal analysis, the author formulated a number of proposals for improving legal regulation in the area under study.

Key words: *electronic contract, electronic signature, authentication, electronic commerce, legal regulation.*

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ ПРАВА

УДК 378.091.33:17.022.1
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/28

Бортняк К. В.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Добрянська Н. В.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Захожай З. В.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК ВАГОМИЙ ЧИННИК ЯКІСНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглядається значення академічної доброчесності як чинника, що впливає на якість вищої освіти, а також аналізуються правові аспекти її забезпечення в контексті української освітньої системи. Особливу увагу приділено ролі законодавчих ініціатив і внутрішніх політик університетів у формуванні культури доброчесності серед учасників освітнього процесу. Вказано, що з огляду на важливість цієї теми, дослідження академічної доброчесності є необхідним для розробки ефективних інструментів її впровадження та підтримки. Адже саме від рівня доброчесності залежить не лише репутація конкретного навчального закладу, але й конкурентоспроможність національної системи освіти на міжнародній арені.

Встановлено, що академічна доброчесність є фундаментальною складовою сучасної системи вищої освіти, яка забезпечує її якість, довіру суспільства та відповідність міжнародним стандартам. Умотивовано, що академічна доброчесність визначає етичні стандарти поведінки студентів, викладачів та адміністративного персоналу. Дотримання принципів чесності, прозорості, відповідальності та поваги до інтелектуальної власності є ключовим для формування культури доброчесності в освітніх установах. У цьому контексті наголошено на важливості створення ефективних механізмів для запобігання академічним порушенням, таким як плагіат, фабрикація даних чи шахрайство. Підкреслено важливість впливу академічної доброчесності на якість освіти, оскільки відсутність порушень у навчальному процесі сприяє об'єктивному оцінюванню знань студентів, стимулює їх до самостійного мислення та розвитку критичного аналізу. Це, у свою чергу, підвищує рівень компетентності випускників та їхню конкурентоспроможність на ринку праці.

Наголошено на важливості правових аспектів забезпечення академічної доброчесності, адже законодавче регулювання цього питання є важливим для створення правового поля, що гарантує дотримання етичних норм у навчальному процесі. Підкреслено, важливу роль формування культури академічної доброчесності через освітні програми та інформаційно-просвітницькі заходи. Встановлено, що для забезпечення академічної доброчесності необхідно комплексно підходити до цього питання, поєднуючи правове регулювання, освітні ініціативи та етичне виховання, що дозволить створити умови для розвитку якісної і конкурентоспроможної вищої освіти в Україні.

Ключові слова: *вища освіта, академічна доброчесність, етичні принципи, конкурентоздатність, правове регулювання інтелектуальна власність, плагіат, фабрикація, шахрайство, відповідальність.*

Постановка проблеми. Академічна доброчесність є фундаментальною складовою освітнього процесу, яка визначає якість здобуття знань, формування професійних компетенцій та розвиток етичних принципів у студентів і викладачів. У сучасному світі, де інформація набуває все

більшого значення, питання забезпечення достовірності, прозорості та чесності в академічному середовищі стає одним із ключових пріоритетів для освітніх установ.

Вища освіта відіграє вирішальну роль у підготовці фахівців, здатних відповідати на виклики глобалізованого суспільства. Проте досягнення цієї мети неможливе без дотримання принципів академічної доброчесності, які охоплюють такі аспекти, як уникнення плагіату, забезпечення об'єктивності оцінювання, етична поведінка в наукових дослідженнях та дотримання авторських прав. Ці принципи не лише сприяють формуванню високої культури навчання, але й виступають основою для створення довіри до освітніх інституцій.

Отже, з огляду на важливість цієї теми, дослідження академічної доброчесності є необхідним для розробки ефективних інструментів її впровадження та підтримки. Адже саме від рівня доброчесності залежить не лише репутація конкретного навчального закладу, але й конкурентоспроможність національної системи освіти на міжнародній арені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, дотичні до вказаної нами проблематики загалом та в окремих її аспектах стали предметом дослідження багатьох вчених з огляду на їх актуальність та вагомість для подальшого розвитку сучасної української вищої освіти. З-поміж них гостротою питання вирізняються праці А. Артюхова, А. Берлача, А. Боровика, Б. Буяка, О. Дніпрова, О. Дрозда, Т. Коломоєць, М. Легенького, Н. Литвин, У. Парпан, С. Пєткова, Л. Сороки, Т. Фінікова, І. Хомишин, Н. Христинченко, І. Шопіної та багатьох інших.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні академічної доброчесності як вагомого чинника якісної вищої освіти та з'ясування можливих напрямів її удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Академічна доброчесність є фундаментальною складовою сучасної системи вищої освіти, яка забезпечує її якість, ефективність і суспільну довіру. Вона охоплює принципи чесності, прозорості, відповідальності та поваги до інтелектуальної власності, які є основою для створення й поширення знань. У контексті глобалізації та зростання конкуренції між університетами академічна доброчесність стає не лише моральною вимогою, а й стратегічним чинником розвитку освітніх установ.

Необхідність реформування всіх складових системи освіти в Україні, зокрема вищої освіти, на думку В. Зінченка, обумовлена процесами євроінтеграції та необхідністю приведення національних дипломів у відповідність до європейських стандартів. Реалізація якісних змін у сфері вищої освіти потребує розробки нових підходів до організації освітнього процесу, впровадження сучасних механізмів комунікації в закладах вищої освіти, а також підвищення рівня викладання та навчання. Ключовим елементом функціонування вищої школи як соціального інституту є забезпечення академічної доброчесності [1, с. 199].

Академічна доброчесність визначається як сукупність етичних принципів і норм поведінки, які регулюють діяльність учасників освітнього процесу: студентів, викладачів, науковців та адміністрації закладів освіти. Основними елементами академічної доброчесності є:

1. Запобігання плагіату – недопущення використання чужих текстів, ідей чи результатів досліджень без належного цитування.

2. Чесність у виконанні завдань – самостійне виконання навчальних і наукових робіт.

3. Прозорість оцінювання – об'єктивне й справедливе оцінювання знань студентів.

4. Відповідальність за результати – усвідомлення наслідків порушення академічних норм.

Ці принципи є універсальними й водночас адаптованими до специфіки кожної освітньої системи. З. М. Сельменська та Л. Г. Хамула наголошують, що впровадження міжнародних академічних стандартів і принципів академічної доброчесності в українських наукових та освітніх установах є надзвичайно актуальним. Це обумовлено тим, що у світовій академічній спільноті фундаментальні цінності академічної доброчесності відіграють ключову роль [2, с. 11].

Якість вищої освіти залежить не лише від змісту навчальних програм чи професійності викладачів, але й від етичних стандартів, які дотримуються в освітньому процесі. Академічна доброчесність сприяє формуванню таких ключових аспектів:

1. Довіра до освітніх установ. Університети, які активно впроваджують політику академічної доброчесності, здобувають довіру і серед студентів, і серед роботодавців та наукової спільноти.

2. Формування професійної етики. Студенти, виховані в умовах академічної доброчесності, переносять ці принципи у свою професійну діяльність, що сприяє розвитку етичного бізнесу та соціально відповідальної науки.

3. Підвищення академічної репутації. Заклади

освіти, які дотримуються високих стандартів доброчесності, мають більше шансів на міжнародне визнання та залучення іноземних студентів.

4. Запобігання корупції. Академічна доброчесність є потужним інструментом боротьби з корупційними практиками у сфері освіти.

У контексті останнього аспекта, варто погодитися з позицією Т. Фінікова, що в умовах сучасного українського суспільства корупція, формування академічного середовища на основі хибних моральних принципів, поширення масової девіантної поведінки серед учасників та зацікавлених сторін цієї сфери отримують постійні стимули для свого розвитку через різкі соціальні зміни та невизначеність у системі ідеалів і орієнтирів, професійних стандартів та регуляторних норм. Це зумовлено суттєвим зниженням рівня керованості суспільством, дисбалансом у функціонуванні державних інституцій управління та слабкістю громадянського суспільства [3, с. 20].

Незважаючи на очевидні переваги, впровадження академічної доброчесності стикається з низкою викликів:

1. Низький рівень правосвідомості. У деяких країнах студенти та викладачі мають недостатнє розуміння важливості дотримання академічних норм.

2. Відсутність ефективних механізмів контролю. Університети часто не мають достатніх ресурсів для перевірки робіт на плагіат чи моніторингу інших порушень.

3. Суспільний тиск. У культурному середовищі з низьким рівнем довіри до освітніх установ академічна доброчесність може бути сприйнята як формальність.

4. Технологічні виклики. З розвитком цифрових технологій зростає ризик використання штучного інтелекту для створення некоректних академічних робіт.

Юридичне забезпечення реалізації політики академічної доброчесності є важливою складовою освітнього процесу в Україні. Законодавчі акти країни встановлюють обов'язковість дотримання принципів академічної доброчесності для всіх учасників освітньої діяльності. Зокрема:

1. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII [4] визначає академічну доброчесність як один із фундаментальних принципів освітньої діяльності, що забезпечує її якість та етичність.

2. Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року № 1556-VII [5] передбачає заходи відповідальності за порушення норм академічної доброчесності, включаючи анулювання результатів навчання або звільнення з посади.

3. Закони України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 року № 848-VIII [6] та «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX [7] містять положення щодо захисту інтелектуальної власності, що є ключовим аспектом дотримання академічної доброчесності.

4. Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, накази Міністерства освіти і науки України та інші підзаконні документи регулюють стандарти освітньої та наукової діяльності. Серед них особливе місце займає «Етичний кодекс ученого України», схвалений Постановою загальних зборів Національної академії наук України від 15 квітня 2009 року № 2 [8], який визначає етичні зобов'язання вчених у їхніх професійних ролях, таких як дослідник, автор, керівник, викладач, консультант чи експерт.

5. Локальні нормативні акти університетів, такі як кодекси честі та положення про запобігання плагіату, деталізують механізми впровадження принципів академічної доброчесності. Наприклад, окремі університети розробляють власні регламентуючі документи для забезпечення етичної поведінки учасників освітнього процесу. Ці нормативно-правові засади утворюють комплексний механізм регулювання академічної доброчесності, спрямований на підтримання високих стандартів в освітній та науковій діяльності. До прикладу, у Таврійському національному університеті імені В. І. Вернадського діє Кодекс академічної доброчесності цього ЗВО, у якому, зокрема, визначено види порушень академічної доброчесності, основні засади академічної доброчесності, політику університету щодо запобігання порушень академічної доброчесності і, що важливо, відповідальність за порушення академічної доброчесності, а також інші питання [9].

Натомість, вважаємо, що для підвищення ефективності політики академічної доброчесності необхідно враховувати такі аспекти:

1. Освітні заходи. Проведення семінарів, тренінгів та лекцій для студентів і викладачів про важливість дотримання етичних стандартів.

2. Технологічні рішення. Використання спеціалізованого програмного забезпечення для перевірки на плагіат та аналізу робіт.

3. Стимулювання доброчесної поведінки. Впровадження системи заохочень для студентів і викладачів, які демонструють високий рівень етичної поведінки.

4. Міжнародне співробітництво. Обмін досвідом із закордонними університетами щодо впровадження політики академічної доброчесності.

Отже, академічна доброчесність є невід'ємною складовою якісної вищої освіти, яка сприяє формуванню етичного суспільства, розвитку науки та підвищенню конкурентоспроможності освітніх установ на міжнародній арені. Її впровадження потребує комплексного підходу, який включає освітні, технологічні та юридичні механізми. Лише через системну роботу в цьому напрямку можна забезпечити стійкий розвиток вищої освіти та її відповідність сучасним вимогам суспільства. Адже, як слушно зазначають Т. О. Лях та В. О. Одіарі, забезпечення високої якості та авторитетності наукових досліджень можливе лише за умови добросовісного виконання дослідницького процесу, що виключає використання неприйнятних практик, які суперечать принципам академічної доброчесності. Відтак, університетська спільнота має концентрувати свої зусилля на запобіганні, протидії та усуненні проявів академічної недоброчесності. Це може бути досягнуто шляхом впровадження освітніх заходів, наставництва, а також створення позитивного, сприятливого й доброчесного середовища для навчання та наукових досліджень [10, с. 134].

Висновки. Підсумовуючи викладене вище безперечно можемо визнати, що академічна доброчесність є фундаментальною складовою сучасної системи вищої освіти, яка забезпечує її якість, довіру суспільства та відповідність міжнародним стандартам.

Передусім варто вказати, що академічна доброчесність визначає етичні стандарти поведінки студентів, викладачів та адміністративного персоналу. Дотримання принципів чесності, прозорості, відповідальності та поваги до інтелектуальної власності є ключовим для формування культури доброчесності в освітніх установах. У цьому контексті важливим є створення ефективних механізмів для запобігання академічним порушенням, таким як плагіат, фабрикація даних чи шахрайство.

Другим важливим аспектом є вплив академічної доброчесності на якість освіти. Відсутність порушень у навчальному процесі сприяє об'єктивному оцінюванню знань студентів, стимулює їх до самостійного мислення та розвитку критичного аналізу. Це, у свою чергу, підвищує рівень компетентності випускників та їхню конкурентоспроможність на ринку праці.

Доцільно також наголосити на важливості правових аспектів забезпечення академічної доброчесності, адже законодавче регулювання цього питання є важливим для створення правового поля, що гарантує дотримання етичних норм у навчальному процесі. Зокрема, необхідно вдосконалювати нормативно-правові акти, що стосуються захисту авторських прав, процедури перевірки наукових робіт на плагіат, а також дисциплінарної відповідальності за порушення принципів доброчесності.

Крім того, важливу роль відіграє формування культури академічної доброчесності через освітні програми та інформаційно-просвітницькі заходи. Викладачі та адміністрація мають бути прикладом для студентів, демонструючи своїм власним поведінковим кодексом важливість дотримання етичних стандартів. Систематичне впровадження тренінгів, семінарів і лекцій з питань академічної доброчесності сприятиме підвищенню обізнаності всіх учасників освітнього процесу.

Відтак, можемо констатувати, що академічна доброчесність є не лише етичним принципом, але й стратегічним чинником розвитку якісної освіти. Її дотримання забезпечує довіру до результатів навчання, сприяє формуванню професійної етики та підвищує репутацію освітніх закладів на міжнародному рівні. Отож, для забезпечення академічної доброчесності необхідно комплексно підходити до цього питання, поєднуючи правове регулювання, освітні ініціативи та етичне виховання. Лише через системний підхід можливо створити умови для розвитку якісної і конкурентоспроможної вищої освіти в Україні.

Список літератури:

1. Зінченко В. Академічна доброчесність як основа сучасного процесу. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 31. Т. 3. С. 198–205.

2. Сельменська З. М., Хамула О. Г. Академічна доброчесність основний чинник якості освіти. *Академічна доброчесність: виклики сучасності* / Збірник наукових есе учасників дистанційного етапу наукового стажування для освітян (Республіка Польща, Варшава, 28.01 – 08.02.2019). Варшава, 2019. С. 11–13.

3. Фініков Т. Академічна доброчесність: глобальний контекст та національна потреба. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд "Міжнарод. фонд. дослідж. освіт. політики"; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. К.; Таксон, 2016. 234 с.

4. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст. 380.

5. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 37–38. Ст. 2004

6. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 року № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 3. Ст. 25

7. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2811-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 57. Ст. 166.

8. Етичний кодекс ученого України: схвалений Постановою загальних зборів Національної академії наук України від 15 квітня 2009 року № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-09#Text

9. Кодекс академічної доброчесності Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського: затверджено Вченою радою Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського від 27.12.2024 року, протокол № 6. URL: https://surl.lu/hnxeax

10. Лях Т. О., Одіарі В. О. Основні принципи академічної доброчесності в Україні та світі: правові норми і профілактика їх порушень. *Abstracts of XXV International Scientific and Practical Conference* (26–27 червня 2023 р.). Pp. 129–135. Warsaw, Poland. URL: https://surli.cc/zqdkbu

Bortniak K. V., Dobrianska N. V., Zakhozha Z. V. ACADEMIC INTEGRITY AS A SIGNIFICANT FACTOR IN QUALITY HIGHER EDUCATION

The article considers the importance of academic integrity as a factor affecting the quality of higher education, and also analyzes the legal aspects of its provision in the context of the Ukrainian educational system. Particular attention is paid to the role of legislative initiatives and internal policies of universities in forming a culture of integrity among participants in the educational process. It is indicated that, given the importance of this topic, the study of academic integrity is necessary to develop effective tools for its implementation and support. After all, it is not only the reputation of a particular educational institution that depends on the level of integrity, but also the competitiveness of the national education system in the international arena. It is established that academic integrity is a fundamental component of the modern higher education system, which ensures its quality, public trust and compliance with international standards. It is motivated that academic integrity determines the ethical standards of behavior of students, teachers and administrative staff. Adherence to the principles of honesty, transparency, responsibility and respect for intellectual property is key to forming a culture of integrity in educational institutions. In this context, the importance of creating effective mechanisms to prevent academic violations, such as plagiarism, data fabrication or fraud, is emphasized. The importance of the impact of academic integrity on the quality of education is emphasized, since the absence of violations in the educational process contributes to an objective assessment of students' knowledge, stimulates them to independent thinking and the development of critical analysis. This, in turn, increases the level of graduates' competence and their competitiveness in the labor market.

The importance of the legal aspects of ensuring academic integrity is emphasized, since legislative regulation of this issue is important for creating a legal field that guarantees compliance with ethical norms in the educational process. The important role of forming a culture of academic integrity through educational programs and information and educational activities is emphasized. It is established that to ensure academic integrity, it is necessary to take a comprehensive approach to this issue, combining legal regulation, educational initiatives and ethical education, which will create conditions for the development of high-quality and competitive higher education in Ukraine.

Key words: *higher education, academic integrity, ethical principles, competitiveness, legal regulation of intellectual property, plagiarism, fabrication, fraud, responsibility.*

Відомості про авторів

Авраменко О. О. – здобувач вищої освіти факультету № 2 Криворізького навчально-наукового інституту Донецького державного університету внутрішніх справ

Барвіненко В. Д. – доктор юридичних наук, професор кафедри публічного управління та регіоналістики Національного університету «Одеська політехніка»

Барган С. С. – доктор філософії, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 2 Криворізького навчально-наукового інституту Донецького державного університету внутрішніх справ

Білик В. А. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету

Бортняк К. В. – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно- правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Волошкевич Г. А. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Гнедюк В. Л. – науковий співробітник Українського наково-дослідного інституту Спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

Горелкіна К. Г. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Горєлова В. Ю. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Давиденко С. В. – кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Дерець В. А. – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

Добрянська Н. В. – кандидат юридичних наук, професор, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Жибак А. А. – аспірант четвертого року навчання кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права факультету міжнародної торгівлі та права Державного торговельно-економічного університету

Зайцев О. М. – старший викладач кафедри менеджменту та соціально-гуманітарних дисциплін Черкаської філії ПВНЗ «Європейський університет»

Застрожнікова К. С. – аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики Академії адвокатури України

Захожай З. В. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри державно- правових та гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Захожай З. В. – кандидат історичних наук, доцент Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Звєрєва К. С. – доктор філософії з міжнародного права, старший викладач кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного торговельно-економічного університету

Іванець І. П. – кандидат юридичних наук, докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України

Іванова А. С. – аспірантка кафедри цивільного процесу Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Луценко Д. С. – кандидат юридичних наук, керуючий партнер Адвокатського об'єднання «Novels»

Луценко Ю. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Мороз Ю. А. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу Державного податкового університету

Правосуд А. О. – студентка юридичного відділення факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Пука М. П. – аспірант кафедри теоретико-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Романенко І. В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Національної академії Служби безпеки України

Сідак А. П. – курсантка 3-го курсу Військово-юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Тараненко М. М. – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Тарасова І. В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права, Київський кооперативний інститут бізнесу і права

Тарасюк А. В. – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»

Тарасюк С. М. – доктор філософії, доцент кафедри кримінального права і процесу Державного університету «Київський авіаційний інститут»

Труба Р. М. – доктор філософії в галузі права, докторант Науково-дослідного інституту публічного права

Устименко В. Д. – студентка юридичного відділення факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Філатов В. В. – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри публічного та приватного права Університету митної справи та фінансів

Шумейко І. П. – доктор філософії за спеціальністю 081 Право, докторант кафедри конституційного та адміністративного права Запорізького національного університету

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Юридичні науки

Том 36 (75) № 3 2025

Коректура • *І. Чудеснова*

Комп'ютерна верстка • *О. Молодецька*

Адреса редакції:
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33
Електронна пошта: editor@juris.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.juris.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 18,55. Ум. друк. арк. 20,46. Зам. № 0725/609
Підписано до друку 30.06.2025. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.